

TUDÓS FEJEK

ÍRTA:

KORNIS GYULA

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

1942

SZELLEMI ARCKÉPFESTÉS

A portréfestő figyelmi körének középpontja a *fej*: a fejen kezd először dolgozni, a koponyaforma és az arc körvonalait iparkodik először megrögzíteni. Az általános hatás lebeg szeme előtt, aztán fejleszti ki az arc egyes részleteit. A portrén sohasem szabad a mellékes mozzanatoknak, mint a környezetnek, ruhának, ékszereknek, a figyelmet elvonnia. Ha Tiziánnak művét, a II. Fülöp spanyol királynak képét, szemléljük, rögtön a király fejét érezzük rajta uralkodónak, egy akaraterős, tántoríthatatlan, rajongó személyiségnek arcát, noha fényesművű páncélja, az asztalon fekvő bokrétás sisakja, amelyen kezét nyugtatja, nagyon is kínálkoznék arra, hogy figyelmünket azonnal magára térítse. Az irodalmi arcképfestőt is kísérti az a veszedelem, hogy a szellemi fejet rajzolva, a külsőségek járulékos mozzanatait túlságosan kihangsúlyozza, az ábrázolt szellemi fejre való önkénytelen és egységes figyelmi koncentrációt megbontsa. Ahogy a művészi portré csak akkor hatásos, ha egész lényege a fejre összpontosul, még inkább a szellemi arckép, amelynek éppen az a sajátos célja, hogy a «fejnek» gondolatait és lelki hajtóerőit egységesen ábrázolja.

Az arc művészi kimunkálásában legfontosabb a *szem*, mint a lélek tükré: a festményről ránknéző szem mondja el nekünk, milyen az egyén szellemi alkata? milyen a gondolatjárása friss-e, vagy lassú, fúrge-e, vagy álmos? minő érzelmi világának uralkodó hangulata: szomorú-e, vagy vidám, pesszimista-e, vagy optimista? mekkora az akarati energiája- határozott vagy örökösén habozó, gyenge vagy erős széljárású lélek-e? Mindezek a lelki tulajdonságok a szemből sugároznak ki élénk vagy tompa fényvel, ragyogó vagy sötét színnel. Az irodalmi arcképfestő, aki tudóst ábrázol, hasonlókép munkája közben a tudósnak szellemi szemére szegzi elsősorban figyelmét: milyen irányú és kitartású a problémalátása? mennyire tudja magát belefúrni a vizsgált dolgok lényegébe, mekkora a látóhatára, amelyben az általános és a különös viszonyát azonnal, vagy hosszú keresés után megtalálja? milyen nagy és gyors ennek

a szellemi szemnek a problémák tárgyi menetéhez alkalmazkodó rugalmassága? mekkora a látását irányító kategóriarendszernek és szempontalkatnak köre és határa? milyen a gondolati perspektívája? mekkora erővel sugárzik ki belőle az igazság rajongó szeretete s az érte való odaadás, sőt önfeláldozás? milyen fokú gondolatenergiáinak benső egysége és koncentrációja? A tudós belső szemének ezektől a tulajdonságaitól és látványától függ a műve, mindaz, amit a tudományban róla följegyezni s megörökíteni érdemes.

Az arcképfestőnek friss pillantással meg kell keresnie azt a *lelki magot*, amelynek kicsírázása és kibontakozása az ábrázoltnak egész élő személyisége. Holbein *Erasmust* különféle helyzetben és testtartásban festette le, de csakis a Louvreban látható profilja tükrözi vissza igazán egész tudós egyéniségét és szellemi nagyságát, ahogy gondolataiba teljesen elmerülve, mintegy a Logos átszellemült fényében, veti papirosra eszméit. A kép a nagy humanistának minden jellegzetes vonását, amely műveiből ma is felénk sugárzik, bele-sűríti az arc kifejezésébe. Ahhoz, hogy a tudós valóban megragadja az örökkévalónak hitt igazságot vagy értékjelentést, nem elég a tárgyszemlélet, hanem tárgyszeretet, több: *tárgyszerelem* szükséges. Az új igazságokat vagy értékeket meglátó, kultúrateremtő géniuszok folyton feljebb sarkalló szellemi hajtóereje mindig a tárgyszerelem, a *platóni Eros* volt: teljes odaadás a tárgynak, szenvedélyes, egyebet nem látó, nem halló beleolvadás a dologba, ennek akár racionális, akár értéktartalmába. Ha a szellem egy tárgyban feloldódik, minden egyébről megfeledkezik: a tárgynak saját törvényszerűsége, bennerejlő logikája vagy értékrendje uralkodik rajta. Nem a maga alanyi tetszése szerint gondolkodik vagy érez, hanem a tárgy s a rávonatkozó probléma alkatától vezetve. Az igazi szellemi munkának, a kultúra-teremtésnek, sajátképpen paradoxona: elvesztjük én-ünket, s mégis én-ünknek, szellemünknek legmélyebb valóját szabadítjuk fel. Szolgái leszünk a tárgynak, csakhogy megragadhassuk, magunkévá tehessük, megismerhessük. Ez a fáradtságos szellemi vívódásnak megváltó ereje, fájdalma és öröme. A gondolkodó, az igazság- és értéklátó ihletett ember arca átszellemül: befelé néző szeme, Összeszorított ajka, homlokának függőleges ránca a belső összpontosultságnak, az ihlet szent révületének visszaverődése, amelyet csak egy Michelangelo a Medici-síremléken az *II pensieroso-ba.n* tudott igazán megörökíteni. Az igazságot kutató, a művészi értéktől ihletett, vagy a vallásos elragadtatásban az Abszolútumba merülő prófétaarcnak esztétikája a maga isteni fényét abból meríti, hogy a tárgyban rejlő örök, egyénfölötti, transzcendens rend tárul fel előtte,

a dolgok időtlen formája és szerkezete, maga az eszme, az *igazság*, az, ami a dologban mint gondolat jelentés vagy értéktartalom mindig ugyanaz és változatlan. Nem a lélek hozza létre, hanem csak megragadja, megérti, belsejébe hatol, szellemi sugaraival kitölti és inspirációt kap az alkotásra, a jelentés megvalósítására. A lélek boldogító aktusa: színről-színre látja az Igazat, a Jót, vagy a Szépet. Szerelmes: most a tárgy az övé, egybeolvadhat vele, nem kell tovább üldöznie, az Erős célját érte, a tárgy már maga adja magát oda s feltárja benső titkait. A léleknek s az örök tárgyi jelentésnek -egybeolvadásából születik meg az alkotás, mely személyes s időbeli ugyan, hisz a szubjektumból szakadt ki, de egyben örök jelentések hordozója is. Ez a felsőbb rendű szellemi erotika minden tudományos és művészi alkotásnak, vallási, erkölcsi és társadalmi értékelismerésnek, minden új kultúrateremtésnek legmélyebb, de tovább már alig elemezhető és hozzáférhető alapja. Ennek jellegzetes ábrázolása akár a művészi, akár az irodalmi arcképfestésnek igazi nagy feladata és becsvágya, természetesen akkor, ha a modell valóban jelentős személyiség, a kultúrának nagy rétegforgatója, új igazságok meglátója, vagy új értékek felismerője. (L. A kultúra válsága című munkárriat. 1933. 109. 1.)

A «teremtő tárgyszerelemnek» kell elsősorban kiülnie az arcon. Ez azonban magas hőfokú érzelem. De vajjon a «tudós fej» nem a teljesen tárgyi gondolkodástól áthatott, merőben teoretikus emberé-e, akit Nietzsche «a megismerés hideg démonjának» nevez? vajjon nem mindenben csak a száraz gondolkodás hatja-e át, amely az érzelmektől, alanyi mozzanatoktól mentesen csakis a tárgyi ismeretre tör? Vajjon a tudós eszményi alakja nem a kétlábon járó absztrakció-e? Vajjon művészi, vagy irodalmi arcképének nem elsősorban ezt a merőben *észbeli* tevékenységet kell-e hangsúlyoznia?

Az a tudós elme, amely csakis az ész pusztá logikai gépezetének működésében merül ki, csupán mesterségesen szerkesztett fikció, amely sohasem valósul meg eleven emberben. A tudás célja a tárgyi megismerés: ezért kiiktatni iparkodik gondolkodásából mindent, ami az ő egyéni sajátossága, vagy az adott pillanatnyi helyzetnek személyes ráadása. Feladata a tiszta tárgyszerűnek, az objektívnek kimunkálása, azé, aminek minden megismerő alany számára azonosan érvényesnek kell lennie, ha a gondolkodásnak ugyanazt az útját járja *végig*, azaz ha a logikának fonálán azonosít és különböztet, kapcsol és szétválaszt, ítél és következtet, megokol és °gyetemesít, megfigyel és kísérletezik, igazol és cáfol, viszonyokat megállapít és rendszerbe foglal. A megismerés objektív jellege eleve

kikapcsol és háttérbe szorít minden pillanatnyi érzelmet és vágyat, rokon- és ellenszenvet, szépséget és rútságot, hasznosságot és károságot, amely az alany lelkéből a tárgyhoz tapadhat. Előtte csak egy lebeg: a tárgyra vonatkozó állítás igaz-e, vagy sem? Hogy azonban ezt a tisztán értelmi állapotot elérje, mégis önkénytelenül és ösztönszerűen mindig szüksége van egy érzelemre: a tárgyi megismerés szenvedélyes szeretetére, az imént jellemzett szellemi Erősrá.

Ez a felsőrendű érzelem győzi le a többi érzelmet, amely a tiszta tárgyi megismerést zavarja: szeretet, de értelmi szeretet, *amor intellectualis*. Benne a megismerés értéke minden egyéb érték felett diadalmaskodik. De az igazságnak ebből a szeretetéből következik a gondolkodónak szenvedése is. Amint minden szeretet, az igazság Erősa, a tárgyszerelem is szenvedéssel jár: a probléma nyugtalanító gyötrelmével, folytonos hiányérzésével, amelyet az ész a maga okaival ki akar tölteni. A problémának kínzó irányérése, a nemtudás fájdalma azonban örökre fordul át, ha tudás lép a nemtudás helyébe, ha a probléma megoldódik, akár hosszas logikai elmefeszítés, akár hirtelen felcikázó intuíció útján. De ez az örömerzelem már nem avatkozik a tárgy törvényszerűségének megismerésébe s ennek objektív jellegébe: csak utólagos szubjektív ráadás, a felfedezés diadalérzése és csendes belső boldogsága. A gondolkodónak a problémákon való töprengése, sokszor fizikai magaemésztődése, szinte biológiai megfogyatkozása csak arra való, hogy a szellem birodalmának határait kiterjessze: új összefüggéseket pillantson meg, a különöst meglepő módon az általános alá foglalja, az időbeliből az időtlen világba, az örökké érvényesnek hitt igazságok platóni *topos noéios-ába*, emelkedjék. A felfedezésnek, az igazság első megpillantásának örömébe mindig belécsordul valami az örökkévalóság érzéséből, mint Spinoza a metafizikus büszkeségével mondja: *Sentimus experimurque nos aeternos esse*. (Érezzük és megéljük, hogy örökkévalók vagyunk.) Ennek az érzésnek kifejezése ott ül a nagy kutatók arcán.

Mind az arcképfestő, mind az irodalmi portrérázoló az egyéniség jellegzetes vonásait kutatja. Azonban az egyes vonásoknak, mint elemeknek összege, távolról sem adja ki *az alkotó személyiséget*, a maga egész egységében, sajátyszerűségében, elevenen élő külön formájában. Annak, aki arcképet fest akár anyagi, akár szellemi eszközökkel, az egyes vonásokat, a lelki alkat «elemeit» a személyiség egészére kell szervesen vonatkoztatnia, arra a jelentésre, amely a személyiségnek sajátyszerű jelleget és életcél kölcsonöz. Ahogy az organizmusnak is vannak részei, amelyek értelmüket és funkció-

értéküket az egész szervezettől kölcsönzik: éppígy a személyiség is elemekből áll, de ezek a személyiség egységes jelentésösszefüggésébe, mint egészbe, vannak beágyazva. Minden egyes vonást az egész, mint alkati összefüggés, szempontjából kell nézni és értékelni. Ez célszerűségi vonatkoztatás: a lelki élet egységes teleológiai összefüggésének újraélése az arcképfestő által. A lelki egységnek ez a személyiségbe való beleélése ösztönszerűen megy végbe: ez a művészi tehetség titka.

A beleélés a személyiség egyéni erejének foka szerint könnyebben, vagy nehezebben sikerül. A művész, ha valóban jellegzetes, a személy lelki egységét határozottan kifejező fejet fest, rögtön megérzi, hogy a részleteket nem kell aprólékosan kidolgoznia: a lelkiiséget kifejező egység egyhamar szembeszökő. Nehéz azonban a lélek egységes tükrötetése, képben vagy szóban megjelenített materializációja, ha a személyiségnek nincsenek egyénileg bélyegző markáns vonásai. A művészhez hasonló helyzetben van a szellemi irodalmi portréfestő is: könnyebb dolga van a határozott szellemi profilú egyéniségek ábrázolásában, ellenben fogas feladat számára, hogy a halványabb egyéniségeknek jellegzetes tónusait megtalálja. A festő csak unalmas, álmos, hatástalan művet tud alkotni oly egyéniségről, akinek arcából hiányzik a jellegzetes elevenség: az irodalmi portrérájló is csak afféle szellemi csendélet-tanulmányt alkothat a szürke tudósról, a pusztá *homo erudiustól*, az ablak nélküli kultúrmonaszról: arcvonásait híven megrögzítheti ugyan, de ezekből hiányzik a lélek belső tükre és életfeszültsége, egyéni gondolat járása, logikai fegyelmezettsége és szellemi taglejtése, rugalmas problémaérzéke és szellemi erotikája s mindennekfölött: ezek szerves egysége. *Si quis non habet fibroblemata, est airangelus aut Cucurbita*. A problémák az emberi elme lázmérői: a tudós képmásáról ezt le kell olvasnunk. Milyen odaadó kedvvel és lelki beállítottsággal indul munkájának a szellemi arcképfestő, ha olyan termékeny tudóst ábrázol, akinek a gondolatok sztratoszférájában mozgó elmélődéseiből buja tapasztalat, szinte költői álmaiból kézzelfogható valóság, utópiának látszó eszméiből reális társadalmi-gazdasági rend, tiszta elméleteiből életformáló gyakorlat és technika, egyetemes gondolataiból termékeny részletezés és különszerűsítés fakad. Műveiben szinte látjuk a logikai kerekeket, amelyeken gondolkodása tovagördül. Az ilyen ember eszméket vet s tetteket arat: teremtő útján viszonylag könnyűszerrel kísérhetjük. Súlyos azonban a helyzete az arcképfestőnek, ha olyan sűrű drámai gomolygású tudós egyéniséget kell ábrázolnia, akinek heves vérmérséklete s szeszélyes problémaváltása nem tűr

meg állandóbb értékű meghatározást, szilárdabb jellemrögzítést. Az ilyen héraikleitosi folyású lélekről szinte lehetetlen jó arcképet festeni, amely vissza tudná tükrözni az egyéniség folytán fejlődő lényegét.

Az arcnak a lelket jellegzetesen kifejező egyéniségét az arcképfestő olyan *háttérbe* állítja, amely egybehangzik a képnek alak- és színrendszerével s ennek valeurjeit még jobban kihangsúlyozza. Az irodalmi rajzoló is olyan elvi háttérre keres, amelynek az ábrázolt személyiség tudományos szellemi forma- és színalkata kellő hangsúllyal, mintegy a megfelelő szellemi térbe, elhelyezhető. Ha nem csekély jelentősége van az arcképfestés művészetében a háttérnek, amely a maga viszonylagos értékeivel erősíti a fej színeinek és formáinak a lelkiséget kifejező illúzióját, talán még fontosabb a szellemi portréfestés számára a gondolati háttér: vajjon a tudós egyéniséget a fejlődésnek milyen szakaszába, a problémák milyen sodrába és a kornak milyen tudományos kategóriarendszerébe és fogalmi készletébe állítjuk be? Ezért lehetetlen két tudóst ugyanazzal a módszerrel ábrázolni: minden szellemi arckép a személyiségnek, tudományos munkaterének és eredményeinek megfelelő elvi háttérre követel. Az ábrázolás szinte a szellemi háttérből indul ki: hogyan forr ki ebből az egyéniségből éppen ez a tudományos problematika és megoldási mód?

Az arcképfestő csak akkor alkot igazi művészi értékű, a lelket híven és egységesen visszatükröző művet, ha meleg rokonszenv vagy őszinte tisztelet vonzza modelljéhez. Ekkor a művésznek és a modellnek lelke mintegy egybehangzik és együttműködik, egyik a másik erejét és becsvágját fokozza. A művész egész mivolta modelljére összpontosul, hogy minden ösztönös tehetségével, művészi látásával és technikai tudásával a legjobbat, a legjellegzetesebbet adja; a modell viszont a rokonszenv és odaadás alapján olyan lelkiállapotba jut, hogy arca és magatartása önkénytelenül leginkább kifejezi a maga belső lényegét. így áll a dolog a szellemi arcképfestésnél is: kölcsönös rokonszenvnek és jóindulatnak kell az ábrázolót és az ábrázoltat egybekapcsolnia. *Cor ad cor loquitur*. Csakis akkor, ha a jellemzett tudóst mint egyéniséget nagyrabecsüljük vagy szeretjük, tudjuk felfedezni mélyebb szellemi rétegeiben rejtekező tulajdonságait, tudjuk lényegszerűen a tudós jellemének belső összetartó erőit s ezek egységét, egyben életművének értékét megpillantani. Csak ekkor tudunk róla az utókor számára is mintegy történeti okmányt szerkeszteni: milyeneknek látták kortársai a gondolkodónak szellemi arcvonásait? mekkora szellemi energiát tulajdonított-

tak neki? milyenek érezték szellemi érverésének ütemét? micsoda értékű láncszemnek nézték a fejlődésben?

De *objektív-e* az arckép, mint «történeti okmány»? Látás és alakítás az arcképfestésben is, amint a művész minden teremtő munkájában, feloldhatatlanul egybeforr. A művész szemlélete már megindul «belső festés», alakítása pedig nem egyéb, mint «tartós szemlélet». Ügynevezett «tisztá látás», a tárgy teljesen adaequat visszatükrözése, a művész egyéni szellemi alkata miatt sohasem lehetséges. Lelkünk nem sík, hanem kisebb-nagyobb hajlású homorú vagy domború tükör. Minden látás már eleve szellemi alakítás, az érzéki nyersanyagnak lelki formálása: minden észrevett vonal, alak vagy szín már telítve van lelkünkkel, élményeinkben is önkénytelenül azonnal személyiségünk eleven dinamikus és egységes egészére vonatkoztatjuk őket. A látható világnak és a művész személyiségének ez az egybeolvadása a műalkotás forrása. A művész a tárgyi világot — az ábrázolandó személyt is — nem úgy látja, mint amilyen, hanem úgy, amilyenek az ő személyes lelki alkotásánál fogva látnia kell. Ez a látás a művész világnézete, személyes értékrendszere, amely azonban túlnyomóan tudattalan s csak kis részben tudatos gondolkodásnak eredménye. Ha egészen az utóbbi lenne, akkor nem művésszel, hanem szaktudóssal vagy filozófussal állanánk szemben. A művész világnézete, amennyiben művész, szemlélő alakítása a világnak, amelyet lelke éppen a maga egyéni alkotán keresztül szűrve fogad be. Mit és hogyan él meg benyomásaiból s fejez ki alakításával: ez egészen személyiségének mivoltától függ.

És mégis: az igazi művész mindig objektív, bármely korban és társadalomban él, alkotásaiban sohasem pusztán szubjektív ön-életrajzíró. Miért? Mert az ábrázolt személyekben vagy tárgyokban bennrejlő magasabb igazságot, lényegüket munkálja ki: azt, amit Platon a dolog *idea*-jának nevez: a jellegzetest, a fajszerűt, a tértől és az időtől függetlenül mindig megmaradót, az örököt. A naturalista a természetet utánozva az egyes esetet, mint ilyent, akarja ábrázolni s így hozzátapad a merőben különöshöz, s benne reked: az igazi művész az egyesből, az egyéniség arcából is, az eszmei lényegét ragadja meg, az egyeden is keresztül szillogtatja azt, ami benne állandó lényeg s így az örökkévalóságba emel. Ha V. Károlyt vagy Bismarckot, Erasmust vagy XIII. Leót ábrázolja, rögtön érezzük és megéljük, hogy az előbbieket a föld, az utóbbiakat a szellem birodalmának hatalmas egyéniségei, akik hatalmi vagy szellemi típusuk örök jellegzetes tulajdonságait személyiségükben a lég-

nagyobb fokon képviselik: egyikük a császár, vagy az államférfi, másikuk a tudós, vagy a lelkek vallási uralkodója.

Mi a formaalkotás a művészetben? A lényegesnek kimunkálása és fokozása, *idea*-vá emelése, azaz idealizálása. S ebben «az égi másban» rejlik minden művészetnek igazi varázsa, maradandó és halhatatlan hatása. A művészi alkotóerő az egyénnek lényeglátó *idea*-vagy formaszemlélő hatalma. A valódi művész az emberekre vagy dolgokra vonatkozó benyomásainak nyersanyagát úgy formálja, hogy plasztikus ereje nemcsak a maga korának, hanem valamennyi későbbi korszaknak emberével is meg tudja láttatni a lényegét, az ábrázolt lelkek és tárgyak eszmei örök mivoltát és tartalmát. Az igazi művész aléveti magát önkénytelenül — s ez éppen sajátos szubjektív művészi tehetsége — a dolgok benső igazságának: ez örököt a jelenben objektív módon, lényegszerűen ábrázolja. Ezért minden klasszikus művész korának leghitelesebb s legmegbízhatóbb jellemábrázoló és lényeglátó történésze. Egy hisztorikus sem rajzolta meg tollával II. Fülöp spanyol király jellemét oly híven, mint Tizián ecsetjével; Colleoninak, az olasz condottiere-típusnak lelki lényegét egy történész sem örökítette meg oly elevenen, ahogy Verocchio mintázó fájával; a történettudománynak egy képviselője sem jellemezte jobban a XVI. századvég angol társadalmának lelkét, vágyait és érzelmeit, mint Shakespeare, a XIV. Lajos korabeli francia társadalom szellemét, mint Molière. Amit ezek a művészek vagy költők festettek, faragtak, vagy írtak, az rendszerint lényeglátás, igazmondás, sohasem szellemi-történeti torzítás. Az egyes dolgokban (személyekben) kifejezésre jutó általánosnak, a jellemző lényegesnek kimunkálása Aristoteles szerint a művészet (költészet). A hisztorikus azt beszéli el, ami történt; a művész ellenben a dolgokat úgy ábrázolja, amilyeneknek természetüknél, formájuknál fogva lenniök kell: a művész tárgya végső elemzésben nem az egyes, ha ezt ábrázolja is, hanem a benne rejlő általános, tipikus, örök forma. Ezért Aristoteles merész szavai szerint «a művészet (költészet) filozofikusabb (philosophóteron), mint a történelem» (Poétika 8.). A klasszikus arcképfestők műve is ilyen, mert alkotójuk a lényeg látója, a jellegzetes forma nézője és alakítója: személyes mivoltán átszűrve szemléli ugyan az embereket, portréi mégis objektívek. Ilyen értelemben kell az irodalmi eszközökkel dolgozó szellemi arcképfestőnek is tárgyilagosságra törekednie: az ábrázoltnak lelki lényegét, magát szellemi formáját, *idea*-ját kell megragadnia. Lényegében ugyanaz a művészi és az irodalmi arckép alkotásának szellemi menete, egyben művészi titka. A portréfestés nagy művészi föladat: a legnagyobb

mesterek méltóságukhoz és becsvágyukhoz különösen illőnek tartották ezt a magasrendű lélekábrázolást.

A tárgyszerű lényeglátásra való törekvés ellenére óhatatlan, hogy a szellemi arckép is a fények és árnyak elosztásában egyoldalúvá ne legyen, úgy, ahogy sokszor a művészi arckép is. A különböző világfelfogású kortársak ugyanarról a személyről sokszor nagyon is elütő képet festenek, különböző szemszögből és személyes távlatból. A szemlélők is egyéniségük szerint mást és mást látnak az arcképen s néznek ki belőle: az orvos elsősorban az anatómiát, a szabó a ruhát, az ékszerész a gyöngyöket és ékköveket. A tudósok szellemi portréján is más vonást domborít ki és hangsúlyoz a szakbúvárnak, a tudományos céhbe tartozónak szeme, mint a pszichológusé vagy a csak általános műveltségű emberé.

Az arckép *megértésének* útja némileg különböző, a szerint, hogy az arckép képzőművészeti vagy irodalmi alkotás-e? Az irodalmi portrénak bizonyos szempontból és fokig a látó vagy olvasó megértési menete tekintetében előnye van a festéssel és a szobrászattal szemben. Egy festmény, egy szobor a teremtő szellem szándékának és jellemző erejének teljes és hozzámért kifejezése lehet s a szemlélő lélekbe jelentésének megértését *azonnal* belelehelheti. Azonban a jelentésnek ez a szemlélőtől való megragadása sokkalta rövidebb és hirtelenebb lelki aktus, amely a kész, egész művet egyszeriben gyorsabban tárja fel, mint ahogy ez az irodalmi alkotás egész jelentésének felfogásánál lehetséges: az irodalmi arckép egész jelentése csak fokozatos belemélyedés, lassúbb élményébredés és érés útján közelíthető meg. A festett vagy faragott képmás kiteljesedett, kész egész, amelyen már nem érezzük az alkotó ecsetvonásokat, a mintázófa simítását, vagy a véső ütéseit: az egyes színek és egyes vonalak objektívalva, együttesen állanak előttünk; ezeket a mű egésze, jelentésének totalitása szemünk és elménk számára már készen egybesimítva, összehangolva, formába öntve tárja fel. Ellenben — s ebben rejlik az irodalmi ábrázoló eszközök előnye — a szellemi arckép a maga lényegét a nyelv formáiban *fokozatosan* bontja ki; belső jelentéséhez, mélyebb egész értelméhez csak fokról-fokra juthatunk: az irodalmi jellemrajzot csak lépésről-lépésre hódíthatjuk meg. Nem véletlen, hogy az irodalmi mű testét *textus*-nak, szövegnek (szövegetnek) nevezzük: a szellemi portrét mint egészet a szöveg egyes szálaiból kell kiszőnünk, míg a lény egyjelentéshez eljuthatunk. Ez nem tárul elénk első pillantásra kész, objektívált formában, mint Michelangelo-nak Mózesé vagy Munkácsynak Miltonja: az irodalmi képmás jelentését nem szívhatja fel lelkünk már az első benyomásra,

hanem itt a megértés *egymásután* dolgozza bele magát a nyelvi formákon és árnyalatokon keresztül a tartalomba. Itt mintegy a szellemi «ecsetvonásokat», a mintázófa «mozgásait» is látjuk: az olvasó lelke az alkotó munkáját genetikusan kíséri, szakaszról-szakaszra mintegy együtt dolgozik vele. Ez a szellemi portrénak teremtő megértése. (L. Az irodalmi műveltség értéke című tanulmányomat. 1940., 14. 1.)

*

Milyen az eszményi szellemi arckép? — ezt iparkodtam megvázolni. Az ebben a könyvben látható szellemi portrék, «tudós fejek», messze kullognak a megrajzolt eszmény mögött. Túlságosan az ábrázolt kutatók *műveinek* jellemzésére irányulnak s ezek hajtóerői, a személyiségnek szubjektív vonásai, viszonylag háttérbe szorulnak. Ezeknek az arcképeknek szellemi forrása sokszor nem annyira közvetlenül az egyéniség, mint inkább kész tudományos művük, amelyet alkottak. Pedig a tudományos alkotómunkához nemcsak a sikeres eredmények tartoznak, hanem az a sok próbálgatás, elmefeszítés, gondolatfájás, töprengés, szellemi verejték, hibás út is, ami nem járt sikerrel. A hibák és tévedések, fogyatékoságok és félszepségek, amelyek a tudós lényekhez tapadnak, arcképeimből rendszerint kihullottak. A műfaj természetéből következik, hogy a fény és árnyék elosztásában a fényen van a hangsúly: akit az Akadémián székfoglalója alkalmából üdvözlünk, akit aggkorában születésnapján az egyetemen tisztelettel köszöntünk, vagy akinek ravatalánál meghatottan gyászbeszédet mondunk, annak árnyékvonásait nem hangsúlyozhatjuk, legfeljebb pozitív szellemi fényértékeiből csendben levonjuk. Arra is van egyébként példa, hogy ez az értékelő művelet finomművű kifejezésekben ugyan, de hangosan megy végbe. Pasteur, a romantikus típusú lángelme, izgatottan és türelmetlenül üldözte az igazságot, sokszor téves úton is; sejtéseit és még ki nem forrott föltevéseit, amelyek elméjében rajban repültek, gyakran már kész igazságnak hitte s elsietve közzétette. Amikor a francia akadémián tartott székfoglalójával a negyven halhatatlan küszöbét átlépte, a kételkedő szellemű Renan, mint elnök, üdvözlő szavaiban ilyen finom szatirikus intelembe sűrítette a nagy Pasteurnek heves és türelmetlen kutató jellemét: «Az Igazság, kedves Tagtársam, kacér dáma; elsiklik az elől, aki túlságos sok szenvedéllyel hajszolja s ölébe hull annak, aki nyugalommal, némi közönyösséggel vágyódik utána. Azt hiszed, hogy karjaid közt van? Elillan. Várj türelmesen: és újra öledbe hull. Újra meg újra megjelenik az előtt, aki már búcsúztatta, de könyörtelen azzal szemben, aki túlságos lánggal szereti.» Renan-

nak ez a pár finom ecsetvonása Pasteur tudós mivoltának fény- és árnyoldalát plasztikusan, de sértés nélkül vetette vászonra.

A tőlem megfestett tudós fejeknek képmásából elsősorban tárgyi oldaluk domborodik ki műveik alapján: személyiségüknek alanyi sajátságait, érületi szféráját többnyire a háttérből kell kiérezni. Arcképeimen a műfaj sajátságánál fogva az érznek világos színei uralkodnak, míg a homályos, kevésbé megfogható érzelmek, az egyéniségnek irracionális erői a színeknek kisebb valeurjeivel vannak képviselve. Ezeket a tudós fejeket — érzem: talán egyoldalú intellektualizmussal — többnyire csak gondolataik logikus vonalaiból s világos színeiből szerkesztettem s festettem: kedélyük gazdagsága és akaratuk ereje azonban e vonalak és színek mögül is megérezhető. Hisz élményeik: műveik. Ezért a vonalak és színek jelentést csak egymáshoz való kölcsönös viszonyuk által nyernek az arcképeken. Legerősebb vonással és legélénkebb színnel mindig a tudós embernek jellegzetes logikai étoszát akartam portréimon kiemelni s jellemezni: vajjon a szellemi élenkségnek és mozgalmasságnak milyen fokán él benne a problématudat, a kutatásnak és igazolásnak rettenthetetlen lelkiismerete és komoly fegyelmesség? Vajjon csak szende fogalmi pókhálósövögető-e a szellem birodalmában, vagy pedig a *scientia militans* igazságratörő kíméletlen harcosa-e, aki fel tudja áldozni legkedvesebb gondolatát, *eszme-ipsissimumát* is, ha később már nem tudja az evidencia próbakövére tenni s aki képes tévedésnek bizonyult gondolatromjaiból új lépcsőt vetni szellemi lábainak?

Szellemi fejképeim alkalmyszerűen és gyorsan készültek: mintegy *al fresco* festettem őket, ezért a freskófestésnek stílus-sajátságai érződnek rajtuk. A friss vakolatú falra festett kép, ha megszárad, többé-ke vésbbé megváltoztatja színét: a festőnek tehát eleve számításba kell vennie a száradással bekövetkező színváltozást. A színeknek ezzel az időbeli értékmódosulásával jómagam is a szellem világában iparkodtam számolni: az ünnepi alkalmak hangulati színhatását s túlzó értékelését, a panegyris rikító színeit, eleve tompítottam. A gyorsan dolgozó freskótechnika hosszas gyakorlatot és biztos kezét kíván, mivel a friss vakolatba beleszívódott festményen többé már korrigálni nem lehet. A javítás legfeljebb csak úgy lehetséges, ha a művész a hibásan festett vakolatrészt levereti s a képet ismét friss falon újrafestí.

Hiú reménységem: ezeket a kis szellemi freskókat idők múltán sem kell levernem a falról, hogy majd friss vakolaton megváltozott szemmel, más színekkel és formákban, újra fessek meg őket. Hisz modelljeik is a magyar tudományos kultúrában állandó, színeikben oegy nem fakuló értékeket képviselnek.

FILOZÓFUSOK

BIOS THEORÉTIKOS

PAULER ÁKOS

— Beszéd ravatalánál (1933. július i-én) —

A Magyar Tudományos Akadémia, a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem és a Magyar Filozófiai Társaság nevében a legmélyebb fájdalomtól sajgó szívvel veszek búcsút Tőled, felejtethetlen barátunk, Pauler Ákos! Fájdalmunk annál mélyebb, mert oly korán szólított el a Gondviselés közülünk, amikor páratlanul gazdag lényed — a Te legjobban szeretett mesterreddel, Aristotelesszel szólva — még nem teljesíthette ki a maga egész formáját, szellemed dynamisa nem bontakozhatott ki teljesen entelecheiává.

Pedig Te egész élteden át minden erődből, teljes odaadással, a filozófiai Erősz nemes szenvedélyével erre törekedtél. Halandó lényed e törekvésének halhatatlan alkotása klasszikus becsű filozófiai rendszered, ennek merész konstruktív erővel fölemelt hatalmas kupolája. A Te szellemed nagyságának és fölényének legszebb tanúsága, egyben érdeme, hogy akkor, amikor századunk eleje óta a rendszeralkotó filozófiai véna világszerte elapadt s a filozófia, amely csakis fogalmi rendszer formájában lehet a világ egészéről és végső mivoltáról való egyetemes *tudomány*, szétfolyó élményeknek, egyéni intuícióknak, személyes meglátásoknak irracionális, érzelemszerű, határozatlan ingoványos talajára kezdett támaszkodni: Tebenned megvolt a bátorság és tehetség, hogy *egységes rendszert* alkoss, amelyben minden gondolatot a másikkal a zárt logikai összefüggés kemény cementje tart össze. Te jól tudtad, hogy korunk aggasztó világnézeti zűrzavara közepett a filozófia a megnyugtató s óvargó lelkeket csakis egységes rendszer keretében tudja kielégíteni.

Te magad is sokat vívódtál, amíg rendszered alappilléreit leraktad. Ifjú korodban Kant és Comte, a kriticismus és a pozitívizmus egybeolvasztásán fáradoztál. De aztán Aristotelesbe és Leibnizbe elmélyedve, fokozatosan az objektív, logikai idealizmusban derengett Eléd az egységes világfelfogás. Mi a Te rendszered kiindulópontja és záróköve? Az igazság fogalma. Ebből építetted fel

rendszered fényes fogalmi palotájának nemcsak logikai, hanem esztétikai és etikai szárnyát is. Szellemi fejlődésednek nagy fordulata a logikai alapelveknek ritka eredetiséggel és elmeélel megszerkesztett elmélete. S amikor felfedezted a logikai vizsgálatnak sajátos módszerét, a redukciót, ezt általában a filozófiának módszerévé egyetemesítetted, s benne találtad meg azt a kulcsot, amely hited szerint a lét és érték valamennyi problémájának misztikus zárába beleillik s ki tudja nyitni. A logikai alapelvekre építetted fel gondolatrendszered hatalmas dómját, amelynek megkapó metafizikai architektúrájában is a logikai formális elvek a mindig visszatérő alapmotívumok. Te voltál a mai filozófiai világirodalomban a logikai idealizmus legkövetkezetesebb képviselője.

Kedves gondolatod volt, hogy a tudomány is műalkotás. De a Te életed is műalkotás volt, melyet egységes stílusban egyedül a tudománynak szenteltél. Te hiánytalanul valósítottad meg nagy mesterednek, Aristotelesnek életeszményét, a szemlélődésnek szentelt életet: a *bios theoretikos*-t. Szerinte az embert az állattól megkülönböztető érzék tevékenységében, az igazság kutatásában, vagyis a tudományban rejlik az embernek sajátos tökéletessége és boldogsága; az életnek egyéb javai: egészség, szépség, gazdagság, barátság csak bevezetők ehhez, mint az inszenírozás a tragédiához. Ezért az igazság kutatásának szentelt élet áll legközelebb az isteni élethez; a teoretikus tevékenység a legmagasabbrendű életforma, az emberi kultúra csúcspontja. Mivel pedig a tudomány eszmeileg a végtelen sok tagból álló örök igazságok rendszere, az, aki a tudománynak szenteli életét, nem tesz egyebet, mint folyton sóvárog a végtelenség és örökkévalóság után. De ugyancsak a végtelenségre és örökkévalóságra való törekvésnek egyik formáját pillantottad meg az erkölcsben és a művészetben is, mert ezeknek ideális értékei is csak messze-fénylő csillagok számunkra.

Aki ilyen dinamikusan formulázza meg az igazság fogalmát, mint Te, annál természetesebb, hogy a metafizikában is a dinamizmus képviselője. Te az egész világfolyamatot úgy fogtad fel, mint egymással küzdő, erő kifejítő, tevékeny, szellemi, pszichomorf centrumoknak, azaz monaszoknak nagy drámáját, amelyben valamennyi folyton arra törekszik, hogy lényét kiteljesítse, a potenciából aktusba menjen át.

A Te metafizikád szerint a szubsztanciák a maguk abszolút létében sem nem keletkeznek, sem nem múlnak el: a születés a szubsztancia fejlődésének csak az a pontja, amikor már annyira kibontakozott, hogy durva megfigyelési eszközeinkkel észrevevesszük

megjelenését; a halál pedig az a pont, amikor a szubsztancia annyira visszafejlődött, hogy számunkra már nem jelenik meg. Kezdet és vég a Te tanításod szerint csak szubjektív feltételektől függő megfigyelési küszöbök, de nem az örök, soha nem keletkező és soha el nem múló szubsztanciák objektív mozzanatai.

De ha hittel csatlakoznánk is az egyéni szellem halhatatlanságának ehhez a metafizikájához, mégis vigasztalhatatlan fájdalom számunkra a Te elmúlásod: hiányozni fog fényes géniuszod a tudományban, ahol világszerte büszkeségünk voltál; a katedrán, ahol elmédnek világossága és személyiségednek szuggesztív ereje a legmélyebben hatott; általában nemzeti kultúránkban, ahol a Te példád tanúsítja legjobban, milyen életformáló kultúrhatalom a filozófia, az elvszerű látás a nemzeti életnek minden irányában.

Most elindulsz a tudománynak ebből a csarnokából utolsó utadra, hogy ideális lelked a platóni *topos noétos*-ban színről-színre lássa az Igazságot, amelyért e siralom völgyében annyit küzdöttél és sóvárogtál. Mi a Te nemes szellemedben folytatjuk a küzdelmet: a Te példád termékenyen fog előttünk ragyogni, mert Te valóban csakis az Igazságra tetted rá életedet: *Vitam impendebas vero*.

SKOLASZTIKA ÉS MODERN TUDOMÁNY

SCHÜTZ ANTAL

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián r. tagsági székfoglalója alkalmából
(1939. december 18-án) —

A középkori kultúra valamennyi ágának: a tudománynak, a művészetnek, az erkölcsi és társadalmi rendnek ugyanazok voltak a metafizikai előfeltételei. Nem a természetből, hanem Istenből indul ki a középkori ember: a természetfölötti rendnek abszolút értéke hatja át és olvasztja összhangzó egységbe egész kultúráját. A természeti, szociális és politikai rend a kötelességek és jogok hierarchiájával a Gondviselés műve és csak szükségképi átmenet az emberiség természetfölötti célú fejlődésében. A spirituális eszmény az élet minden viszonyát és problémáját tiszta szellemi értékkel hatja át. így a művészetben: az érzéki szemlélet *imperfectumát* az Isten gondolata avatja *perfectummá*. A tudományos gondolkodás terén pedig fokozatosan kialakul egy közös szellemi törzsvagyon, amelynek középpontja Isten s amely a keresztény dogmarendszer s az aristoteleszi elvek alapján a teológia és filozófia elmélkedőit, egyéni eltéréseik és sajtászerű gondolati architektúrájuk ellenére, egy szellemi egységbe, a *skolasztika* elméleti keretébe zárja.

Amint az antik világ értékeit felújító renaissancenak új élet-érzése a középkor csodálatosan eredeti gótikus művészetét *barbaries medii aevinék* bélyegzi, éppúgy a megvetés bizonyos árnyalatával tekint a skolasztikának finoman kiépített gondolatdómjaira: nem lát bennük egyebet, mint elrontott latinnyelvű, *quidditasoktól* és *haecceliasoktól* hemzsegő, szillogisztikus formalizmussal szerkesztett, meddő okoskodás-halmazokat.

S az újkor tovább folytatja a skolasztika lenéző értékelését, anélkül, hogy ismerte volna a skolasztikát. A XIX. század elején a romantika már új és megértő szemmel látja, sőt idealizálja a középkori vallásos és társadalmi rendet, a gótikus művészetet, a lovagkor friss testi és szellemi erejét. De a skolasztikának, bár a romantika néhány gondolatsugara Remusatban és Cousinben rá is vető-

dött, a XIX. század végéig kellett várnia a tudományos köztudatban való föltámadásra. Az utóbbi félszázad alatt a skolasztikus rendszerekre vonatkozóan rengeteg új levéltári anyag került napfényre és kiadásra. A középkori filozófiának és tudományos munkamódjának elmélyült történeti ismerete egyben alapos történeti átértékelését is jelentette, új szempontokkal szolgált megítéléséhez, sőt a skolasztikának XIII. Leó pápa indítására föllendült bűvárata számos területen megtermékenyítette a jelenkor gondolkodását.

Olyan gazdaglelkű kiváló gondolkodók, mint Eduard von Hartmann, Eucken, Dilthey, Troeltsch, Scheler, Nie. Hartmann már más, sok szempontból elismerő hangon szólnak a középkori filozófiáról, nem úgy, mint a renaissancenak retorikus humanistái, vagy az újkornak történeti érzék nélkül szükölködő racionalistái vagy pozitivistái. Nem pusztá formalizmust, logikai szörszálhasogatást találnak a skolasztikában, hanem tárgyi, tartalmi értéket is; nem gondolatoknak merőben légnemű pókhálósövését, hanem erős valóságérzetet, a tények tárgyyszerű elemzésére és lojális tiszteletére való törekvést is; nem pusztán Aristoteles visszhangját hallják ki belőle, hanem új gondolatakkordokat is, melyek a nagy Stagirita polyphon rendszerét meggazdagítják s továbbfejlesztik; nem érzik többé a skolasztikus rendszerek szerkezetében csupán a dogmák alapján uniformizált gondolkodás szürke unalmát, hanem a tudományos gondolkodás személyes erőfeszítéseinek, egy Albertus Magnus vagy Aquinói Szent Tamás egyéni elmejárásának varázsát is, az igazságkeresésnek mély személyes étoszát, a tudománynak való teljes önmaga-átadást.

A skolasztika nem *philosophia perennis* oly értelemben, mintha a maga egészében örökkévaló lenne, hisz ez a gondolatrendszer is korának szellemi láthatárával, életérzésével és sajátyszerű társadalmi-történeti feltételeivel szervesen van összenöve, folytonos fejlődésnek részese. Ennek maga a középkor is tudatában van, amikor pl. a XII. század elején Abaelard a maga felfogását *modernanak* minősíti az *universalia*-kérdésben a szélső realizmussal, mint *doctrina antiquaval* szemben. Vannak azonban a skolasztikának alapelvei, amelyek valóban a korok felett állók, egyetemes érvényűek, s ha ezeknek igazságereje az emberiség tudatában egyidőre elhomályosodik is, később magának utat tör s termékenyen újra és újra beáramlik a filozófiai gondolkodásba. Az utolsó félszázad alatt pl. Brentano skolasztikus alapú gondolatrendszere a forrása a *tárgyelméletnek*, a *fenomenológiának* s a *logizmusnak*; Husserl a skolasztikából kölcsönzi a *pszichologizmus* ellen vívott küzdelmében a gondolkodási

aktus és a gondolattartalom között való megkülönböztetést, mely az igazságnak látszólag új, de lényegében középkori elméletét sugallja. A modern fenomenológiában az *essentia* és az *existentia* skolasztikus megkülönböztetése alapvető szerepet játszik. A XVIII. és XIX-század ismeretelméleti idealizmusával szemben, mely a világot csak a tudat tartalmává, az Én produkciójává desztillálja, ma ismét a skolasztika realiztikus álláspontja — megtisztított formában — érvényesül. Tanulságos sok szempontból egybevetni a német filozófia egyik mai legkiválóbb képviselőjének, N. Hartmannak a megismerés transzcendenciájáról szóló metafizikai tanát Aquinói Szent Tamás ismeretelméletével, ennek a megismerés tárgyi jellegét biztosító *species*-felfogásával s az *adaequatio intellectus et rei*-vel. Vagy: a pozitívizmus letűnőben van, fokozatosan rehabilitálódik a *metafizika*, amely ma ismét nem idegenkedik attól, hogy a tapasztalás vonalát a transcendens valóság irányában kihúzza; pl. az életnek aristotelesi-skolasztikus fogalma, mint immanens célszerűségé, a vitalizmus, a mai természetfilozófiának, sőt biológiai szakbúvárlatnak terén újra föltámadt. A természettudományi modell után induló modern *pszichológia* alig három évtizeddel ezelőtt iktatja vissza jogaiba az önmegfigyelést, amelyet addig Wundttal elavult skolasztikus módszernek bélyegzett, de amelynek segítségével éppen a középkor a lélek számos legfinomabb rezdüléseinek elemzését hajtotta végre az emlékezetre és emlékezésre, a fantáziára, a figyelemre s az érzelmekre nézve. S ez nem a sokszor hánytorgatott észbeli spekulációnak, hanem a belső tapasztalásnak ügye volt, amelyet Aquinói Szent Tamás hangoztatott legerélyesebben: *in se ipso experiri*. De a középkornak számos *etikai, jog-, állam- és társadalomfilozófiai* gondolata is igazságértékben, termékenységben és valóságérzékben ma is eleven erejű. Jhering, a nagy jogász, *Der Zweck im Recht* című munkájában hangsúlyozza, hogy könyvét talán meg sem írja, ha ismeri előbb Aquinói Szent Tamás idevágó gondolatait, mert ezek a legteljesebb világosságban és a legáltalánosabb felfogásban tartalmazzák az ő tanait. A XIII. század közepén Adelheid brabanti hercegnő kormányzati tanácsot kér Aquinói Szent Tamástól, mert tartománya hemzseg az uzsorás zsidóktól: mit csináljon velük? Szent Tamás a *De gubernatione Iudaeorum* című munkájában kifejtette, hogy voltaképpen a zsidókat mint Krisztus gyilkosait általános szabadságra nem kellene méltóknak tartani. Azonban szívére köti a hercegnőnek, hogy emberi érzésből mérsékelten bánják velük, megélhetésüket biztosítsa s az elvesztett pénzt adja vissza eredeti tulajdonosainak. Az ú. n. «sötét» középkornak nagy gondolkodóját ma több országban bizonyára

túlzó liberálisnak minősítenék. A történet gyakran megújrázza magát: *eadem, sed aliter*. De a filozófusoknak is vannak perennis elvei, amelyek közül nem utolsó a humanitás.

Tisztelt Tagtársam ifjú korától kezdve rendkívül nagyarányú és kivételes értékű tudományos munkásságának javát, elméjének ritka élességét és fáradhatatlan kutatókedvét a most jellemzett filozófia kultuszának s a mai tudománnyal való összhangba hozásának szentelte. Ennek a hatalmas gondolatmunkájának legfőbb eredménye *A bölcselet elemei* című műve, mely Platon és Aristoteles s ezek keresztény továbbfejlesztői: Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás szellemének s a modern szaktudományok mai eredményeinek alaposan kiérlelt rendszeres szintézise, amelyet valóban a középkori gondolkodók benső magabamélyedésének és hihetetlen szorgalmának tudományos étoszával gondolt következetesen keresztül s formált bensőleg zárt logikai egységgé. E gondolatépület egyes köveinek, azaz a külön részlettanulmányoknak akkora a száma, hogy itt fel sem sorolhatom: csak kettőt emelek ki a sok közül. Először *Isten a történelemben* című művét. Ez a mély és eredeti keresztény történet-metafizika külföldön is a legnagyobb elismerésben részesült. Másodszor akadémiai 1. tagsági székfoglalóját, melyben a karakterológiának lét- és rendszertani, genetikai és szemazológiai alapkérdéseit, mint első, rendszerezte s metafizikai hátterüket az aristotelesi gondolatkör alapján föltárta.

A nagy szintézisben éppúgy ragyog elméje, mint a részletkutatás apró munkájában, az összefoglaló rendszerezésben éppen úgy, mint az eredeti kutató gondolkodásban. A skolasztika alapgondolatainak képviselőjében Magyarországon egymaga többet tett, mint elődeinek egész serege. A *philosophia perennisbe* beleolvastani iparkodott a modern gondolkodás problémáit, a középkor s az újkor gondolkodása között támadt hézagot nem kis sikerrel törekedett kitölteni. Közben mindig hű maradt Aquinói Szent Tamás géniuszához: a *Doctor Angelicus* műveiből kielemezni igyekezett óvatosan és megfontoltan a történetfölötti, időtálló mozzanatokat.

Akadémiánkon Tisztelt Tagtársunk most annak a Prohászka Ottokárnak méltó szellemi Örököse, akinek teljes szellemi hagyatékát vele egynemű lelkeséggel gondozta s hozzáférhetővé tette s akinek életrajzát ragyogó tollal megírta. Könyvei és az egyetemen szélesebb köröknek tartott előadásai útján életműve mélyen beleszövődött a magyar szellemi életbe.

Azt hiszem, hogy a kortárs történeti értékelése már most megállapíthatja: Schütz Antal Pázmány Péter óta a magyarságnak legnagyobb bölcselő hittudósa.

A NEMZETNEVELÉS RENDSZERE

IMRE SÁNDOR

— Egyetemi működésének harmincadik évfordulójára (1935) —

A pedagógia annak a tevékenységnek elmélete, hogyan kell a kultúra értékes javait a következő nemzedékre átszarmaztatni, hogy továbbfejlessze őket. Tehát kettős feladata van: egyrészt a nevelés értékes *céljainak* kitűzése, másrészt e célok megvalósítására vezető *eszközök* megállapítása. Mik legyenek a legfőbb értékek, amelyeket a nevelés által meg akarunk valósítani? — ez a kérdés, amely tengelye minden pedagógiai elméletnek, szükségképpen filozófiai probléma. A nevelésemélet sorsa tehát a filozófiában dől el: a pedagógia, mint elmélet, a világnézet tudománya, filozófiai diszciplína. Innen érthető, hogy a pedagógia történetében főképp a filozófusok a mérföldjelzők. Csakis valamely egységre törekvő világfölfogás igazíthat útba, vajjon mi legyen a célunk a következő nemzedékkel, mit akarjunk faragni belőle, mit fejlesszünk benne s mitől védjük? Ebből következik, hogy annak, aki a nevelés elméletének egyetemi képviselője akar lenni, filozófus természetűnek kell lennie, aki mint a kultúra fejlődésének tudatos irányító tényezője, át bírja tekinteni a művelődési javak egész körét s tudja, hogy a fejlődésnek mely pontján áll. A pedagógus főadata annak megállapítása, vajjon a mindenkori művelődési anyagból mit kell a jövő nemzedék számára kiválasztani s milyen értékmérők szerint. Ezért az eszményi pedagógusnak az emberi műveltség legmagasabb csúcán kell állania, rendkívül *sokoldalú tárgyi műveltséggel* is kell rendelkeznie.

A végső célok megállapításához szükséges filozofáló természet a pedagógus léleknek csak egyik követelménye. Minthogy a nevelőnek a célokhoz utakat kell keresnie, a lelkeket ezek irányában formálnia s irányítania, a pedagógia második főadata a célok elérési módjainak s eszközeinek megállapítása. A célok megvalósítása a pedagógustól *gyakorlati érzéket* kíván. Ez a második főkövetelmény. Az igazi pedagógus tudós azért oly ritka jelenség, mert munkája két, a lelki életben többnyire csak egyoldalúan jelentkező készséget

követel: spekulatív erőt és gyakorlati érzéket, más szóval kritikai filozófiai hajlamot és intuitív művészi képességet. A kettő szükséges összhangjának hiánya az oka, ahogy oly sokáig tart a nevelés-tudomány szabadságharca a tudományok köztársaságában, hogy ma sincsen egyetemesen elismert tudományos pozíciója, hogy ma is a meddő általánosságoknak s üres frázisoknak legdúsabban virágzó kertje, melybe belépni annyian — még a neveléssel foglalkozók is — idegenkednek.

A pedagógia bizonyos értelemben alkalmazott szellemi-technikai tudomány, mintegy közvetítés az elmélet és gyakorlat között, olyan a szellemi tudományok terén, mint a mérnöktudomány a tiszta mechanikával szemben. Ez a gyakorlati jelentősége az egyetem bölcsészeti karának háztartásában is sajátos szerepet biztosít neki. Adott viszonyaink között a bölcsészeti kar kénytelen a tiszta tudományos föladatok mellett a *tanárképzés* nagy és súlyos föladatát is részben vállalni. A pedagógiai tanszéknek ebből a szempontból *középponti jelentősége* van. A pedagógia professzorának föladata elsősorban a fiatal tanárnemzedék tanítói hivatásának és idealizmusának ápolása, a nevelés erkölcsi tartalmának tudatossá tétele. Az egyetemi tanári állás magas etikai természetének egy tanszak képviselőjénél sem kell annyira előtérben állania, mint éppen a pedagógusnál. Neki igazán autonóm módon gondolkodó és példaadó erkölcsi személyiségnek kell lennie, akinek egész mivoltából a magasabb erkölcsi feladatainak tudatában levő nevelő szelleme sugárzik ki. Az ilyen gazdag személyiség tudja természetesen szuggesztíójával megéreztetni tanítványival, hogy mily súlyos problémák rejlenek a köznevelés hivatásában, hogy végső elemzésben minden mélyebb kulturális kérdés pedagógiai kérdés, az ember kezelésének, lélekvezetésének, szellemi bánásmódjának kérdése s nem elsősorban a politikai és gazdasági technikának ügye. Csakis ilyen tanári személyiség tudja fölkelteni hallgatóiban a nevelés igazi emberi eszményét.

Ezeket a nem csekély igényű követelményeket úgyszólván hiánytalanul megtestesülve találjuk *Imre Sándorban*. Éppen 30 esztendeje, hogy a kolozsvári egyetem magántanárrá habilitálva lehetővé tette, hogy Imre Sándor az egyetemi tanszéken kifejthesse a benne szunnyadó erőket.

Tudományos fejlődése szinte egyenes vonal irányában haladt r kezdetben a magyar nevelőgondolkodás múltjával foglalkozott, főképp Széchenyivel és Eötvössel, s e történeti tanulmányok alapján emelkedett föl a nemzetnevelés elméletének eszméjéig. Meggyőző példája annak, miképp termékenyítheti meg a múlt a jelent, hogyan

szolgálhatja valaki tudatosan a történeti fejlődés folytonosságát. Imre munkásságának javarészét az az alapgondolat irányítja, hogy történeti kutatásokkal kell tisztázni, vajjon a köznevelésünkben minduntalan megújuló reformtörekvések mily állandó forrásból fakadtak s min hiúsultak meg. A múltnak idevágó tanulságait keresi. E keresés közben Imre munkássága természetesen nem tapad a szoros értelemben vett tanügyi gondolatokhoz, hanem a sajátos magyar nemzeti művelődéspolitikai tágabbkörű kérdéseire is kiterjed. Pedagógusaink jórésze a tanügyi részletgondolatokat nem tudja az egyetemesebb kultúrpolitikai szempontok szögébe állítani. Imre kiváló érdemei ebben az irányban is megtalálhatók.

Korán észrevette, hogy a köznevelésre vonatkozó átfogó gondolatok a múltban nemcsak a hivatásos pedagógusoknál merültek fel, hanem azoknál az államférfiaknál is, kik nemzetünk művelődését irányították. Így elsősorban gróf Széchenyi Istvánnál. *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről* című munkájában (1904) a Széchenyinek műveiben a nevelésre vonatkozó szétszórt gondolatokat összegyűjti s bizonyos kategóriák alapján benső szerves összefüggésbe állítja, úgyhogy szinte egy következetes nevelési rendszer körvonalai bontakoznak ki előttünk, amely Széchenyi szavával «nemzetnevelésnek» nevezhető. Imre e munkájában elsőrendű Széchenyi-kutatónak bizonyult: a legnagyobb magyart még addig nem méltatott oldaláról, mint nevelésteoretikust mutatta be. Hasonlóképpen igen becsesek báró Wesselényi és báró Eötvös József művelődéspolitikájára vonatkozó munkálatai. Külön ki kell emelnem gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár útinaplójához írt nagy bevezető tanulmányát. Apáczai Cseri Jánosról szóló értekezése Apáczainak mint pedagógusnak és kultúrpolitikusként egyik legjobb méltatása (1907).

Elméleti munkái is alapvetők irodalmunkban. *A nevelés sorsa és a szocializmus* (1909) című nagy munkája első abból a szempontból, hogy a szocialisták elszórtan található nevelési elveit és ezek következményeit rendszeresen összefoglalja és bírálja. Tüzetes elemzése világosan és meggyőzően mutatja ki, hogy a szocialisták nevelői gondolatai nem sok újat tartalmaznak: a szocialisták nem tesznek egyebet, mint csak a régen ismeretes pedagógiai eszméket politikájuk elvi alapjaihoz alkalmazzák. Ez a problémakör természetesen forrott ki Imrének, a «nemzetnevelés» elméleti alapvetőjének lelkéből, mert a nemzetközi szocializmus nevelési eszménye és rendszere éppen a nemzetnevelés ellentéte.

Imrének másik irányzó elméleti műve: *Nemzetnevelés* (1912).

A szociálpedagógia modern fogalmából indul ki: az egyénnek és a közösségnek viszonyát vizsgálja a nevelésben. Kifejti a nemzet-nevelés szervezésének feltételeit és irányelveit. Amit Imre nagy statisztikai anyag kíséretében háborúelőtti közoktatásunk egységének és általánosságának hiányára s a köznevelési törvény szükségességére nézve föltár, csakis olyan kiváló fő munkája lehet, aki elvszerűen sokat és állandóan gondolkodik a közoktatásügy megjavításán.

Legnagyobb terjedelmű rendszeres elméleti műve az 1928-ban megjelent *Neveléstana*, amely a családi nevelés, az önnevelés és az iskolai nevelés kérdésének finom boncolása. A könyv irányító gondolata az iskolai munka tudatosá tétele. Felemlíthetném még Imrének egy sereg kiváló tanulmányát a tanárképzésről, az egyetemi autonómiáról, a tudományos kutatás szabadságáról, a középiskolai oktatás reformjáról, a tanügyi közigazgatásról, a nőnevelésről stb., amelyeket mind eredeti és mélyreható gondolkodás, szigorú és emelkedett erkölcsi felfogás jellemez. A tanítványaira mély hatást sugárzó, szuggesztív professzor mintaképe.

Gazdag munkásságára a koronát most megjelent munkájával: *A neveléstudomány magyar feladatai* (Szeged. Értekezések a M. kir. Ferenc József-Tudomány egyetem pedagógiai intézetéből, 1935, 1361.) rakta rá. Ez a könyv a neveléstudománynak egy hosszú elmélkedő élet folyamán szakadatlan munkásság közepett kimerült rendszeres problematikája. Sok szó hangzik el ma a tudatos magyar tudománypolitikáról s ennek tervszerűen szervező erejéről: Imre Sándor mintát adott erre a maga tudományterületén. Világosan látja a neveléstudomány egyetemes és hazai feladatait, ezek eszközeit és nehézségeit, közvetett és közvetlen munkatervét a nagy és kis népek körében. Problematikáját a nevelés fogalmából levezetve, elvi alapra helyezi. Igen becses történeti visszapillantása a neveléstudomány sorsára Magyarországon. Őszinte és férfias szavai megfognak bennünket, amikor a nevelésügyi kutatás szervezetlenségének okait feltárja. Szinte hiánytalan rendszerbe foglalja mindazokat a feladatokat, amelyek a nevelés lélektani és történelmi előzményeinek szempontjából ránk várnak. A könyvből a magyar nemzetnevelés tudományos rendszerének körvonalai tárulnak elénk, amelyeknek tartalommal való megtöltése valóban a magyar nevelési elmélkedők termékeny eszménye kell hogy legyen.

A magyar nevelő társadalom mélyen hálára kötelezve érezheti magát Imre Sándornak, hogy sok évtizedre megadta neki a tudatos és rendszeres munkaprogramm szilárdan kitűzött célpontjait.

FILOZÓFIA, KÖLTÉSNET ÉS ÉLŐSZÓ EGYSÉGE

RAVASZ LÁSZLÓ

— Elnöki üdvözlő beszéd a Petőfi-Társaságban tartott székfoglalója alkalmából
(1942. március 15-én) —

T. Tagtársunk szónoki és egyéb irodalmi műveiben mély és kristálytisza gondolatait nagyszerű képeivel fantáziánkat felgyújtó stílus ragyogja át. Valóban nem tudjuk, mi a nagyobb góniusában: a mélyen és rendszeresen gondolkodó filozófus-e, vagy a legmagasabb régiókba szárnyaló költő, a lelkeknek legkisebb fodrozódásába is behatoló lélekbúvár-e, vagy a szépség sugarait tudatosan felfogó esztéta? Mindig mindenben a maradandót, a lényegest, az időfelettit, az örökkévalót keresi, de úgy, hogy mindezt *hie et nunc* a legfinomabb érzéki konkrét formába tudja öltöztetni: a lelkeket hangjának a gondolatokhoz simuló lejtésével s szívbeszökő sugallatával, képzeletének a szivárvány minden teli színében ragyogó káprázatával, az érzelmeket s az akaratot új viselkedésre indító apostoli lehelletével kapja meg. Minden művében anyagát új és eredeti műformába önti plasztikus alakító erejével, írói művészetének titokzatos varázsával, a gondolatok belső feszültségének szellemi dialektikájával, míg végül diadalmasan legyőzi az eszmék ellentétét és zavarát s ezzel lelkünket megtisztítja és meggazdagítja. Hatalmas tudós fogalmi készlet épp úgy rendelkezésére áll, mint az élet áramát belülről megragadó közvetlen intuíció.

Gazdag szelleme a magyar léleknek két legjellemzőbb ősi művészi kifejezését nagyszerű összhangban egyesíti magában: a szónoklatot és a költészetet, a rábírás nemes pátoaszát és a szívbemarkoló közvetlen lírát. Kivételes szónoki képessége, amely nem természetlen formai-retorikai, hanem az életbe közvetlenül belépő s vele egy ütemben lüktető dinamikus erő, mintegy visszavívta ebben a magát agyonolvasó világban a látható nyelvvel szemben a hallható nyelvnek, a beszédnek igazi jogát, az optikus irodalmi forma egyeduralmával szemben az akusztikus lélekformálás ősbib és mélyebb

hatásának kiváltságát. Tisztelt Tagtársam egyik tanulmányában azt követeli, hogy «hallóvá kell tenni a világot, mert siketté vált a lelke». Fülbeszökő és elmegerjesztő retorikájának ez sikerült is: az *Ars Hungarica*-nak varázslatos művésze, akinek ajkán ezrek és ezrek csüngnek. Jobb és szebb életre ihleti és ugyanakkor szolgálja őket. Valóban termékeny forradalmat keltett a magyar szó birodalmában.

KULTÚRFILOZÓFIA ÉS NEVELÉSELMÉLET

PROHÁSZKA LAJOS

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1941. október 20-án) —

Tisztelt Tagtársam egyik fiatalkori metafizikai tanulmányában, amelynek címe: *Az élet, mint tett és mű*, szembeszegezi egymással az ösztönös életet, másfelől a tettet és a művet. Az élet inkább tékozló, mint alkotó, lényegében önző s nem áldozatkész. Ellenben a tett és a mű a pusztá létezését túlhaladja, a merő lelkeséggel szemben szellemi természetű; eszmények megvalósítására tör, valami magabanyugvó zárt birodalom, melyben a lélek önmagát felülmúlni iparkodik. Az igazi mű létformája valamely ideális érték megvalósultsága: értéket tesz jelenvalóvá és szemléletessé.

Tisztelt barátomnak eddigi tudományos tette és műve éppen a kultúrának, mint értékmegvalósító törekvésnek vizsgálata s ebből a művelődéstudomány és neveléstudomány számára a következmények levonása. E tekintetben programmszerű *Pedagógia mint kultúrfilozófia* c. nagy tanulmánya (1929). Ebben éles elmével és finom beleélőképességgel elemzi a kultúra fogalmát a tárgy és a forma szempontjából s a kultúrfilozófiát, mint az objektív szellem elméletét mutatja be. Ennek keretébe állítja a műveltség és a művelődés fogalmát, amelynek jegyeit a cél, a személyiség, a módszer és a művelődésközösség szempontjából kapcsolja össze. Így szilárd elméleti alapra állva, világosan mutatja ki és bírálja korunk általános vitalisztikus irányának, a misztikának s az új romantikának neveléstudományi irányzatokra gyakorolt hatását.

A *Vallás és kultúra* c. munkája mélyenjáró kísérlet arra, hogyan kell a vallásokat, műalkotásokat, társas formákat, filozófiákat s a szellem egyéb objektivációit, amelyeknek tipikus struktúrájuk van, egymásra vonatkoztatni s ennek alapján egységes világnézeti apriori-jukat keresni. Ez a munka egyben a szellemtudományi mozgalom művelődéstudományának s a szellemi tipológiának igen szellemes kriti-

kája is. Finom elemzése kimutatja, mekkora homály ül a manapság annyiszor emlegetett «szellem» fogalmán: úgy, ahogy hajdan a görög orphika a *finemna* szó mögé, akkép ma a *szellem* fölötté tág és szétfolyó fogalmi keretébe minden gondolkodó azt a tartalmat vetíti, ami éppen a maga eszmekörével összhangban van.

A lélek és az abszolútum c. értekezése (1930) a kultúrának metafizikai háttérét iparkodik tisztázni. A *Hegelről* és *Pascalról* írt kisebb munkái e klasszikus gondolkodóknak kultúrfilozófiai és pedagógiai szempontból irodalmunkban legszebb jellemzése. A kultúrfilozófia és nemzetkarakterológia irányában haladó nagy műve: *A vándor és a bujdosó*, a nemzeti szellem értékvonatkozásainak jelentésösszefüggéséből, mint egységes egészből, indul ki s ennek alapján akarja megérteni az egyes népek szellemének sajátosságát, miközben behatóan bírálja a faji fejlődélmélet típusát, amelynek tengelye csak a naturalisztikus-kauzális magyarázó elv. Ez a munkája az elméletet erősen mozgásba hozta, főképp a tudományba hetykén betolakodó zszurnalisztika körében: egyesek magasztalták, mások hevesen támadták. Egyik magatartás sem befolyásolta t. Tagtársam álláspontját: művének *most* megjelent második kiadása a lényegen sehol sem változtatott. Biztos és határozott elvi állásfoglalásának, rendkívüli történeti műveltségének és eredeti problémaérzékének tanúsága az *Erkölc*s c. nagy tanulmánya (1938), amelyben különösen ragyogtatja kivételes, a fogalmak legkisebb árnyalatait is szemléletesen tükröztető stilisztikai erejét. A lélek benső elmélyülése s az éssen átszűrődött lírai ereje szólal meg *Das fragische Lebensgefühl Paulers* (1936) és *Variation über die Kalokagathie* (1939) című finom írásaiban.

Kultúrfilozófiai munkásságának szerves folytatása *Az oktatás elmélete* c. nagy műve, mely a művelődélmélet modern, de nem jelszavakon, hanem alaposan leszűrt elveken nyugvó, a kultúrának történeti javait épp úgy tisztelő, mint mai eredményeit megbecsülő, sok új és eredeti szempontból való kidolgozása. Az élet eleven kérdései s a tudomány elvont elvei szerencsésen egyesülnek benne. Művének a külföldi irodalomban is alig akad párja. Valóban tett és mű.

JOGÁSZOK ÉS KÖZGAZDÁSZOK

JOG ÉS JELLEM

POLNER ÖDÖN

— Üdvözlő beszéd Pozsonyban 1919. március 15-én.¹ —

Magnifiée

Domine

Rector,

Kedves Barátunk!

Március Idusán a szabadságról szoktunk zengeni himnuszokat: s ma szolgáságunkról kellene sírnunk sirámokat. És még sem sírunk. Ezt az ideiglenes szolgáságot el tudjuk túrni s a jövőbe törhetetlen reménnyel tekinteni, mert a történelem logikája sohasem engedte meg, hogy a csupa hazugság és kapzsiság valaha szilárd államépítménynek fundamentuma legyen. E hitünkben különösen megerősödünk, ha azokra a szilárd jellemű honfitársainkra tekintünk, akik a hazug hatalom mohó vágyaival szemben férfiasan síkra szállnak, hazafias érzésükben és hitükben meg nem rendülnek, meggyőződésük és viselkedésük sugalmazó erejével a gyöngéket és ingadozókat megerősítik, sőt magukkal ragadják.

Ilyen szilárd és férfias egyéniséget tisztelünk Tebened. Amit a gyakorlati politikusok tehetetlensége elvesztett, azt Neked, az elméleti politikusnak kellett itt gyakorlatilag megszenvedned. Téged a ragadozó cseh oroszlan barlangjába zárt. De az a kulcs, mely Rád csukta a börtönt, ugyanaz a kulcs kinyitotta a lelkeket, újra fölserkentette bennük a szabadság vágyát, megnyitotta Pozsony szívének már-már berozsdásodó zárát, megcsikordította már-már elalvó magyar lelkiismeretét.

¹ Polner Ödön, a pozsonyi m. kir. Erzsébet-Tudományegyetem rektora, 1919 január 21-én Zoch zsupánhoz intézett levelében megtagadta a «csehszlovák» kormánynak Pozsonyba való bevonulására rendezett ünnepi fogadáson az egyetem részvételét. Ezért a zsupán rendeletére elfogták s két napig fogvatartották. Ez az erőszak városszerte nagy felháborodást keltett s a lelkeket magyarságukban megerősítette. Ennek emlékére Rigele Alajossal, a jeles pozsonyi szobrászművésszel, nagyobb márványdomborművet készítettünk, amely a rektor fejképét ábrázolja, a háttérben az egyetem épületével. Hálánk jeléül március 15-én, Polner Ödön születésnapján, az ő lakásán titkon összejöve, a szép reliefet a prorektornak itt közölt beszéde után ünnepélyesen átadtuk.

A legsúlyosabb időkben vetted át egyetemünknek, ennek az éppen most a bölcsészeti és orvosi karral kibővült új intézménynek vezetését. A helyett, hogy tettvágytól feszülő lelked továbbépíthette volna, az lett a sorsod, hogy az ősi koronázóváros minden régi intézményének, egész magyar életének összeomlását kellett gyötrő fájdalommal szemlélned. Már ősszel, rektori székfoglalód alkalmával, amikor az új tanévet megnyitottad, láttad a köröskörül sötéten tornyosuló felhőket, érezted az időknek mind gyorsabb ütemű tragikus járását. Jól tudtad, hogy már megindult a nagy történeti merénylet itthon és a külföldön, hogy a nemzetiségek lakta területeket a magyar államnak évezredes, nem mesterséges eszközökkel összetákolta, hanem a természetnek és a lassú történeti fejlődésnek erejével egybeforrta testéből kiszakítsák, de bízva bíztál abban, hogy a magyar nemzet lélekben ehhez sohasem járulhat hozzá s lesz benne annyi erő és kitartás, hogy ha egy időre a hatalmi kényszernek engedni kénytelen is, a reá erőszakolt helyzetet sohasem fogja véglegesnek tekinteni. Az összeomlás gyorsan pergő tragikus eseményei, a nemzet kimerültségének foka, a nemzetközi hatalomnak esztelen parancsai azonban a legsötétebb képzelet minden baljóslatát felülmúlták. Ki merte volna hinni, hogy már a békeszerződés előtt Pozsony városát, egyetemünk székhelyét, egy mesterségesen a győző hatalmak lombikjában készült államnak, «Csehszlovákiának» előre odaajándékozzák? Hová lettek az antant-hatalmaktól hirdetett elvek, a Wilson professzor-elnöktől elméletileg szépen kiesztorgályozott jelszavak: a nemzetek szabadsága, a nemzetiségi gondolat, a népek önrendelkezési joga, a becsületes demokrácia? Minden világmegváltónak hirdetett elvük éppen a visszajára fordult: máris megcsúfolták a természetes és a történeti államalakulás gondolatát. A nyers hatalmat léptették a jog helyébe.

A Te egyenes és tiszta lelked az hitte, hogy az új világot észszerű okokra építik fel, tehát az értelmes meggyőzésnek a nemzetközi hatalom birtokosai hozzáférhetők: ezért nagy politikai, statisztikai, közgazdaságtani, földrajzi és történelmi tudásod alapján *Pro Hungaria* címen éjt-napot egybetéve lázasan szerkesztettél egy emlékiratot, amelyben a magyaron kívül francia és angol nyelven egyetemünk nevében a nagyvilág előtt tudományos bizonyítékokkal siettél igazolni, hogy Magyarország szétदारabolása a természetes és a történeti államalakulás elvével szöges ellentétben van, s ezért mindig akadálya lesz az állandó békének. Nemcsak magyar lelked törhetetlen hitével, de az ész velős okaival is bizonyítottad, hogyha széttépik is most hazánk testét, a dolgok természetes

rendje szerint előbb-utóbb majd újra összeforr és területi épségében föltámad.

Te a közjog *professzora* vagy, aki alapos és mélyenjáró elméleti műveket írtál Magyarország és Ausztria közjogi viszonyáról, a végrehajtó hatalomnak a magyar alkotmányban játszott szerepéről, a *pragmatica sanctioról* és a Habsburgok házi törvényéről, a monarchia közös ügyeiről; az igazságügyi minisztériumban sokáig a közjogi és nemzetközi szerződéseket előkészítő osztály feje voltál s gyakran kellett tudományos okfejtés alapján szemben állanod a bécsi hatalom túlkapásaival. Most a jognak a gyakorlatban *confessora* vagy: bátran szembeszálltál, személyes szabadságod veszélyével is, a jogbitorló hatalommal s megmutattad, hogy a jog Benned nem hideg fogalmi szerkesztmény, hanem benső, meleg élmény, amely áldozatos tette is sugall. Amikor egyetemünket az új hatalom megszállotta s erőszakkal eltulajdonította, Te ez ellen méltósággal és ünnepélyesen óvást emeltél, az egyetem elvételenek aktusát a nemzetközi joggal, a hadviselésnek a hágai egyezményekben megállapított szabályaival ellenkezőnek nyilvánítottad. A megszálló hatalom előtt az egyetem nevében szóval, majd írásban bátran kijelentetted, hogy amíg a magyar állam hozzájárulásával megkötendő békeszerződés Pozsonyot a magyar államtól el nem szakítja, az érvényben lévő nemzetközi jog alapján az eddigi állapotot tekinted jogilag fennállónak. De elismerted a megszálló hatalom rendelkezéseihez való alkalmazkodás kénytelenségét is, hogy egyetemünk további zavartalan működését biztosíthasd, ami egy időre sikerült is.

Tovább azonban az engedményben sohasem mentél. Amikor a «zsupán» azt kívánta, hogy az egyetem a cseh-szlovák kormánynak Pozsonyba való ünnepélyes fogadásán részt vegyen, ezt kereken megtagadtad, mert nem akartad magyar hazafiságodat megtagadni. «Azokon az ünnepségeken — írtad a hirtelen hatalomra kapaszkodott szerencsefinek gögjétől pöffeszkedő csehszlovák vezetőnek — amelyek Magyarország nagymértékű megcsonkítása feletti örömnél kifejezését is jelentik, résztvenni legszentebb hazafiúi érzelmeinkkel éles ellentétben van. A jelzett ünnepségeken résztvennünk számunkra erkölcsi lehetetlenség.» S mit felelt a zsupán? Téged s egyetemünk tanácsát tette levelében Isten és ember előtt felelőssé azért, hogy «az udvariasság eme legelemibb követelményét» sem teljesítetted az új kormányzattal szemben. Megfenyegetett, hogy eddigi türelmes és humánus bánásmódját abbahagyva, «más eszközökhöz» folyamodik. S mik voltak ezek az eszközök? Az egyetemet bezáratta, az előadásokat megtiltotta, az egyetem tanárait rendőri felügyelet

alá helyezte, majd Téged a bevonulás napján szabadságotól megfosztott. Amikor nyugodt, de halvány arcodat fogoly-celládban, amely előtt szuronyos katonák állottak, megpillantottam, könny szökött szemembe: a magyar jogokért túrt tengernyi ártatlan szenvedés jelképét láttam Benned.

Egyetemi ifjúságunk aggódva leste, vajjon a mindinkább általános, színleges és őszinte behódolás közepett mit csinál az *Alma Mater*? A Te példád megmutatta neki, hogy igenis örködik magyar becsülete fölött az *Alma Mater*, semmiféle hirtelen lelki metamorfózis közepett sem lesz belőle soha áruló mostoha: *Injusta Noverca*.

Egyetemünk és városunk történetének ezt a fordulópontját Klió tolla bizonyára méltó módon fogja megörökíteni. De mi nem tudtunk várni addig, míg a történelem hideg távlatának körvonalai kialakulnak. Mi már most, amikor körünkben Te is csináltad a történetet, akartuk márványba rögzíteni az ihletett pozsonyi patrióta-művész vésőjével a Te lelki nagyságodat.

Fogadd kérlek annak a napnak fordulóján, mely bennünket Veled megajándékozott, tiszteletünknek és ragaszkodásunknak, de egyszersmind a Te lelki erősségednek ezt a szimbólumát.

A JOGTUDOMÁNY EGYSÉGE

EREKY ISTVÁN

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián r. tagsági székfoglalója alkalmából
(1935. október 21-én) —

Tisztelt Tagtársunk rendes taggá választása egy kizárólag a jogtudományi búvárkodásnak szentelt élet elméleti eredményeinek elismerése. Óriási, már pusztán mennyiségi szempontból is meglepő tudományos munkássága látszólag a jogi tudományoknak egy ága: a közigazgatási jog körül forog, amint első pillanatra a helyhatósági önkormányzatról, a vármegyei önkormányzatról, a nagyvárosi önkormányzatról szóló nagy művei, vagy éppen mai székfoglalója alapján gondolhatnók. De ha a közigazgatási jog nagy terjedelmű munkásságának középpontja is, innen a jogi szellem fénynyalábjai kisugároznak a jogtudomány egész területére, még pedig öt irányban. Egész természetszerűen a közigazgatási joggal annyira összenőtt *közjog* sokféle ágazatában. A *jogtörténet* vonalában: hogy valamely jog ma milyen természetű, azt legjobban t. Tagtársunk úgy tudja megmutatni, ha kutatja történeti fejlődését, hogyan lett azzá, ami most. Ilyen történeti kutatásaival vármegyei közigazgatásunkra, rendi országgyűléseink tanácskozási rendjére új fényt derített. Mindig *összehasonlító módszerrel* dolgozik, amely a művelt nemzetek jogalkotásait egybevetve, vonja le a rendszeres tanulságokat. Már fiatalon egy évet Angliában töltött, az ottani önkormányzat tanulmányozása céljából: az angol jogra vonatkozó számos munkája ennek érett gyümölcse. Csak az angol centralizációra s szavazati jogra, az angol parlamenti házsabályokra vonatkozó kutatásaira utalok. A közigazgatási jognak Angliában és Franciaországban való kialakulását vizsgáló művei legszebb tanúságai annak, hogy t. Tagtársam nemcsak a szorosán vett magyar, hanem az emberiség egyetemes jogtudományának fejlődéséhez is hozzájárult. Munkásságát azonban nemcsak történeti és összehasonlító vizsgálati módja teszi értékessé, hanem az is, hogy *a modern aktuális jogi élet formálására* is törekszik, olyan jogi alakulatokat vizsgál, amelyek a mi korunk fejlődésének időszerű termékei. Például a jogiszemélyekről szóló nagy

művében, amelyet Akadémiánk 1930-ban a Marczibányi-díjjal jutalmazott, a közjogi, illetőleg közigazgatás jogi jogiszemélyeknek: a közintézeteknek, közttestületeknek és közüzemeknek jogi szervezetét és minőségét vette beható elemzés alá. Végül tudományos munkásságának egyik főj egye *az elvi, filozófiai elmélyedés*, a módszer világos tudatossága. Jogi elmejárásának ez az oldala akkor szökik különösen szemünkbe, ha a jogtudomány módszereinek, Duguit és Kelsen metodikai elméleteinek bíráló elemzését vesszük szemügyre. Azt hiszem, hogy lelkét ebben az ünnepi percben fölemeli, ha megidézem most Concha Győző egyetemes szellemét, amelynek Ön egész munkásságában hű letéteményese. A szigorúan kritikus Mester ajánlotta és vezette be Akadémiánkba egykor kiváló tanítványát, aki hozzá méltó eredeti módon iparkodott tovább fejleszteni a magyar jogtudományt. Concha Győző géniusza bizonyára örömmel és szeretettel tekint most reánk, amikor t. Tagtársunkat, mint Akadémiánk rendes tagját, igaz szeretettel üdvözlöm.

JOGFEJLESZTÉS ÉS TÖRTÉNETI ÉRZÉK

VLADÁR GÁBOR

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1939. május 22-én) —

Nagyrabecsült Tagtársunkban nem nagy rendszeres jogtudományi művek íróját óhajtotta kitüntetni a Magyar Tudományos Akadémia, amikor tagjává választotta, hanem azt a kiváló férfit, aki a törvényelőkészítés rendkívüli jelentőségű munkájában széleskörű és alapos elméleti tudásával és a jogfolytonosságra vonatkozó csálhatatlan történeti érzékével a magyar jogfejlődés értékes hagyományainak buzgó és bátor öre. Tisztelt Tagtársunk, mint az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője, hosszú idő óta névtelenül igen sok értékes anyaggal fejlesztette tovább a hazai köz- és magánjogot a jelentős jogalkotások egész sorozatában. Önzetlen és önfeláldozó, a nagy világ előtt rejtve maradt ilyenmő óriási tevékenysége mellett néhány mélyen járó munkálatot saját nevében is közzétett: így a polgári törvénykönyv tervezetéhez írt bírálatát, a hatályos jogszabályok hivatalos összegyűjtésére, a magánjog és a közigazgatás kapcsolataira, a jogi oktatás reformjára vonatkozó tudományos értekezéseit.

Ma a törvényelőkészítés tudományos jelentőségét fejtette ki székfoglalójában, mintegy igazságügyi műhelymunkájának titkát tárta fel előttünk. De jómagam, mint lélekbúvár, a titok zárjához egy kulcsot találok: tisztelt Tagtársunk *tudományos jogászai személyiségét*, amelyben a helyes jogalkotás tárgyi feltételeinek is végső szankcióját látom.

Ez a személyiség először is *univerzális* jogi tudású: a jogrendszernek nem egy-egy részére szorítkozik, hanem az egész jogrendszert részeinek szerves összefüggésében, egyes látszólag különálló mozzanatainak kölcsönös kapcsolataiban látja és szerkezeti egységében értékeli. Erre azért képes, mert nem tapad a részekhez, nem *amusus aner*, hanem filozófus, azaz elvileg látó ember. Platon szava szerint: egybelátó, átfogó, szinoptikus elme. Ez az elvi látás

az életet szabályozó jogalkotó tevékenységben nem pusztán a logikának, a jogi ítélőképességnek és önálló gondolkodásnak ügye, hanem a helyes értékelése is, amely sokoldalú ember és világismeret, érzékeny lelkiismeret és finom erkölcsi érzés csapadéka s amely nemcsak tudós bölcséletet, hanem sok gyakorlati intuitív bölcseséget, nemcsak az ember lelki világának elméleti ismeretét, pszichológiáját, hanem a lélekbe közvetlenül belátó pszichozófiát is követel. Tisztelt Tagtársunk elmélyedő tudományossággal nézi a jogalkotást, de egyúttal mindig érzi, hogy a tételes jog nem önmagáért van, nem lehet merőben tudákos Begriffsjurisprudenz tárgya, hanem célja az igazságosság eszményének megfelelően az eleven élet szabályozása. Tisztelt barátom szellemi alkatának másik fővonása *a magyar jogfejlődés sajátzerű nemzeti elemeinek történeti megbecsülése*, régi hazai jogintézményeink szellemének és folytonosságának igaz szeretete és a hozzájuk való termékeny ragaszkodás. Át van mélyen hatva annak tudatától, hogy ez a nemzet csak úgy tudja fenn tartani önállóságát s nem vész el más népek történeti árájában, ha megőrzi sajátzerű jogrendszerét és alkotmányát. Ma, amikor számos hatalmas állam, amely büszke belső permanens forradalmára, jogrendszerét a hagyománnyal merőben szakítva egyoldalúan csak a hatalom megszerzésének és megtartásának szellemében alakítja ki s a jogeszmét teljesen a hatalom függvényévé torzítja: tisztelt Tagtársunknak megvesztegethetetlen történeti érzéke és nemzeti érzése (a kettő egyet jelent) azon iparkodik, hogy jogi berendezésünk minden körülötte zajló pillanatnyi koráramlással szemben megőrizze különyszerű, hagyományos magyar jellegét. Érre a küzdelmes feladatra fényes tudományos vértézete hatékony segítségére szolgál.

A JOGTUDÓS KÖTELESSÉGE

NIZSALOVSKY ENDRE

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1941. február 10-én) —

A XIX. század közepén, a pozitivista naturalizmus korában, éles formulázást kap az a felfogás, hogy a jog vizsgálatának nem lehet állandó és objektív tudományos jellege, mert a hatalom birtokában levő törvényhozónak csak egy szavába kerül s a jognak egész könyvtárrá tornyosult kodifikált anyaga egyszerre makulaturává silányul s hatályát veszti, a történet nagy süllyesztőjében eltűnik. A jog a törvényhozó önkényének s a kor múltó szellemének alkotása, a társadalmi és gazdasági állapotok változó tükrözése: ami ma tiszteletet követelő jog, holnap maga után büntetést vonó jogellenesség és fordítva. Mégpedig nemcsak forradalmi időkben és háborúban, hanem a békében is, csak hogy lassúbb ütemben. A jognak ez a túlzó relativisztikus felfogása a hatalmas lendülettel fejlődött természettudományok láttára tett szert erősebb hangsúlyra, mert a természettudományok tárgya mindig az egyforma, az állandó, az emberi önkénytől nem függő természeti törvény, amelynek érvénye nem a törvényt megállapító akarat műve. Ebben a gondolatmenetben a szofisták régi *εσει-φουσει* elmélete üli feltámadását. Azonban ha változik is történetileg korok és népek szerint a jog konkrét normatív tartalma, vannak mégis általános jogelvek, amelyek az ember szellemi-erkölcsi természetében gyökereznek s éppen olyan joggal tudományos vizsgálat tárgyai, mint a természettudományokéi. A természettudományok mellett vannak szellemi tudományok is, amelyek az emberi szellem természetét és értékrendszerét vizsgálják s ide tartozik a jogtudomány is. Az emberi szellem égboltozatán a történetileg folyton tovatűnő s változó felhők között ott ragyog a jog ideális eszméjének állócsillaga is.

A jognak ideális érvényű eszméje természetesen a gyarló ember számára nem lebeghet a szellemnek megközelíthetetlen sztratoszfé-

rájában: a *valóságos* társadalmi életben követel megközelítő alkalmazást. Ebből a szempontból a jellemzett két irány hajlamos arra, hogy a szélsőségbe csapjon át. Az egyik a konstruktív természetű fogalmi jogtudomány (*Begriffsjurisprudenz*-nek hívják a németek), a másik a célok vagy érdekek jogtudománya (az *Interessenjurisprudenz*). Az előbbi a jogban egyoldalúan a fogalmi-logikai elemet nézi, s így a jogi normák szerkesztésében vagy magyarázatában üres formalizmusba, gyakran henye fogalom játékba merül el. A másik szélsőséges irány pedig az ellenkező végletbe csap át: a jog logikai és etikai oldalát, elvi jelentőségét hanyagolja el s merőben az éppen uralkodó társadalmi csoportok, éppen felmerülő koreszmék követelményeit veszi figyelembe a törvények szerkesztésében és alkalmazásában s készségesen enged a legkisebb hatalmi nyomásnak, úgyhogy a jog eszméje egészen feloldódik és elpárolog kezei között.

Pedig a jogtudománynak mindkét irányzat egészséges magvára szüksége van: a fogalmi-logikai elemre éppúgy, mint a társadalmi, gazdasági és kulturális élet konkrét szükségleteinek állandó megérzésére és kitapogatására. A két irány a szélsőségtől és egyoldalúságtól megtisztítva szükségképpen úgy egészíti ki a jogtudományban egymást, mint a forma és a tartalom, a logika és a teleológia, az általános jogeszmé s a konkrét jogcél, az érték és az élő kultúra.

Tisztelt Tagtársamnak rendkívül kiterjedt és szakadatlan jogtudományi munkássága, mellyel elsősorban a polgári anyagi jog irodalmát gyarapította, arról tesz tanúságot, hogy noha inkább az *Interessenjurisprudenz* irányához csatlakozik, ebben nem válik egyoldalúvá, hanem többé-kevésbé tiszteletben iparkodik tartani az eddigi magyar jogfejlődés alapfogalmait s az ezekben történetileg lecsapódott állandó mozzanatok, ezeknek fogalmi követelményeit. Legértékesebb munkái a dologi jog, főkép a korlátolt dologi jogok, különösen a jelzálogjog körébe tartoznak, mint *A zálogjogok és a telki teher néhány főkérdése* s az 1927-es törvényben kiépített új jelzálogjog nagy terjedelmű kommentárja. Nagy magánjogászunk, Grosschmid tanításait építi tovább *A korlátolt dologi jogokra vonatkozó telekkönyvi szolgáltatás* című munkájában. Egész sereg becses tanulmányt írt a kereskedelmi jog köréből. Elvi jelentőségűek a jog általánosabb alapjait vizsgáló kisebb munkái, amelyekből kitűnik, milyen szellemi küzdelmet vív a jogtudomány alapfogalmai körül (*A látszat a jogban; Az érdekkutató jogtudomány a magánjogban*).

Akadémiánk jogásztagjai, amikor 1. tagságra ajánlották, tisztelt

Tagtársamat a modern magánjogi tudomány «egyik legkiforrottabb és legmélyebben szántó képviselőjének» minősítették. A magyarnak, mint számban nem nagy nemzetnek, ma különösen szüksége van ilyen jogászokra. A nagy nemzetek könnyebben kibírják a jogrendszer forradalmi és önkényes hirtelen átalakítását; a történelmi jogszellemnek azonban a magyar nemzet ezeréves viharos fennmaradásában sokkalta nagyobb szerepe van: *a jog eszméjéhez való szívós ragaszkodás a magyarság életének nemcsak a múltban, de a jövőben is egyik legjelentősebb vitális tényezője*. Ezért a magyar jogtudomány képviselőire nagy felelősség hárul. A hivatalnok-jogász kénytelen a pillanatnyi politikai hatalomtól megszabott irányelvek szerint, sokszor jobb belső meggyőződése ellenére, formálni, szerkeszteni, szakaszokba foglalni, kodifikálni a jogot úgy, ahogy a politikai-társadalmi áramlatokhoz való alkalmazkodás véletlen okkasionizmus megköveteli; munkája sokszor csak lélek nélküli jogtechnika, külsőszerű jogművesség, szellemi iparostevékenység. De a jogtudomány egyetemi professzora, mint független személyiség, nem a hatalmi akaratnak, a Wille zur Machtnak, hanem az igazságra törő akaratnak, a Wille zur Wahrheitnek képviselője, akinek lelkiismeretében a gondolatok evidenciája le kell hogy gyűrje a hatalom violenciáját. Az egyetem jogtudósa a jogtudomány elméleti fórumának székében ül s innen mutatja meg, mire jut a kritikai gondolkodás, a napi áramlatok fölött álló illuziómentes ész, a nem pusztán ösztönös hatalmi, hanem módszeres gondolkodás. Az Akadémia és az egyetem a nemzet kritikai tudományos öntudata, értelmi lelkiismerete, amely kiegészíteni hivatott, mint az elméleti gondolkodás képviselője, a törvényt szabó hatalomnak gyakran csak ösztönyszerű és pillanatnyi gyakorlati célú gondolkodását. A tudomány volt a modern állam fejlődésének normatív serkentője: a tudománynak köszönheti az állam mai szervezetét és formáját. Az Akadémia és az egyetem jogtudósai «a közösség prófétái», az állam augurjai», akik mint a tudomány papjai, az állam kormányzói mellett és nem alatt állanak, őket elméleti szempontjaik alapján olyasmire eszméltetik, amit a pusztá ösztön és a rutin nem tud meglátni; a társadalom tiszta eszményeit bennük ébren tartják, ha mindjárt ezek egyelőre nem is valósíthatók meg, de mint végső célok fényükkel előre megvilágítják az állami fejlődés útját. Ennek a hivatásnak méltó betöltését a nemzet csak olyan tudós személyiségektől várhatja, akik nem kötött emberek, hanem a szabad bírálatot az állami hatalommal szemben is erkölcsi és értelmi felelősségük tudatában függetlenül gyakorolják. Amit ők gondolnak, azt

nem az állami hatalom időleges birtokosainak hatalmi igényei nyomán gondolják, hanem önállóan és ezektől függetlenül saját értelmi lelkiismeretük szerint: nem a hatalom kiszolgálása, hanem eszmei irányítás a céljuk; nem az éppen hatalmat gyakorlók készséges ügyvédei, akik amazok érdekeit az elmélet szentesítésével a tudomány nevében igazolják, hanem gondolatébresztőik, reformtervezőik, s ha kell szigorú, de jóakarató kritikusaik is.

Abban a hitben, hogy Tisztelt Tagtársamnak felfogása is a magyar jogtudós hivatásáról az imént megrajzolt eszményi képpel összhangban áll, Akadémiánk oklevelét tisztelettel átadom.

A RÓMAI JOG MAI ÉRTÉKE

MARTON GÉZA

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1942. április 13-án) —

A római birodalom összeomlása után a helyén kialakult új országoknak szükségük van egy közös jogi nevezőre, egy mindenütt érvényes jogra s ezt természetesen a római jogrendszerben találják meg. A római jogi géniusz nagysága előtt az új népek önkénytelenül meghódolnak. A középkorban az egyetemek a római jogot tanítják, ennek szellemét viszik haza a különféle országokba az itt tanuló ifjak. Hazánk a római jogot sohasem recipiálta. De jogtudósainknak s törvényalkotóinknak, mint Werbőczinek is, római jogi műveltsége beleszövődik a magyar jogfejlődésbe. A renaissance, majd a neohumanizmus ideje a római jog kultuszának kora. A romantika Savigny történeti iskolájával egyenest rehisztorizálja a római jogot.

A XIX. század nagy része a pandektisztika kora, amikor a római jog a legtöbb jogtudós szemében érvényes jog, mintegy a jog. Az antik jogforrásokat összhangba iparkodnak hozni a kor új szükségleteivel s gyakorlati életével. A német birodalom, ahol a pandektajog legjobban virágzott, a magánjogot kodifikálja s a század fordulóján új polgári törvénykönyvet léptet életbe. Azonban a római jog tudománya ennek ellenére új lendületbe jön: a klasszikus jog mintaszerűsége nem szenved csorbát. A római jog ma is erős összekötő kapcsa a művelt országoknak: az egész világ jogi gondolkodásának egyik legfőbb nemzetközi megértési eszköze és szilárd alapja.

Kétségtelen azonban, hogy a világháború óta az életnek többől való megváltozása, a társadalom életérzésének és életstílusának fordulata a római jognak kevésbé kedvez. A jogalkotást irányító politikai vezetés sokszor az ösztönös félműveltek kezébe kerül, akik a klasszikus jogban valami régen elavult, korunktól évezredek messzeségébe fakuló, a mai élet lüktetésének merőben idegen fogalmi szerkesztményt, agyaskodó megkülönböztetések halmazát, afféle «fogalmi jurisprudence-t» látnak. Pedig hajdan a praetor mindig az «élő jogot» iparkodott formulázni edictumában, a jogmagyarázó

praetor maga volt a *viva vox juris*: nem valami begubózott szobatudós, aki fogalmi moszatokból akart volna elvont jogrendszert szerkeszteni. Az élet belső áramából tört fel a praetor ajkán a jogszabály.

Később a görög logika s általában a görög filozófia a római közéleti emberek jogi műveltségét, akik Hellaszban tanultak, elméletileg is kicsiszolta. A római népszellem ösztönös jogrendszere ennek köszönheti fogalmi alapvetését, logikai szabatoságát, finom meghatározásainak formális szerkezetét. Így lett a római jogtudomány gondolati műremek, mintegy a görög matematikának szellemi párhuzamosa a kultúra történetében.

Az újabb történeti vizsgálat, az ú. n. interpolációs kutatás, mint T. Tagtársam imént hallott székfoglalójában kifejtette, sokszor világosan kimutatja, hogy a római klasszikus jognak józan lényegét a jusztiniánuszi-bizanci jogrendszer sokszor túlfinomította, kihegyezte és deformálta. Éppen azokon a pontokon, ahol a modern jog elégedetlen a római joggal, sikerült megállapítani az eredeti római jognak a mai jogérzékkel való összhangját» amelyet a bizánci csipkeverő fogalmi gondolkodás megbontott. A jusztiniánuszi törvénykönyvek joganyagának egyes részeiről a szövegkritikai interpoláció-kutatások, amelyek szinte *jogfilológiává* fejlődtek, kimutatják, hogy nem klaszikus római eredetűek.

Ma, amikor a világháborúk s a nyílt és csendes permanens forradalmak következtében a társadalom, a gazdasági élet és a jog alapjai annyira meginogtak s a törvénytisztelet ereje világszerte annyira megfogyatkozott, hasonlítani kezd korunk a római jog késői, népvándorlási korához. Az emberiség történetének ebben a mai, mind zavarosabb idején nem is annyira a római jogrendszernek tárgyi anyaga, mint inkább nagyszerű jogi gondolkodásmódja és észjárása, amely az elméletet és a gyakorlatot egyesíti, adja meg termékeny értékét és szellemi-kulturális hatóerejét.

T. Tagtársam tudományos gondolkodásának egész energiáját és lendületét több, mint három évtized óta a római jognak, a jogtudomány ezen nálunk igen elhanyagolt ágának szentelte, de nem mint pusztán külső történeti vagy archeológiai tanulmánynak, hanem a magánjoggal ma is élő kapcsolatának. Problémafejlődésének útja egyenes irányban haladt: egyik kérdéséből mindig szervesen sarjadzott ki a következő kérdése mindmáig, most elhangzott székfoglalójáig. Hogyan kapcsolódtak össze sorban problémái? Ha főbb munkáit szintetikus szemléletben összefogjuk, egyetlen középponti kérdés, mint szellemi mag, tárul elénk: *a magánjogi felelősség problémája*. Már első nagyobb munkája: *A furtum, mint delictum privatum* (1911)

e körül forog éppúgy, mint most előadott tanulmánya: *A római magánjogi felelősségi tan válsága*. S valóban alapvetőbb és méltóbb kérdést alig találhatott volna tudományszakja körében. Mert voltaképpen az egész jogrendszer a felelősséttétel sarkkérdésén fordul meg: a felelősség alapelvei voltaképpen az egész jogrendszer alapelvei. Ezeknek közkeletű fölfogásában azonban T. Barátomnak fejlett kritikai érzéke annyi felületességet, logikátlanságot és fogalomzavart fedezett fel, hogy ezeknek megtisztítását egy egész emberi életre való feladatnak tekintette. A gondolkodásmódnak ezt a belső megrostálását először jómagán kellett kezdenie, mert természetsszerűen szintén a régi hagyományos felfogásba nevelődött bele.

Furtum-tanulmányával kapcsolatban ugyanis rájött, hogy a jogforrások számos adata nincsen összhangban a pandektajegban uralkodó és a modern jogba is átszivárgott felelősségi tannal. A föllandult interpoláció-kritikai kutatás alapján világossá lett T. Tagtársam előtt, hogy a klasszikus kor felelősségi rendszere lényegesen más, azaz objektív, ami annyit jelent, hogy a vétkességi alapelvtől, amely a pandektajognak és a modern felfogásnak is tengelye, független, vagy legalább is jóval függetlenebb, mint a jusztiniánuszi jog. Ebből a következő probléma kérdőjele görbült föl: mennyiben viszi jogosan a vétkességfogalom a mai és a pandektajogban a legfőbb alapelv szerepét, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a modern nagyipari termelés kora megint kénytelen volt a felelősség szabályozásánál ezen az alapelven túlterjeszkedni? így ezt az alapelvet két szempont is gyanúba keverte T. Barátom szemében: egyrészt a modern fejlődés, másrészt az interpolációkritika eredménye. Vizsgálódásait tehát egészen erre a modern jogi és tisztán elméleti kérdésre irányította: mennyiben «alapelv» valóban a vétkesség a magánjogban? mi a szerepe? és vannak-e más alapelvek is és mik ezek? így született meg *Verschuldensprinzip Verursachungsprinzip* tanulmánya (1926), majd számos értekezése után francia könyve: *Les fondements de la responsabilité civile* (1938), amely a kártérítési felelősségre vonatkozó kutatásait egységes rendszerbe foglalja, miután előbb a magánjogi felelősség eddigi elméleteit beható bíráló tárgyává teszi. Erről a hatalmas, az új szempontok mélységével és gazdagságával feltűnő műről a szakkritika joggal állapította meg, hogy problémájának megoldását «világviszonylatban is lényegesen előbbre vitte» s a nemzetközi jogtudományban élénk elismerő visszhangot keltett.

Jelentős tudományos életmunkája fényes tanúsága a római jog ma is sugalló és teremtő erejének.

A GAZDASÁGI ÉLET TUDOMÁNYA, MINT EGYSÉGES RENDSZER

NAVRATIL ÁKOS

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémán tartott r. tagsági székfoglalója alkalmából
(1940. február 12-én.) —

A renaissance óta Galileivel meginduló mechanisztikus természettudomány csodálatos eredményeket ért el. Természetes tehát, hogy az emberi elme a természettudományi kategóriákat siet ugyanilyen sikerek reményében a szellemi élet területére is alkalmazni. A lelki életet például Descartes és Spinoza bizonyos alapelemekre és ezek kapcsolódásának törvényszerűségére iparkodik visszavezetni. Newton után jól érthető, hogy az angol pszichológusok a tehetetlenség törvényét fedezik fel az emlékezet megtartó erejében s a gravitáció törvényét a képzetek asszociációjában. De ugyanez a természettudományi szellem kezd uralkodni a társadalmi, így a közgazdasági jelenségek magyarázatában is. A gravitáció törvénye az ég csillagait csodálatosan összhangzó egyensúlyban tartja. Az emberi társadalmat is a «természetes rendnek» ilyen törvényszerű harmóniája tartja össze: közgazdasági téren az «érdekek harmóniája». Ez a felfogás úgy látja, hogy a gazdasági rendet is szigorú természeti törvényszerűség határozza meg, melynek determinált oksági fonalát az emberi szellem, ennek akarati tényezője sohasem tudja átmetszeni. A közgazdaságtan legfőbb célja ebben az időben az volt, hogy a gazdasági életnek ilyen, természettudományi értelemben vett törvényszerűségeit megállapítsa. Pedig az ember nem mechanikus, hanem célkitűző szellemi lény. A gazdasági élet részben a szellem alkotása, és így a közgazdaságtudomány is nagyrészt szellemi tudomány. A gazdasági élet szellemi tényei ugyanis sokkal bonyolultabbak, semhogy fizikai módra legelemibb részekre, atomokra lennének bonthatók. Itt a részek összege nem egyenlő az egészszel: a szellemnek célkitűző teremtő szintézise is közrejátszik, a jelenségek nem mechanikusan, személytelenül, maguktól peregnek le.

Azért voltam bátor a Tek. Akadémia figyelmét felhívni a köz-

gazdasági törvény ismeretelméleti természetére, mert ennek helyes felfogásában látom T. Tagtársam tudományos munkásságának, egységes közgazdaságtani elméletének egyik fő elvi szempontját. Már négy évtizeddel ezelőtt *A gazdasági élet elemi jelenségei* (1901) című nagy munkájában a társadalmi jelenségeknek szociológiai törvények segítségével való magyarázatát erőltetett és tudománytalan törekvésnek minősíti (17. 1.), és az ú. n. közgazdasági törvényeket lélektani törvényeknek tartja. Hatalmas *Közgazdaságtanében*, amely egész életének leszűrt tudományos eredménye s amelyet az Akadémia jutalma is díszít, helyesen hangsúlyozza, hogy az emberi lény szellemi-erkölcsi oldalánál fogva célkitűző természetű, és hogy így a közgazdaságtanban is inkább csak «empirikus törvényekről», azaz tipikus szabályszerűségekről lehet szó.

T. Tagtársamnak elméleti műveiben negyven esztendő óta végig húzódik az az alapvető gondolat, hogy a gazdasági életben elemi és összetett (másodlagos) jelenségeket lehet megkülönböztetni, melyek közül az előbbiek a gazdasági életnek a mindenkori jogi rendtől független megnyilvánulásai, míg az utóbbiakat a jogi rend hozza létre a gazdasági életben. Ez a megállapítás T. Tagtársam elméleti rendszerének valóban termékeny eredeti elve, amelynek segítségével érthetőbben magyarázza a jövedelemeloszlást és az egész gazdasági életet, mint azok a rendszerek, amelyek csak a magántulajdoni rend keretében szemléltetik a gazdasági életet. Az Ön magyarázata általános érvényű és nem csupán a magántulajdon birodalmában érvényes. Ez gyakorlatilag is nagyjelentőségű ma, amikor az állami beavatkozás terjedésével a magántulajdon érvényességének köre mindinkább összeszűkül.

Igen t. Barátom, mikor közgazdaságtani szellemi habitusa kialakult, a régi angol klasszikusok tiszteletében nőtt fel, aminek bizonyossága *Smith Ádám rendszeréről és ennek bölcseleti alapjairól* írt értékes műve (1908.) Kritikus elméje nem csatlakozott az akkor uralkodó határ haszonelmélethez, melyről — így mondja — már akkor látta, hogy gyakorlatilag nem tudja mérni az értéket és így a jövedelemeloszlásnak sem tudja használható magyarázatát adni. Az angol klasszikus közgazdák mellett *Wagner Adolf* «tanszéki szocializmusa» gyakorolt termékeny hatást az ifjú gazdaságtanész lelkére. Itt van szellemi lelőhelye annak a törekvésnek, amely oly behatóan vizsgálta több ízben is a gazdasági élet és a jogi rend összefüggéseit (*Wirtschaft und Recht*, 1906) és kölcsönhatását. A kritika megállapította ezen a téren az ú. n. szociáljogi iskolával szemben T. Tagtársamunk elsőségét.

Páratlan elmélyedéssel, szintetikus erővel és szorgalommal írt *Közgazdaságtana.*, mint legfőbb életműve, az egész közgazdasági élet jelenségeit összefüggő egységes egészbe, valóban rendszerbe foglalja, amelyben minden mindennel szervesen és logikusan összefügg: a fogyasztás, a termelés, a forgalom, a tulajdon, a jövedelem és konjunktúra elmélete sorban mint jól egybekovácsolott láncszemek kapcsolódnak egybe. Az egész nemzetközi legújabb irodalom anyagát kritikailag megrostálva, kristálytiszta értelmű szerves és egységes elméletté csiszolja. Bármely nagy nemzet tudománya büszke lehetne erre a hatalmas műre.

Noha egész életén át elsősorban a gazdaságelmélet embere, azért mégis természetszerű, hogy van *gazdaságpolitikai* állásfoglalása is. A *Kathederszocialismus* hatása alatt fiatal korában vonzódik a szociálpolitikai eszmékhez. A király képviselője előtt felolvasott doktori értekezése is szociálpolitikai tárgyú. Behatóan foglalkozott a munkásbiztosítással, részt vett a munkások balesetbiztosításával foglalkozó első, komoly törvénytervezetünk megalkotásában, kormány megbízásból szervezte a Társadalmi Múzeumot. De saját vallomása szerint a világháború és az utána következő idők megtanították arra, hogy bármennyire helyén van is a szociális érzés a gazdasági életben és a gazdasági politikában, mégis van helyesebb gazdaságpolitikai irány, mint a feltétlen állami beavatkozás, legyen bár ez a legjobb szándékú is. T. Tagtársunk korán mutatkozó tanító igyekezetével fiatal korában, mikor nálunk a közgazdasági politika még nagyon kevésbé volt fogékony a szociális érzés iránt, a szociálpolitika szükségességét hirdette. Most meg ősz fejjel, mikor a világ gazdasági téren az állami beavatkozás béklyóit nyögi, azt tanítja, hogy az állami beavatkozás legfeljebb csak mint szükséges rossz bocsátható meg.

A világnak újabban gyors ütemben megismétlődő gazdasági válságai közepett sokszor élénk kígyózik annak a problémának kérdőjele, vajjon a közgazdasági elmélet miért nem irányítja a gazdasági politikát?

T. Tagtársunk, akinek az elmélet kultusza tölti ki egész munkás életét, egészen elfogulatlanul felel erre a sokszor hánytorgatott kérdésre *Közgazdaságtan és gazdasági politika* című ragyogó értekezésében. Először magában a közgazdasági elméletben keresi a hibát. Mert az elmélet művelői sokszor túlságos előzékenységgel sietnek az új gazdasági alakulások és gazdaságpolitikai intézkedések szolgálatára, hogy elméletileg az utóbbiakat igazolják. A ténylegesen irányított gazdaság a lazább szerkezetű agyvelőkben csakhamar irányított elméletté szublimálódik. «Ahol a tudomány olcsón méri magát, ott

még követelőbben lép fel vele szemben a kívánság, hogy lehetőleg mindent úgy magyarázzon, ahogy ezt a magyarázatot kívánónak a gazdasági érdeke követeli.» De — másodszer — az élet féltékeny kér tanácsot a gazdasági teoretikusoktól azért is, mert ezek egymással sokszor késhegyig harcolnak s szélső, egymással szögesen ellenkező teóriákkal maguk rontják meg tudományuk hitelét az ebből gyakorlati hasznot húzni akarók szemében.

Így a gazdaságpolitika, amelynek célja a cselekvés, sokszor magára marad és a gazdasági életet világnézeti alapon igyekszik formálni. A gazdasági érdek ilyenkor kénytelen elnémulni a világnézeti és politikai érdek uralmával szemben. Bármilyen világosan mutatja is ki például a közgazdász az autarkias gazdasági politika hátrányos voltát, a nemzeti politikai cél mást követel a világháború utáni új államokban. Az elmélet a gazdasági politikában gyakran süket fülekre talál, mert nem a tiszta gazdasági, hanem egyéb érdekek döntenek. Ha pedig az elmélet nem akarja ezeket az érdekeket irányítottan szolgálni és tudomány akar maradni, akkor természetesen az életen uralkodó hatalom nem fordul hozzá és nem veszi igénybe szolgálatait, így a közgazdasági elmélet élvezheti ugyan a tudomány szabadságát, de a valóságos élet fölött lebegő olyan légkörben, ahol már nem az élő szervezet, hanem csak a spekulatív ész tud lélekezni. Közben az állam válogató és ítélkező hatalma dönti el, kit véd meg s kit enged pusztulni a gazdasági válságokban. A magánérdekből létrejött nagy termelőcsoportok is elfogadják az állam segítő kezét, amely azonban fokozatosan korlátozó kézzé alakul. A gazdasági életből a gazdasági elemet lassanként kiszorítja a jogi elem, a hatalmi tényező. A teoretikus közgazdász, mint igen tisztelt Barátom is, csodálkozik azon, «hogy politikai pártok és vezérek, mikor fennen hirdetik a szocializmus bukását és aprólékosan magyarázzák, hogy az ő rendszerük mi mindenben különbözik a szocializmustól, ezt a szocializmust, akarva, nem akarva, de saját maguk tessékélik megint be egy nem is hátsó és nem is kicsi ajtón a gazdasági életbe. Segítőtársaik a különböző termelőérdekeknek azok a képviselői, akik nem veszik észre, hogy a magántulajdon eszméjével a tervgazdálkodás gondolata igen nehezen egyeztethető össze».

Mennyiségben hatalmas, belső tartalmában mélyen járó és eredeti tudományos munkásságának elismeréséül fogadja most, legmelegebb üdvözetünk kíséretében, Akadémiánk rendes tagsági oklevelét.

PUBLICISZTIKA ÉS TÖRTÉNELEM

GRATZ GUSZTÁV

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1941. december 15-én) —

A publicisztika a tudomány és a művészet között lebeg, mint a közdolgokról való írás, mert nemcsak az értelemhez szól, hanem a művészi kifejezésmód sugalló hatalmával az akaratot is a társadalmi haladás eszméje irányában mozgatni akarja. Mi a különbség a szó szorosabb értelmében vett újságíró s a publicista (közíró) között? Az előbbi bizonyos könnyed rugalmassággal mindenről ír, ami éppen a napi kérdések pillanatnyi érdekét magasabb igény nélkül kielégíti: a jelennek inkább csak krónikása. A publicista ellenben tudatosan választja meg kérdéseit, amelyek kifejtésében felsőbbrendű erkölcsi és politikai értékrendszer alapján áll. Az újságíró proteusi *egyéniesség*, a publicista valamely politikai-társadalmi értékfelfogást képviselő *személyiség*, aki szilárd világnézete alapján kritikát gyakorol kora s ennek társadalmá föltt. Az igazán bensőleg megélt értékek étoszából önkénytelenül fellángol a stílus megkapó pátosza, a kifejezések plasztikus sugalmazó ereje: a publicista szélesebb társadalmi rétegekre akar hatni, ezeket a tőle helyesnek tartott értékeszméknek meg akarja nyerni. E művészi vonás ellenére mégis a tudomány közelében is marad, mert a közügyekben az igazságot kellő logikai igazolással keresi, élénken munkálódik benne a *Wille zur Wahrheit*. Ez a nagyobb szabású publicistának mindig sajtószertű szellemi jegye. Különösen folyékony a határ a publicisztika és a történettudomány között, ha ezek a közelmúlt vizsgálatát tűzik ki feladatukul. Itt óhatatlanul egyesül a publicistában is, a történetíróban is személyiségének jellemző értékakarata s a korának szellemében rejlő értékfelfogás.

Igen tisztelt Tagtársam négy és fél évtizedes munkásságának javarésze a nemes értelemben vett publicisztikának területére esik, mégpedig nemcsak nagyszámú irányzó újságcikkekben, hanem vastos kötetekben is. Már a múlt század végén közírói munkásságát megalapozza két kis könyvével: *Nemzetközi jog* (1898) és *Alkotmány-politika* (1899). Később gyakorlati politikai, külügyi osztályfőnöki és

miniszteri tevékenysége mély bepillantást enged éles szemének a monarchia politikai, társadalmi és gazdasági szerkezetébe. Idevágó felfogását sűrűn fejt ki magyar lapokban és folyóiratokban.

Ilyen közvetlen tapasztalatok és elméleti készültség alapján építi fel hatalmas munkáit: *A dualizmus korát, Magyarország történetét 1867-től 1918-ig* s ennek folytatását, *A forradalmak korát*. A világháború és a nagy összeomlás a történet útján oly széles árkot ásott, hogy t. Tagtársamnak 1934-ben már megvolt az a történeti távlat, amely megengedte, hogy ezt a közelmúlt félszázadot higgadt történelmi boncolás tárgyává tegye, noha e kor eseményeihez a köztudatban még a személyes vonzásnak és taszításnak s a történeti felelősségnek meleg élménye tapadt. Igen tisztelt Barátomat személyiségének józan és hűvös, az embereket és cselekvéseiket nyugodtan szemlélő és sokféle szempontból mérlegelő bölcsesége, jelentős politikai szerepe, egyéni élményei és emlékei, széleskörű műveltsége különösen alkalmassá avatták a dualizmus korának ilyen átfogó történeti szintézisére.

A hatalmas két kötet fekete vászonkötése mintegy gyászos szimbólum: úgy nézem ezt a művet, mint a magyar nemzet tragédiájának genetikáját, azoknak az eseményeknek és történeti feltételeknek időrendbeli föltárását, amelyeknek szükségképeni szerves következménye lett a történet mindent halkán előkészítő sötét folyamában az ezeréves Magyarország szétrombolása. Ezt vizsgálja t. Tagtársam a kórboncnok rideg tárgyilagosságával harmadik fekete könyvében: *A forradalmak korában*.

A dualizmus korszakának külsőleg fényes félszázada már kiindulópontjában, a kiegyezésben, harccal kezdődik: a pártok közjogi alapon tagozódnak. A békés félszázad, amelyet a történet a belső erőgyűjtésre és szervezkedésre a nemzetnek megengedett, politikailag túlnyomóan abban pergett le, hogy a 67-esek és a 48-asok egymás torkába haraptak. A nemzet nagy alkotmányjogi hallucináció áldozata volt: agyveleje a közjogi kérdés irányában túlérzékenységben szenvedett. Ez a hallucináció, mely örökösen ostromolta a hatalmi valóságot, háttérbe szorította a legéletbevágóbb társadalmi és gazdaságpolitikai, külpolitikai és művelődési kérdéseket. A politika csakis az ország *közjogi* helyzetével való foglalkozás volt. Innen érthető, hogy t. Tagtársam hatalmas műve sem egyéb, mint — néhány, a gazdasági fejlődést vázoló fejezetet nem tekintve — a magyar-osztrák közjogi küzdelmek története, amelyet mai székfoglalója is elméleti síkon számos színes vonással kiegészített. Mélyebb és tartalmasabb nemzeti gondolkodás helyett a formai

jogi észjárásé volt mindig a *verbum regens*. Államunk függetlenségének külső formai attribútumai után futottunk hangos szóval, mint gyermek a szivárvány után: címer- és zászlókérdés, vezényleti nyelv s külön vámterület meg jegybank szemünkben teljesen kimerítette a modern államiság fogalmi körét s mellettük jelentéktelenné törpült a földbirtokkérdés, a népegészség és a népműveltség, a munkásréteg sorsa, az elbukó középosztály és a parasztvédelem, a kivándorlás és a rögtűró magyar problémája.

Az állam, a külső hatalmi mechanizmus — minden hangos nacionalizmus mellett — hasonlíthatatlanul fontosabb volt, mint az államnak belső lényege és lelkisége: *a nemzet*. Ennek minden életerejét elszívta a közjogi harc és a pártöldöklés. E közben a magyarság túlbecsülte a maga erejét és lebecsülte a balkán-államok megerősödésében jelentkező centrifugális erőt.

T. Tagtársam művének egyik főérdeme, hogy nagy tárgyi hozzáértéssel és világos okfejtéssel mutatja be a nemzetiségi kérdés fejlődését, mint a vizsgált félszázad magyar történetének legtragikusabb veszélyét. Feltárja az önámításra hajlamos, sokszor eszmekáprázatban élő nemzet mai fiai előtt a politika és a történet valóságos rugóit, az illúziómentes állambölcsest döntő indítékait.

Akadémiánk nagyrabecsült Barátomat nemcsak publicisztikai-történelmi, hanem közgazdaságtudományi munkásságának értékelése alapján is választotta tagjai közé. *Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns: Mitteleuropäische Pläne*. 1925, továbbá *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns IQ30* című művek jelentékeny részét T. Tagtársam írta, az utóbbit angolul is: *The Economic Policy of Austria-Hungary during the war in its external relations* (1928). Ezekben a munkáiban különös figyelmet érdemel a bresztlitovszki és bukaresti békéről s a lengyel kérdés akkori megoldásáról szóló rész, mert szerzőjük személyesen vett részt ezeken a béketárgyalásokon s befolyt a lengyel kérdés rendezésének terveibe is. T. Tagtársamnak ez a munkája fontos forrása a történetírásnak. Nagy szolgálatot tett a magyar közgazdaságtudománynak és életnek az *Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch* köteteivel, továbbá a *The Hungarian Economic Year-book*-kal (1939)

TÖRTÉNÉSZEK

EURÓPAI MAGYAR MŰVELTSÉG

BERZEVICZY ALBERT

1.

Olyan családból virágzott ki, amely hét század óta nemzetünk életében gyakran jelentős szerepet játszik. Első kimutatható őse a XIII. század elején Rudger comes, akinek birtoka a Poprád mellett terül el. A XIV. század elején a család már Berzeviczén is található. A familia számos tagjában író s tudós véna csergedezik. Berzeviczy Márton Báthory Istvánnak erdélyi kancellárja; diplomáciai ügyességének és műveltségének nagy része van abban, hogy Báthory a lengyel trónra jut. Amikor Báthory meghal, a politikai élettől Dancig melletti birtokára vonul vissza, hogy mint humanista író egészen a literatúrának éljen. Berzeviczy Gergely, a nagy nemzetgazda, a XVIII. század végén beutazza egész Európát, a nyugateurópai társadalmi és gazdaságpolitikai viszonyok és törekvések alapos ismeretében hazájának megújítására törekszik, sokat küzd a parasztság jogaiért, latinul és németül számos alapvető reformmunkálatot ír a parasztságról, a földművelés, az ipar s a kereskedelem itthoni fellendítésének feltételeiről. De a művészet iránt való érzék sem hiányzik az ősök véréből. Berzeviczy Vince a magyar színügynek leglelkesebb apostola. Tót vidéken születik, latinul tanul az iskolában, német ajkú városi értelmiség körében él, katonakorát külföldön tölti, mégis Kassán magyar színtársulatot szervez, amelynek tagjai később a pesti Nemzeti Színház csillagai, akiket az ő keze fényesít ki: Egressy, Déryné, Kántorné, Lendvay, Megyeri, Szentpétery, Szerdahelyi. A megújuló magyar nemzeti kultúra egyik jelentős ágának, a színügynek, fejlesztéseért a Magyar Tudományos Akadémia 1832-ben tiszteleti tagjává választja. Javaslatára az Akadémia drámai művek jutalmazására pályadíjakat tűz ki. De Berzeviczy Albert anyai ágon is a Szinyei-Merse-család művészi vérért örökli. Ez a filiació is talán egyik oka, hogy író és tudós mellett műkritikus és művészettörténész sarjadzott ki belőle.

Hosszú életének vonala olyan korszakot fog be, amelynek minő-

ségi és mennyiségi változásai a szellemi és a politikai életben, az életviszonyokban és a technikában, a kényelmi és fényűzési igényekben nagyobb fordulatot idézett elő, mint az előző két század. Az ő gyermekkorában a vasút csak néhány fővonalra szorítkozott; a postát hetenként kétszer hozták el a megye székhelyéről; hidak hiányában a szomszéd községek csak lóháton voltak megközelíthetők; az első petróleumlámpa 1865-ben jutott a Berzeviczy-kúriára, addig csak gyertya, főképp faggyúgyertya járta, amelyhez koppantó kellett. Amikor serdülő korában Berzeviczy először látja Pestet és Budát, ezek még a főutakon is jobbra földszintes, roskadozó födelű viskók-ból állanak; híd csak egy van a Dunán, a Lánchíd; a vadon Margitszigetre csak csónakon lehet jutni; a lóvasút csak akkor indul meg néhány vonalon; vízvezeték még nincsen, a Duna vizét puttonokban hordják házhoz; komolyabb szobor csak egy van, a szentgyörgy téri Hentzi-emplék, itt-ott a templomtereken egy-egy szentnek barokk szobra; a Duna partján még nincsen kiépítve a rakodópart és a korzó, a dunai halászbárkák láncai és kötelei vannak itt lépten-nyomon kifeszítve. Az alsóbb népréteg ajkán túlnyomóan német szó hallszik. Ezt a régi világot, amint valami elsüllyedt Atlantist, élénk szemléletességgel, még több múltbanéző kegyelettel rajzolja meg Berzeviczy a *Régi Emlékek*-ben (1907).

Szemleli fejlődésének indítékait mérlegelve, férfikorában is boldog, hogy gyermek- és serdülőkorát nagyrészt falun s nem nagyvárosban élte. Csak a falusi életben szerzett gyermekkori benyomások teremthetik meg szerinte az emberi élet és a természet között való megértés és benső közösség alapját. Ezt később semmi sem pótolhatja. A természet ölen érzett szabadság, a természetnek az évszázadok során való lassú átalakulása, a dermedés és ébredés, a virágzó, majd gyümölcsöző élet, aztán a sejtelmes hervadás változó jelenségei feltárlják a gyermek fogékony lelke előtt a természet nagy műhelyében folyó zajtalan s szakadatlan munkának minden titkát. Ezt élénk képzelete még csodásabb színekkel és étellel ruhazza föl. «A nagy, komoly fáknak titokzatosan suttogó lombosátora — írja Berzeviczy gyermekkori élményei alapján — a benne fészkelő, röpködő, csevegő madarak társaságával egészen misztikus világgá válik, amelyben csak a gyermekkori képzelet érzi magát otthonosnak. Télen a hó az a pompás anyag, melyből házakat s alakokat lehet formálni; a hóolvadáskor lefutó vízerek hatalmas folyamok a gyermek szemében, amelyekre hajóit bízva s lefutni látja őket a tengerbe; a madár, a pillangó, amelyet elfognia sikerül, tollainak, szárnyainak színpompájával mind egy-

egy fölfedezés számára; a mesgye hegy, a rajta növvő kóró árnyékos fa, a bokor mélye kalandos rejtekhely, a szikla várfal; a nyári estén a hegyoldalakon kigyulladó pásztortüzek mögött regényes rablóélet jelenetei lappangnak.» Csak a falun élő gyermek érzi igazán a családi élet benső melegét, mélységét és gazdagságát. A család érzelmei, hagyománya, gondolatvilága, reményei és aggodalmai itt valóban a gyermek szellemi életének és fejlődésének bensőleg irányító és egyetemesen nevelő erői.

Ilyen falun élő család benső lelki közösségében nő fel Berzeviczy Albert a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben, az abszolutizmus komor idején. A magyar nemzeti közélet béklyókba volt verve, de annál élénkebben és melegebben lüktetett a magánélet: a közszabadságok hiánya erősen fokozta a magyarság együttérzését és egyetértését. A rokonok és a jóbarátok — a kettő a vármegyékben úgyszólván egyet jelentett, mert a nemes famíliák legalább szegről-végről mind rokonok voltak — gyakran összesereglettek egymás kúriáján, hogy megbeszéljék a haza sorsát, a politikai élet fordulatait, lesújtó bánatukat és föl-fölvillanó reménységüket, mindazt, amit nyilvánosan el nem mondhattak. A kis Albert fogékony lelke áhítattal hallgatja a felnőttek politikai beszélgetéseit, együtt szomorkodik vagy örvendezik velük. Mélységesen és sokáig nyomja a kedélyeket a szabadságharc és a megtorlás eseményeinek sok véres emléke. Ezek nyomait hallja és látja a gyermek folyton maga körül, képzeletével még sötétebbre színezve őket; amikor már olvasni tud, különösen vonzódik e kornak írott emlékeihez, amelyeket atyja titokban gyűjt; s amikor rajzolgatni kezd, a szabadságért vívott dicső csatákat próbálja a maga gyermeki módján ábrázolni. Rokonságából számosan vettek részt a szabadságharcban, utána atyjával együtt sok zaklatásnak voltak kitéve. Emma néneje, az aradi vértanú Dessewffy Arisztid özvegye, sokáig lakott náluk Berzeviczén. Apja könyvtárának legóvottabb titkos helyén volt egy kis külföldön nyomtatott s becsempészett verses könyvecske, amelynek címlapja sír dombot ábrázolt Magyarországnak koronátlan címerével. A sírdombon nemzeti lobogónk lengett ezzel a felírással: «Még jönni kell, még jönni fog egy jobb kor»; jobb sarkában Bajza Apotheosisának szavai voltak olvashatók a népjogról, «melyet zsarnok tiport». Félelemmel vegyes áhítattal forgatja a kis könyvet, mert apja figyelmezteti arra a nagy bajra, amely fenyegeti a családot, ha a könyv a zsandár kezébe kerül. Belőle tanulja meg a Szózatot, a Himnuszt, az Apotheosist, a Talpra magyart s a nemzeti küzdelemnek egész seregriasztó és biztató dalát. A felnőttek beszélgetése nyomán rajongó lelke-

sedést érez Garibaldi alakja iránt, rajzban meg is próbálja szerepét megörökíteni: a fegyvertelen magyar viaskodik a fegyveres zsandárral s Garibaldi siet közbelépni. Villámként csap le az országra Széchenyi tragikus halálának híre. A veszteség fájdalma átvonaglik minden magyar ház lelkén. Berzeviczy még öreg korában is megtudja mutatni a helyet, ahol neki, a hétéves gyermeknek, először beszéltek Széchenyinek haláláról. Már meg tudja érteni, hogy valami nagy, gyászos, vézetszerű csapás érte az országot (*Régi Emlékek*). Később a Széchenyi-kultusznak egyik apostola.

Az októberi diploma már a hajnalhasadás sugarait szórja. Albert gyermek- és serdülő éveiben már élénkszemű tanúja a nemzeti ébredésnek és a szervező munka lendületének. Édesatyja lelkesedéssel olvassa fel Deák Ferenc felirati beszédét: az egész család rajong a haza nagy bölcséért. Megindul 1865-ben az országgyűlési választás a kortesvilág alkotmányos szaturnáliáival. Atyját Deák programjával képviselőnek választják. A kis Albert gimnáziumi tanulmányai a kisszebeni piaristáknál a régi magyar deákos retorikai kultúra szellemi légkörében mozognak, Lőcsén azonban a tantárgyak nagy részét kizárólag német nyelven tanulja. A tanárok jórésze pánszláv érzületű, elsősorban az igazgató, aki nemcsak tótul beszél a magyar tanulókhöz, hanem magyar neveiket — akárcsak utódai 1918 után — eltótosította: Csákyból Öakyt, Berzeviczyból Brezoviczkyt csinált. Nagy fordulat életében, amikor Pesten folytatja a piaristáknál tanulmányait s az ország fővárosában megismerkedhetik a nemzeti művelődés legfőbb intézményeivel. Sokszor eljár a Nemzeti Múzeum képtárába s a ferencesek kolostorában elhelyezett egyetemi könyvtárba. Áhítattal csüng a Magyar Tudományos Akadémiának ünnepi közgyűlésén elnöklő báró Eötvös József ajkain. Csodálattal lesi a «titoknok» Arany Jánosnak szavait, aki jelentésében megemlékezik arról a szép virágos szönyegről, amelyet a magyar hölgyek a koronázás alkalmával hímeztek s vele az Akadémia termét ékesítették, «hogy a tudomány emberei, egyszer legalább egy évben, virágokon tapossanak». Itt hallja Toldy Ferencnek Czuczor Gergelyről mondott emlékbeszédét s a nemrég száműzetéséből hazatért Horváth Mihálynak a vármegyék nemzetünk életében játszott szerepéről szóló tanulmányát. A Nemzeti Színház felfedezi számára Shakespeare: már tudatosan mélyed el a Macbeth-be, Hamlet-be és a Szentivánéji álomba. Többször jelen van a képviselőház karzatán is: hallgatja Perczel Móric, Ghyczy Kálmán, Tisza Kálmán, Kautz Gyula beszédeit. Deák Ferencet is látja, első politikai eszményét, amint bozontos szemöldökei alól a szélsőbal felé kedélyesen villog

tekintete, de nincs szerencséje szavát hallani. A politikai előkelőségek fölismerésében nagy segítségére van a Borsszem Jankó karrikatúra-arcképcsarnoka (*Régi Emlékek*).

Ennek az ifjúságnak körvonalaiból már élénk rajzolódik és szerves fejlődésében eleve érthetővé válik a későbbi Berzeviczy Albert arcképének számos szellemi vonása. Gyermekek- és serdülőkorai politikai viszonyainak mély átélése a családi körben eleve hajlamosítja őt arra, hogy már korán a politikai pályára lépjen s erre alaposan felkészüljön. A szülői háznak Széchenyi- és Deák-kultusza nagyban közrejátsszik abban, hogy később a 67-es programhoz ragaszkodva, a kiegyezés korának egyik politikai oszlopa legyen, akiből azonban sohasem hiányzik a nemzet jogainak állhatatos tisztelete. Tudás-szomja, a kultúra valamennyi ágához, főképp a tudományhoz, az irodalomhoz és a művészethez való korai vonzódása, széleskörű ifjúkori művelődése arra készíti, hogy elsősorban kultúrpolitikussá fejlődjék. Otthoni környezetének nemzetiségi viszonyai természet-szerűen arra sugallják, hogy a nemzetiségi kérdés, mint a magyar sors és történet sarkpontja, élte fogytáig bensőleg érdekelje, annál is inkább, mert a nemzeti kisebbségi kérdés elsősorban kulturális probléma. Később a nemzetközi fórumok előtt azért is tudja oly ragyogóan védelmezni a magyar nemzetiségi kisebbség művelődésbeli jogait, mert gyermekkorától már szülte földjéről élményei alapján ismeri a kérdés jelentőségét. Ifjúkori irodalmi próbálkozásai (már gyermekkorában «Próbakő» címen kis családi lapot szerkeszt) korán sejtetik, hogy valaha az íróművészet komoly becsvágya lesz; gimnazistakorabeli Shakespeare-rajongásában már jeles Shakespeare-tanulmányok későbbi szerzője lakozik. Az abszolutizmus vége felé megélt különféle vármegyei élet, a számos politikus rokon szónoklata lelkét arra gerjeszti, hogy a szónoki művészetben tökéletesítse magát s egyik legkiválóbb közéleti és akadémikus szónokunkká, a retorikai műfaj nagy formai mesterévé emelkedjék. Az elnyomatás korszakának gyermekkori eleven szemlélete s benső élményszerűsége természet-szerűen avatja élete utolsó két évtizedében az abszolutizmus korszakának hű és alapos történetírójává.

II.

Komolyan elmélyülő jogi tanulmányai, gondolkodásának fegyelmezettsége, tehetsége és szorgalma, nagy műveltsége és külföldi utazásokon alapuló világlátottsága már fiatalon közéletünk vezéregyéniségévé emelik. Pályáját vármegyéjének szolgálatában kezdi,

ahol egyhamar főjegyzővé választják; közben az eperjesi jogakadémia a jogtörténetnek és a politikának tanára is. Huszonnyolc éves korában szabadelvűpárti programmal Eperjes városának országgyűlési képviselője. Csakhamar jelentős törvényjavaslatok előadói tisztét tölti be s mint hatásos szónok tűnik fel. Pár év múlva kultuszminisztériumi tanácsos; harminchárom éves, amikor már Trefort oldalán államtitkár. A Bánffy-kormány idején a képviselőház alelnöke, de 1898-ban lemond, visszavonul a politikai élettől s az irodalmi munkásságnak él. Még nem tartja magát ekkor céhszerű írónak, kedvét olaszországi útirajzok írásában leli, de azért óvást emel az ellen, hogy valaki Taine szavait próbálja reá alkalmazni: *un politique égaré dans l'esthétique*. Esztétikai, művelődéspolitikai és szónoki munkásságát a Kisfaludy-Társaság már 1899-ben méltányolja, amikor tagjává választja. Másokat — mondja ekkor — az irodalom emelt föl s miután nevüket innen ismerte a nemzet, az ország ügyeinek intézésében is részt engedett nekik: kiszabadultak a múzsa öleléséből s kiléptek a politika porondjára is, hogy babérokat szerezzenek, ő ellenben mindjárt a politikai harcok világában kezdte s mikor itt később sivatagon találta magát, szomjúhozva tért meg az irodalom, a költői és a művészi eszmények oázisának üdítő forrásához.

Milyen politikai irányhoz csatlakozik Berzeviczy, mi adja meg *forma mentis*-ét a politikában? A szabadelvű párt programja vonzza lelkét: a *liberalizmus* politikai-világnézeti felfogásának a háttere. A világháborút követő nemzedék a liberalizmusnak, ennek a rendkívül sokrétű, országonkint sokféle szellemi-történeti alakot váltó bonyolult politikai irányzatnak, egyoldalúan csak a hibáit, fogyatékososságait, vadhajtásait és később eltorzult formáját látja s nincs benne fogékonyság ennek a kornak a saját, benső feltételeiből való látására, immanens történeti szemléletére. Nem veszi észre, hogy ez is a társadalmi fejlődésnek természetes és lényeges szakasza volt, amely alkotott is, rombolt is, mint az emberi történetnek más epochája. A mai nemzedék Berzeviczy-ben is «ódivatú liberálist» lát, anélkül, hogy tüzetesebben szemügyre venné az egész kort átható liberális politikai és élet-felfogás alapvető eszméit, amelyek közül számosnak talaján áll jómagya is. Nem veszi észre, hogy a liberalizmus sok alapvető gondolata elevenen és termékenyen beleterjed jelenünkbe is, nélkülök a modern állam szerkezete alig gondolható. A liberalizmust is, mint minden szellemi irányzatot, igazságosan csak absztrakció útján lehet megítélni: azért, hogy káros hatásai is voltak a társadalomra, nem szabad mindjárt a maga egészében

véglegesen értéktelennek s a nemzetre mindenestül károsnak bélyegezni.

A XIX. század liberalizmusának gyökerei a XVIII. század felvilágosodásának racionalizmusába nyúlnak. A két század racionalizmusa között azonban tetemes különbség van: a XVIII. század észak-kultusza túlnyomóan elméleti törekvés s csak a francia forradalomban próbálkozik meg a radikális társadalomátalakító gyakorlattal; a XIX. század racionalizmusa azonban az egész életet minden irányban gyakorlatilag is fokozatosan átható és átformáló erő. Ez a gyakorlati racionalizmus, amely mintegy híd a két századot egymástól elválasztó romantika folyója fölött, a *liberalizmus*. Ez a század folyamán a különféle nemzetek kebelében számos, többé-kevésbbé elütő árnyalatot ölt: más színezete van az angol, más a kontinentális liberalizmusnak s megint más az árnyalata az amerikai liberalizmusnak. Azonban az alapfelfogásnak bizonyos egységét mindenütt biztosítja ennek az eszmeáramlatnak az egyenlőség eszméjét a társadalmi-állami életre szinte a geometria ridegségével alkalmazó racionalisztikus és individualisztikus iránya. Nem egységes szellemi áramlat ugyan s nem is öltözködik soha zárt elméleti-fogalmi rendszerbe, azonban eszmei csirái már bizonyos fokig jelentkeznek a renaissanceban s ezek egyre erősödnek a felvilágosodás korában. A romantika csak rövid időre tudja fejlődését késleltetni: a liberalizmus a XIX. század folyamán az élet és a kultúra valamennyi területén diadalmaskodik s Európa szellemét különféle változatban a legmélyebben áthatja.

Melyek a liberalizmus politikai világfelfogásának elméleti hit-tételei, amelyeket a gyakorlatban is iparkodik megvalósítani? Miben hisz, bár hitét exakt tudásnak véli?

Először is hisz az *egyéni szabadság* eredeti jogában s ennek megfelelően az embernek minden tekintélytől való függetlenségében, tehát az individualizmusnak embermegváltó erejében. Persze sokszor homályos, határozatlan s többértelmű marad, vajjon mit értsünk szabadságon? A szabadság csak formális elv, amelynek keretét konkrétebb tartalommal a XIX század egyes életszakaszaiban a különböző nemzetek az állami-nemzeti szükségletek feltételeihez s történeti hagyomány tökéjéhez mérten más és más árnyalatban töltik ki. A szabadság követelése főképp az abszolutisztikus rendszerű államtól s az egyháztól való kötöttség ellen irányul, majd kiterjed minden korlátozás ellen a társas élet s a kultúra valamennyi területén: a gazdasági és a politikai életben, a tudományban s a művészetben. A liberalizmus eredeti dogmatikája szerint az államnak legfőbb feladata az egyesek szabadságjogainak s a rendnek biztosítása. Azon-

ban bármily túlzásba vitte is a liberalizmus — sokszor a közösség kárára — az egyéni szabadság gondolatát, tagadhatatlan érdeme, hogy az egyest az abszolút államnak, a rendőrállamnak kötelékeiből kiszabadította. Az egyes polgárt az államélet és a kormányzat részesévé tette az «*Obrigkeitsstaat*»-tal szemben, amely csak «alattvalókat» ismert: megalkotta a modern jogállamot. Ez az egyénnek jogait az állammal szemben elismeri, törvényekben megállapítja az alkotmányt, amely az állami hatalom gyakorlását és az állampolgárok közreműködését szabályozza. A liberalizmus szüntette meg — s ezt ma sem szabad felednünk — a rendi különbségeket, egyes társadalmi rétegek politikai és gazdasági kiváltságait, törte meg az abszolutizmus hatalmát, az államnak mindenbe való beavatkozási jogát, s ezzel utat nyitott az egyéni kezdeményező erőnek, lendítő kereke lett a széles néprétegek fejlődésének. A liberalizmus valamikor ugyanazt a szerepet játszotta, mint ma a népi erők felszabadításának és fejlesztésének népszerű politikai mozgalma.

Miért volt egy századdal ezelőtt a nagy magyar reformkorszak minden kiváló embere többé-kevésbé liberális, sőt később az abszolutizmusnak s a kiegyezésnek korában is, akár 67-es, akár 48-as jogi alapon állott? Mert meg akarta szüntetni az egyéni és a társadalmi kötöttséget, a jogokat egyenlően akarta mindenkire kiterjeszteni, a gyengét, az addig jogtalan köznépet meg akarta védelmezni, benne az emberi személynek veleszületett méltóságát oltalmazni. Ennek a magyar liberalizmusnak éltető forrása a *nemzet egészének* fölemelése és fejlesztése: *a reformkorszak magyar liberalizmusa a legszorosabban egybeforr a magyar nacionalizmussal*. Az egyéni szabadság és egyenlőség, a jobbágyság felszabadítása, a törvény előtti egyenlőség, a magán- és büntetőjog reformja, a közteherviselés egyenlőségének elve, a nemes és nemnemes választófalának lebontása, a gazdasági kötöttségek megszüntetése a magyar liberálisok szemében mind arra való, hogy a nemzeti közösséget erősítse és fejlessze, a nemzet testét egységesítse. A liberális elvek diadalra juttatásában a nemzeti gondolat győzelmét érzik. Széchenyi «Hunnia minden lakosinak polgári létet akar adni», a jobbágyságot jogilag és gazdaságilag fölemelni. Kölcsey országgyűlési beszédeiben ódái lendülettel dicsőíti «a szabadságnak halhatatlan és hódíthatatlan szellemét», amely majd lánggal lobog, majd a zsarnokság hamva alatt emésztődve ég. Élesen szembeszegezi a minden jogot élvező hétszázezer nemest s a minden jog nélkül szűkölködő tízmillió nemtelent. Küzd az alkotmányért s ennek biztosítékaiért: a szólásszabadságért és a sajtószabadságért, a vallásos jogegyenlőségért, az irodalom és a tudomány

szabadságáért, az egyénnek minden természetes jogáért, hogy szabadon ki tudja bontakoztatni a benne szunnyadó erőket. És ezen a liberális politikai úton halad a reformkorszak egész csillaghalmaza: Wesselényi, Deák, Kossuth, Eötvös, Bezerédy, Beöthy Ödön stb. A «liberális» szónak már az 1832-36-ik évi országgyűlés alsótábláján igen erős akusztikája van: liberálisnak lenni annyi, mint a haladás, a felvilágosodás, a Nyugaton uralkodó eszméáramlatok szellemi súlyával rendelkezni, az elmaradt országot európai színvonalra emelni. «Kevés ember van — jegyzi meg Kölcsey országgyűlési naplójában — ki liberálisnak látszani nem szeretne», de ha valami szabadelvű indítvány magánérdekébe ütközik, «mindeniket az illiberalizmus szelleme lehelni keresztül». A reformkorszak vezéreinek lelkében *a liberalizmus a legmélyebben összeszövődik a demokráciával*, amelynek éltető eleme éppen a jogegyenlőségnek s az emberi személy méltóságának elve. A liberalizmus valamennyi egyént az állami akarat kialakításában részeltetni akarja. Mi egyéb ez, mint demokrácia? A liberalizmus a kötöttséggel szemben az egyének szabad versenyének híve. S mi egyéb ez, mint demokrácia, vagyis a politikára alkalmazott versenynek elve?

A liberalizmus az egyéni szabadság elvét a nemzeti közösségre is alkalmazza a nemzetközi politika keretében: szabadságot követel nemcsak az egyén, hanem a többi állammal szemben a nemzet számára is. A liberalizmus mozgalma Európaszerte a független nemzeti állam megvalósítására tör: liberalizmus és nacionalizmus ebből a szempontból is egybeolvad egymással. Ahogy a német és az olasz liberalizmus képviselői az egyéni szabadságjogok kivívása mellett a német és olasz nemzeti egység megvalósítására törnek, a mi reformkorszakunk magyar liberálisai is a jogegyenlőség elve mellett az Ausztriától való függetlenségre s az egész magyar nemzet egységére, Erdély uniójára, sóvárognak. A liberális Kölcsey szabadságot követel, mint természeti jogot, nemcsak a maga nemzete, hanem valamennyi nemzet számára. A «meggyilkolt szabadság és az eltaposott emberi jogok» nevében száll síkra két beszédben is az országgyűlésen a lengyelek ügyéért. S ugyanez az érzés sugallja azokat a magyar hősokeket, akik később az *Unita Italia*-ért Garibaldi seregében harcolnak.

A liberalizmus szellemi alkatának másik jellemző jege: hisz az emberi természet *eredeti jóságában és saját erejéből való korlátlan fejlődésképességében*. A liberalizmusnak ebben a szellemi vonásában a felvilágosodás határtalan optimizmusa folytatódik: nincs szüksége az észnek észfeletti tekintélyre, önerején tud tökéletesedni. Ezért a liberalizmus embereszménye rendszerint a szabadon, autonóm módon,

a maga erején kifejlett személyiség: az antik humanitás-eszmény. Az eredetileg jó emberi természet annál könnyebben és gyorsabban bontakozik ki, minél kevesebb társadalmi korlát, tekintélyi kötöttség gátolja. Mi az élet igazi értelme? Az egyén erőinek szabad kifejtése. Ez az állami szabályozást is mindinkább fölöslegessé teszi: a harmónia önkénytelenül kialakul a társadalomban. Ezért követeli a liberalizmus az emberek egyenlőségét, a társadalomban, gazdasági és politikai életben az érvényesülésnek mindenki számára egyforma lehetőségét. Azonban a potenciális egyenlőségnek ez a formai elve, amellyel szöges ellentétben van az emberek tehetségeinek velük született reális egyenlőtlensége, a gyakorlatban épp oly határozatlan és sokféle értelmű, mint a szabadság elve.

A liberális világnézetnek sarktétele a *társadalmi automatizmus* elve: mind az egyesnek, mind a társadalomnak java annál jobban és biztosabban elérhető, minél kevésbé korlátozza a társadalom az egyes szabadságát érdekeinek követésében. Így jó létre az egyéni szabadság alapján a társadalmi fejlődésnek «természetes rendje». A liberalizmus szemében a társadalom nem eredeti, történetileg fejlett szerves egész, organizmus, mint a romantika hirdette, hanem csak a szabad öntevékenységgel és függetlenséggel egymásraható egyes emberek *mechanizmusa*, ahogyan már a fölvilágosodás gondolta; nem a társas céltól, a közjótől cselekvésében meghatározott egység, hanem a magukban független, csak laza kölcsönhatásban álló emberek *összege*; nem egy erkölcsi rendhez tartozó s az egyes tagokat lelkiismeretben kötelező együttélés, hanem csak a maguk érdekeit önző indítékokból kielégítő egyes emberek *aggregátuma*. A társadalmi s gazdasági élet fejlődésének alapja tehát az *atomisztikus individualizmus*, amelyet a szabadelvű gondolkodásmód a mechanisztikus természetfelfogásból vesz kölcsön: a társadalom jóléte akkor fejlődik ki magától legjobban, ha az autonóm egyes ember gazdasági és egyéb társas cselekvésében csak a maga érdekeit követi, amint a természet rendje is az atomok együtteséből épül föl, amelynek mindegyike külön kis világ, sajátos mikrokozmosz.

A liberalizmus, első életszakaszában, a szociális érzés szülötte, a gyenge és jogtalan néprétegek védője és felszabadítója. Idők folyamán a kapitalizmussal egybeforrva, Nyugaton elsősorban, a vagyonos polgárság politikai-világnézeti dogmatikájává szilárdul s fokozatosan az önzés, a szabad verseny alapján való kizsákmányolás útjára tér. A «liberális» szó megmaradt, de már más értelmet takart: az egyéni szabadság elve az erősek korlátlan önzésének tárt kaput, a formális egyenlőség eszméje a legkiáltóbb társadalmi egyenlőtlenségnek és

diszszonanciának forrása, lett. A liberalizmus teremtette meg igazában a jogállamot, de kitűnt, hogy az egyes emberek szabadságának biztosítása nem elég ahhoz, hogy a társadalmi egyensúly fennálljon s az igazságosság érvényesüljön. Tartózkodást hirdetett az állami beavatkozástól, hogy lehetővé tegye az egyéni kezdeményezést, a társadalom önjelentésének és felelősségérzésének kibontakozását, de ezzel egyúttal korlátok hiányában a féktelen egoizmusnak útját egyengette. A liberalizmus lassankint kimerült az emancipáció pusztá eszméjében: az embert meg kell szabadítani minden lehető köteléktől, teológiai és politikai gyámságtól, tudatlanságtól, társadalmi és nemi különbségtől. De a liberalizmus legtöbbször megállott a negatív kérdésnél: *mitől* legyen az ember szabad? s nem törekedett felelni a pozitív értékkérdésre: *mire* legyen az ember szabad? A további értékes célokat már kevésbé vizsgálta: a pusztá szabadság öncéllá merevedett. A liberalizmus szellemét kezdő korszakában az a hit járta át, hogy csak fel kell szabadítani az embert, ki kell mondani a jogegyenlőséget, valamennyi ember számára egyformává kell tenni a haladásnak, az egyéni erők kibontakoztatásának lehetőségét: s ekkor már biztosítva van a társadalom nagyszerű erkölcsi összhangja. Ez a boldogító összhang a XIX. század második felében sehogysem akart felhangzani: az egyenlőségre való gépies törekvésből a legnagyobb egyenlőtlenségek sikító diszharmóniája támadt, mert az erőseknek teljes szabad erő kifejtése közvetlenül vagy közvetve legyűrte a gyengébbeket. A pusztá jogegyenlőség egyáltalában nem biztosította az igazi társadalmi egyenlőséget s igazságos vagyoni- és jövedelemeloszlást, főképp az emberi személy méltóságának érvényesülését, amely a liberalizmus legfőbb etikai alapja. A szociális kérdés súlyosabban nehezedett a liberális-kapitalista korszakban az emberiségre, mint valaha. A liberális szó fokozatosan elvesztette toborzó erejét. Még Angliában, a liberalizmus őshazájában is, a valaha sokáig uralkodó liberális párt a világháború óta úgyszólván kimúlt.

Mi a különbség a nyugati liberalizmus eszmeköre s a reformkorszak magyar liberalizmusának szelleme között? Az utóbbi az előbbit *magyarrá formálni törekedett*, sajátos nemzeti fejlődésünk menetében fokozatosan iparkodott viszonyainkhoz mértén beilleszteni. A magyar liberalizmus éppen legfőbb elméleti és gyakorlati képviselőiben nem volt merő racionalista, nem volt radikális vagy forradalmi, nem volt egyház- és történetellenes szellemű, mint a nyugati liberalizmusnak akárhány politikai irányzata. A mi reformkorszakbeli liberálisaink érzik és tudják, hogy itt más a fejlődés természetes vonala, mint Franciaországban. Jellemző erre a magyar centralisták ügye. Szalay

történeti, Kemény jogtudományi, Eötvös pedig irodalmi téren fiatalos hévvel terjeszti az eszmét, hogy az elaggott vármegyei szerkezet helyében az állam központi hatalmát kell fejleszteni s modern egységes közigazgatási gépezetet teremteni. A nyugati liberalizmusnak ez a gondolata túlságosan radikálisnak tűnik fel a magyar elmék előtt; még Kossuth is a municipalistákkal tart, akik az ősi vármegyei intézményre minden hibája ellenére tisztelettel néznek s benne az alkotmány védőbástyáját látják. A centralisták nem tudtak népszerűsége szert tenni. Noha később az 1848-ik évi törvények nagyrészt az ő javaslataik nyomán keletkeztek, a megelőző években Tocqueville, Guizot, Thiers műveinek követése miatt ellenfeleik gúnyból *magyar doctinaire*-eknek nevezték őket. Ezzel is jelezni akarták, hogy a nyugati eszméket és életformákat nem szabad pusztán elmélet alapján, a történeti folytonosságot megszakítva, magyar talajba tövestől átültetni. Kölcsey is liberális barátai szemében többször túlzó elméletieskedőnek tűnik fel. Az egyén természetes jogának tartja, hogy szabadon kibontakoztathassa a benne rejlő szellemi és gazdasági energiákat. S ha a társadalomra veszedelmes erőket hoz napfényre és fejleszt ki? Akkor önként ellenerők lépnek fel, amelyek amazokkal megküzdnek s így az erők szabad s automatikus játéka, minden állami beavatkozás nélkül, megteremti a társadalom összhangját. Ez az évtizedek múlva Herbert Spencertől kifejttet elmélet már szórói-szóra megtalálható Kölcseynél, aki hangoztatja, hogy «a végtelen szabadságban, azaz függetlenségben, *egyedül a hatás és visszahatás ereje* tartja az egyarányt, nehogy végtelen zavar keletkezzék». Ezt a társadalmi erők mechanisztikus viselkedésén alapuló optimizmusát Kölcseynek társas érzése bizonyára megrendítette volna, ha már hosszabb történeti távlatban láthatja a liberalizmusnak későbbi egyoldalú alakulását, amint Széchenyi lángelméjében már ekkor többször föl-fölcikázott a korlátlan szabadságelveknek vészes gyakorlati-társadalmi következménye. Kölcsey elméleti idealizmusa előtt még rejtve volt a liberalizmus jövője: az egyének korlátlan gazdasági szabadsága, bármily nagyot alkotott is kezdeményező és szervező erejével, kellő szociális fék és állami beavatkozás híján a tömegnek a kapitalizmus nagy ragadozóitól való kizsákmányolására, mintegy új jobbágyrendszerre vezetett. A politikai liberalizmus pedig, amelyért való nemes eszmei hevületében Kölcsey a jobbágyság felszabadítását s nemzeti erejének kibontakozását tartotta szem előtt, fejlődése folyamán sokszor elferdült s a bennerejlő szélső individualizmus forradalomban s társadalmi anarchiában tört ki.

Miért nem válnak a magyar liberálisok merő racionalistává,

doktrinerré, tekintélyrombolóvá, túlzó radikalissá, sőt forradalmivá? Mert a liberalizmus eszméit a magyar politikai életnek hagyományos tényezője, a *középnemesség* ápolja, a gyér városi polgárság pedig, amely másutt a forradalmi radikalizmus képviselője, nemességünk nyomában halad s ennek politikai szellemét követi. Később, amikor nagyobb városaink gazdaságilag erősen fejlődnek, bennük a politika hangját — nemzeti jelszóval — a zsidóság veszi át, amely vérbelileg liberális, mert emancipációját a liberalizmusnak köszönheti. A liberális szó a köztudat nagy részében fokozatosan hitelét veszti.

Pedig valamikor a jogok birtokában lévő magyar nemességnek legkiválóbb fiai büszkén nevezték magukat liberálisnak vagy szabad-elvűnek: erkölcsileg fölemelőnek érezték, hogy a maguk jogait a nemzet valamennyi fiára kiterjesztik, a szabadságjogokon keresztül az egységes magyar nemzeti államot kiépítik.

Ennek a nemességnek politikai-szellemi talajából sarjadt ki Berzeviczy Albert. Amikor a sárosmegyei nemesi kúria politikai légkörében a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben fölserdül s politikai öntudatra ébred, akkor még a reformkorszak csak egy-két évtizedes közelségében van hozzá. Természetes tehát, ha e korszak klasszikus liberalizmusának nagy képviselői emelkednek politikai eszményévé, különösen a kiegyezés művét nemrég megalkotó Deák Ferenc, aki többször hangsúlyozza, hogy liberális. A liberalizmusnak a magyar nacionalizmussal való reformkorszakbeli egybeforrottságát a kiegyezés utáni politikai élet tényezői is tovább érzik és vallják. Más önálló, a nemzeti élet teljességében élő nemzeteknél a kormányzat abszolutizmusa, ha elnyomja is a szabadságot, mégis a nemzeti nagyságot tűzheti ki legfőbb céljául; hiheti, hogy az egyéni jogok a szabadságok korlátozásával éppen a nemzeti közösség hatalmi növekedését szolgálja. De nálunk a nemzeti politika — így okoskodtak a magyar politikának főképp ellenzéki vezetői — amely a nemzeti jogok megvédésére és megszilárdítására egy idegen hatalommal kénytelen folyton szembeszállni, csak magában a nemzet belső erejében találhatja meg erőforrásait s így nem lehet egyéb, mint liberális politika. így az egyéni és társadalmi szabadságjogokat hirdető liberalizmus Ausztriával való sajtószertű közjogi kapcsolatunk miatt egyenest a magyar nacionalizmus logikai következménye. Az állami mindenhatóság és mindenbe-avatkozás elve és gyakorlata végzetes lehet a magyarságra, mert a pusztá állami hatalom, amelyet a liberalizmus szellemében szabadon kibontakozó nemzeti élet nem mérsékel, könnyűszerrel kerülhet idegen kézre. Ez azonban sokkal kevésbé lehetséges, ha minden magyar ember a szabad nemzet önérzetes

és teljes jogú polgárának érzi magát, aki részt vehet a nemzeti közakarat kialakításában és irányításában. Ez a kiegyezés-korabeli magyar liberalizmusnak nemzetvédelmi háttere és ideológiája. Szabadelvűnek kell lennünk, mert így a nemzet fiai szabadon fejleszthetik ki a bennök szunnyadó szellemi és gazdasági energiákat, így a magyarság erősebbé, egységesebbé s önállóbbá válik Bécs hatalmi túlkapásai-val szemben. Ez az ellenzék egyetemes felfogása. Még a konzervatív-nak induló Apponyi is a képviselőház színe előtt nyíltan és büszkén liberálisnak vallja magát, mert az a módszer, amellyel a magyar nemzeti eszmét megvalósítani kívánja, «az egyéni és politikai szabadságnak, az őszintén és hamisítatlanul szabadelvű politikának módszere: a magyar nemzeti politika más nem lehet, mint szabadelvű politika».

Berzeviczy liberalizmusa is természetesen nemzeti irányú. De a liberalizmusnak magyar nemzeti szempontból való igazolása nála nem arra a közjogi negatívumra támaszkodik, hogy az egyeseknek adott szabadságjogok a nemzetet, mint kollektívumot, is megerősítik a szomszédos idegen hatalommal szemben, hanem a liberalizmusnak pozitív értékrendszerén, nemzetfejlesztő hatásán sarkallik. A fiatal Berzeviczy az előbbi ellenzéki okoskodást ósdinak és elavultnak tartja, mert hite szerint a magyar nemzeti állam már annyira kiépült s önállóságában már annyira megszilárdult, hogy nem kell félnie a monarchia másik felétől: a liberalizmusra tehát nem azért a közvetett célért van szüksége, hogy ez közjogi harcaiban palládiuma legyen, hanem mert a szabadelvű politika a magyar állam kiépítésében a nemzeti öncélúságot közvetlenül szolgálja. A középiskolai törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásakor 1883. évi március 8-án tartott beszédében élesen állítja szembe a magyar liberalizmusnak közjogi szempontból elütő két árnyalatát: a 48-asok ellenzéki felfogását, amely szabadelvű azért, mert az államhatalmat még mindig idegennek nézi s ezt akarja gyengíteni és a 67-esek álláspontját, amely szabadelvű azért, mert a liberális eszmétől a már önálló magyar nemzeti állam hatalmának továbbfejlesztését várja:

«Egyre kérem a képviselő urakat, ne vindicálják maguknak a szabadelvűség nimbuszát. Annak a liberalizmusnak, T. Ház, mely abban találta dicsőségét — mert nem találhatta egyébben — és abban mutatta ki erejét, hogy minden úton-módon az államhatalom gyengítésére törekedett, annak megvolt a maga jogosultsága akkor, mikor az államhatalom idegen volt, mely nem a nemzet akaratóból de a nemzet akarata, a törvény és népjog ellenére nehezedett az országra. De ennek a liberalizmusnak, ennek a régi tagadó politikának a napja lejárt. Megtette kötelességét, ne idézzék föl többé jel-

szavait, ne vegyék többé elő rozsdás fegyvereit, ne játsszák azoknak szerepét, kikről Deák Ferenc oly gyönyörűen mondta, hogy midőn hátat fordítanak a fölkelő napnak, saját árnyékukat iszonyatos rémnek nézik. Az önök politikájában ez a régi magyar liberalizmus nyilvánul, változhatatlanul, engesztelhetetlenül, nem látva, nem ismerve el, hogy körülötte a kor, a viszonyok tökéletesen megváltoztak, mint egy házsártos öreg, aki szüntelenül haragszik a jelenre, fél a jövőtől s visszakívánczik a múltba. *Mi azonban a magyar liberalizmust örökéletű lénynek tekintjük, amely meg tud ifjodni minden nemzedékkel, átérti és átérzi annak minden eszméjét és vágyait, s bátran, bizalommal lát hozzá ezek megvalósításához.*»

Az új, fejlődő magyar liberalizmus — a régi gravaminális magyar politika csökevényével, a szabadságot öncéllá emelő avult liberalizmussal szemben — pozitív célt tűz ki a nemzet fiai elé: a magyar nemzeti eszmének építő munka útján minden irányú megvalósítását: «A jelen kornak — folytatja Berzeviczy — első és fő szükséglete, ha mint nemzet élni és haladni akarunk, hogy annak a visszahódított magyar államnak eszméjét, amely faj, vallás, nemzetiség szerint szerzteágazó népünkben egyedül képviseli egységünket, összetartozásunkat, közös érdekünket, egyetértésünket—bevigyük és meggyökerezessük ott, ahol az ifjú nemzedék szívét és elméjét képzik: az iskolába».

Nem tekinti tehát Berzeviczy a liberalizmust a politikai hit-tételek változatlan és merev rendszerének, hanem minden nemzedékkel megifjodó, a nemzet szükségleteihez és fejlődési igényeihez mért rugalmas eszmekörnek. Részesé a liberális gondolkodásmód optimizmusának: hittelt hisz az egyes ember s a nemzet saját erejéből való fejlődéskéességében. Ugyanabban a meggyőződésben él, mint a kiegyezés korának legerősebb magyar politikai egyénisége, az ugyancsak liberális Tisza István, aki pár évvel később az agrárkérdésről írt tanulmányában (1887) ezt írja: «A liberális szónak ötven év óta nagy varázsa van minálunk. Nemzetünk erős jellemének egész hevével lépett a reformok terére, hogy kipótolja századok mulasztásait. De a szabadelvűség nem szolgál dogmatizmusból, nem az egyszer kiadott jelszók vak követéséből, nem a frázisok uralmából áll. Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű katekizmusban, amely a francia szabadelvű iskola sarktételeit foglalja magában, hanem azt, előmozdítja-e a *nemzet* fejlődését a valódi és tartós egyéni és politikai szabadság felé».

Berzeviczy szabadelvű gondolkodásmódja számos pontban elüt az eredeti ortodox liberalizmus eszmekörétől. A liberális államelmélet az államot merőben jogállamnak nézi, amelynek csak az a célja,

hogy az emberek életét, szabadságát és tulajdonát biztosítsa, a rendet fenntartsa. Berzeviczy messze túlmegy a *Nachtwächterstaat*-nak ezen a szűk liberális fogalmán: az állam célját nemcsak a jogrend fenntartásában, hanem a kultúra fejlesztésében is látja, a jogállamot kiegészíti a kultúrállam fogalmával, sőt éppen ennek kiépítésében érzi az államhatalom legmagasabbrendű erkölcsi feladatát. «Hát törölni akarjuk — kérdi az 1883-iki középiskolai törvényjavaslat tárgyalásakor az ellenzéktől, mely a javaslatnak csak a formális-jogi vonatkozásain torzszalkodott — az államcélok sorából a legnemesebbet, a kultúr-feladatot?»

De a jogállam keretén belül sem tartja helyesnek az állami hatalom minden irányban való szűkítését, a benemavatkozás túlzó liberális álláspontját, csak azért, mert ez az egyén szabadságát korlátozza. Az alkotmányos államban nem fél attól, hogy a törvények az egyén zaklatásává fajulnak. Alkotmány és liberalizmus jól megférnek egymással. Az alkotmányos életnek éppen az az ismertetőjele, hogy minden nyilvános, eredményében a társadalomra kiható állami ténykedés szigorú ellenőrzés alatt áll. A kormány eljárását ellenőrzi a parlament, amelynek a kormány felelős; a kormány viszont tartozik szigorúan ellenőrizni azokat, akik a törvényeket végrehajtják. A jogszabályok teljesítőinek kölcsönös ellenőrzése éppen nem ellenkezik a liberalizmussal: az utóbbi nem jelenthet anarchiát. Az állam beavatkozási jogát éppen a nemzet érdekében különösen hangsúlyozza sajátos politikai terén: a művelődéspolitikai körében. Az államnak például joga van azon örködni, hogy ne legyenek olyan nemállami iskolák, amelyeknek kiváltságuk van az általános oktatási színvonalon alul maradni s mégis felsőbb iskolákba való fellépésre képesíteni: ezt nem engedheti meg az állam kulturális érdeke. Jellemző a nyolcvanas évek ellenzéki liberalizmusára, hogy a középiskolák ügyének színvonalát emelni akaró szabályozásban veszedelmes egyenlősítési irányzatot lát, amely előli a szabad versenyt, pedig ez a haladásnak egyedüli föltétele és bizonyítéka. Berzeviczy finom gúnnyal intézi el e téren a liberalizmus alapelvét, a szabadversenyt: «Mi nálunk az általános műveltség még nem emelkedett odáig, hogy aki iskolát végezni akar, az egyúttal minél többet tanulni is óhajtana».

Mély történeti érzéke előtt soha sem volt rokonszenves a liberalizmusnak a felvilágosodás korából áteredt vonása: az atomisztikus individualizmus. Tisztelte és védte az egyéni szabadságjogok eszméjét, de ezeket a jogokat csakis akkor ismerte el, ha a nemzet történeti közösségét is szolgálják. A nemzeti társadalmat nem egyedek mechanikus halmazának, hanem történetileg századok alatt kialakult

organizmusnak *nézte*, amelynek tagjait a közös történeti sors a saját szerű erkölcsi és jogi értékelés érzületében mindig szorosan egybekapcsolja. Lelke örül, ha minél több magyar sejtte van ennek az organizmusnak. Liberalizmusa azonban nem veszi észre a társadalom egy új rétegének jórészt csak nyelvi, de nem igazi érületi beolvadását. Ebből igazában a Károlyi-forradalom radikalizmusa, majd a Kun Bélától szervezett bolsevista rémuralom ábrándítja ki. A bolsevizmus alatt írt naplójegyzeteiben lépten-nyomon panaszkodik a magyarságba lélekben be nem olvadtak mohósága s nemzetpusztítása ellen. Fáj neki, hogy az érdekes, régi egyetemi tanároknak egész sorát elmozdították s «a legtöbbnek helyére újakat neveztek ki, majdnem kivétel nélkül zsidókat és majdnem kivétel nélkül ismeretlen embereket, kiknek egyetlen érdemük, hogy radikálisak vagy szocialisták, s irodalmi működésük kizárólag zszurnalisztikai volt». Megdöbbeneti Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos sok radikális, keresztényellenes nyilatkozata és rendelkezése: ő az «igazi emberteremtés munkáját» abban látja, ha «a földre néző, hajlott derekú, alázatos embert elégedetlenné, hálátlanná, követelődzővé, telhetetlenné» tesszük, mert szerinte «örvendetes dolog a tekintély minden fajtájának aláaknázása, az államhatalomnak tagadása és gyengítése». Kunfi már az előbbi kormány idejében — folytatja a felháborodott naplóíró — hirdette, hogy az iskolákat az egyház kezéből mindenütt ki kell venni (amit most a hatalom birtokában végre is hajt), hog³^ a vallás és az eddigi erkölcs helyett új fundamentumot kell adni a köznevelésnek a «szociális idealizmus» alapján. A közoktatási népbiztosságban Kunfi munkatársa Lukács György, «egy nemesített, gazdag bankigazgató, tehát telivér burzsoá fia». Fájdalommal látja, hogy sajtó van ugyan, de csak parancsszóra írhat; nincs cenzúra, hanem sajtódiktatúra. Egy sereg lapot megszüntettek. «Nem tudom — kérdi maró gúnnyal Berzeviczy — vajjon egy majdani kormány nem fogja-e, ha tudja, ezt a kényelmes sajtópolitikát folytatni, Kun Béláékra alkalmazva Shakespeare Gratianójának Shylockhoz intézett szavait: Köszönöm, zsidó, hogy erre megtanítottál!» Napjainkat megtanította rá.

A Károlyi-kormány fölött gyakorolt kritikája és a bolsevista uralom alatt írt naplója az eseményekre való közvetlen friss lelki visszahatásukban eleven szóval jelentik nekünk, hogy a liberálisnak hirdetett Berzeviczy mennyire konzervatív szellemi alkatú volt. És mégis nemes értelemben holta napjáig liberális is maradt: a humanitás eszményét minden politikai bosszúvágygal szemben megőrizte. Mindenesetre nagyot csalódott azokban az eszmékben, ame-

lyekért a liberalizmus szellemében a kilencvenes évek elején dúló egyházpolitikai vitákban lándzsát tört. A liberalizmusnak a gazdaságpolitikára kedvező, a kezdeményező és alkotó erőt föllendítő hatását örömmel szemlélte; de már kevésbé volt fogékony a liberalizmussal szövetkezett kapitalizmus társadalomellenes kinövéseinek meglátása és bírálata irányában. Századunk elején maga is érzi a liberális szó fokozatos társadalmi értékcsökkenését, erős kopását, toborzó erejének megfogyatkozását. Ezért maga indítványozza, hogy a nemzeti szabadelvű párt a *nemzeti munkapárt* nevet vegye fel. Ezzel egyszerűsmind azt is kifejezésre óhajtotta juttatni, hogy a terméketlen közjogi harcok helyett ez a párt az alkotó munka terére akar lépni.

III.

A politika terén elsősorban a nemzeti művelődés fejlesztése és irányítása vonzza: *vérbeli művelődéspolitikus*. Nem volt művelődéspolitikusunk — gróf Klebelsberg Kunót kivéve — aki annyi tervszerű előkészülettel, a művelődés ágainak s intézményeinek akkora kül- és belföldi ismeretével, olyan élményszerű odaadással és buzgósággal, akkora széleskörű műveltséggel készült volna kezdettől fogva a magyar kultúrpolitika feladatainak megoldására, mint Berzeviczy Albert. Parlamenti s egyéb beszédeiben, alig néhány kivétellel, s egész életmunkájában egy cél, egy eszmény vezérli: a magyar műveltség fokozása, gazdagítása, minél több ágazatában minél magasabb színvonalra emelése. Fiatal korától érzi, hogy az állam jelentősége a hatalmon és a jogrenden kívül elsősorban a kultúrában rejlik, mert az utóbbi adja meg az államéletnek erkölcsi tartalmát és célját, végső értelmét. Annál fejlettebb egy állam, minél inkább kultúrállam. A kultúra ugyanis visszahat a jog helyes alkotására és a hatalom igazságos gyakorlására is. Ezért van centrális jelentősége a kultúrpolitikának. Ez tüzi ki a nemzeti művelődés eszményeit, gondoskodik az őket megvalósítani hivatott erőkről, kitapogatja a nemzet szellemi szükségleteit, öröködik az anyagi és szellemi kultúra összhangja fölött, jól tudja azt, hogy az anyagi kultúrát is a szellemi teremti, mozgatja és lendíti. A nemzet halhatatlan lényege sajátos szelleme. Ennek ápolása és fejlesztése a művelődéspolitika célja. Ezért tölti el Berzeviczy politikai kultúráját minden ízében a kultúra politikája. Ezért kérdi: «Lehetne-e egy nemzetnek magasztosabb, nagyobb célja, mint az, hogy magát oly szellemi kultúra által örökítse meg, amely minden múlandó anyagi alkotást túlél és amelyben mindenkorra kifejezve marad

az ő nemzeti egyénisége, jelleme?» (Nemzeti kultúrpolitikánk igazolása, 1892.)

Nemzeti egyéniségünk kifejlesztése s nemzeti céljaink elérése legnagyobb részben attól függ, tudunk-e nemzeti jellegű, magasabb színvonalú szellemi műveltséget teremteni? Ez viszont közoktatásunk intézményein és rendszerén sarkall. Ebből a szempontból a közoktatás a nemzet életében legelsőrendű feladat. Rendszerének egységes egésznek, valódi organizmusnak kell lennie: különféle szervei és fokozatai jól egymásba vágjanak, egymást sikeresen kiegészítsék, a művelődés egységes szellemét és eszményeit terjesztve, a társadalmilag szétagolt nemzet összeforrasztását s ezzel a nemzet erejének növelését előmozdítsák, a közös nemzeti feladatok tudatát minden irányban közösen kimélyítsék.

Hogyan lehet a művelődésnek ezt az egységes nemzeti szellemét megteremteni, az 1790/1. évi országgyűléstől hangoztatott *educatio nationalis* eszményét megvalósítani? Amikor a nemzet honfoglalásának ezeréves fordulóját ünnepli, erre a kérdésre Berzeviczy a második egyetemes tanügyi kongresszuson iparkodik felelni. Manapság, szörnyű nemzeti megpróbáltatásaink történeti távlatában, a magyar millénium korának szellemiségébe szeretjük belevetíteni a nemzet gondtalan optimista derűjét, a fenyegető veszedelmek fölött való könnyelmű elsiklás hangulatát, a nemzeti önismeretnek vétkes hiányát, szellemi és anyagi erőink túlzó és nagyralátó értékelését s ebből folyólag az igazi alkotó cselekvés lendületének fogyatékoságát, a nemzet védelmének s erő kifejtésének tervszerűtlenségét. Berzeviczy művelődéspolitikai gondolataiba a felületes optimizmusnak ez a könnyed hangulata nem férközik be. Mélyen és komolyan látja nemzeti művelődésünk betöltendő hézagait és hiányait, még pedig nemcsak az elvekben, hanem tüzetesen a konkrét részletekben is. A mai nemzedék büszke arra, hogy a sajtószertű magyar nemzeti művelődés alapelveit először igazán ő formulázza meg, s halvány sejtelve sincsen arról, hogy mindezeket a gondolatokat az előző nemzedék kiváló fiai mind majdnem szórói-szóra így hirdették, sugallták, a rendelkezésükre álló akkori eszközökkel valószínűsítették. Annak, aki ezt nem hiszi, kinyílik a történeti szemé, ha Berzeviczynek tervszerű, logikus, mély nemzeti érzéstől hevített beszédeit és írásait olvassa (Beszédek és tanulmányok, 2 köt., 1905.).

Művelődéspolitikájának első alapelve a történeti folytonosság. Ez is élénk tanúsága annak, milyen távol állott az elméleti liberalizmusnak világszerte uralkodó merő racionalizmusától. A közoktatásügy területén nem szabad elszármított reformokkal *tabula*

rasa-t csinálni, a szellemi élet újabb és újabb szükségleteit a múlt intézményeibe és fejleményeibe kell beépíteni. Ezért sürgeti közoktatásunk nemzeti irányú fejlődésének biztosítására oktatásügyünk történetének minél teljesebb feldolgozását és minél szélesebb körökben való megismerését; így az 1777. és 1806. évi *Ratio Educationis* eredeti és magyar szövegének kiadását. «Senki sincsen feljogosítva — mintha csak ma mondaná 1896-ban kiejtett szavait — a maga egyéni nézeteit a nemzeti génusz kizárólagos megnyilatkozásaiként tüntetni fel; ilyenekül csak oly irányeszmék, reformok és intézmények tekintetők, amelyek a nemzet közvéleményében megérlelve, a nemzet közérzületében valódi visszhangot találnak.» A közoktatás kérdéseiben szilárd közvélemény kialakításán fáradozik, amelyet meg akar óvni mind a személyi, a társadalmi s felekezeti rokon- és ellen-szenvek elfogultságától, mind pedig a politikai pártcélokra való kihasználás minden kísérletétől. A művelődéspolitikát a nemzetépítés olyan békeszerető embere, mint Berzeviczy, a sivár párttusák fölötti területnek minősíti, ahol csak békés egyetértéssel lehet sikeres közös munkát végezni.

A nemzeti művelődés egysége szempontjából a legnagyobb súlyt a *népnevelésre* veti. Itt fő programmpontja a tanítóképesítés szigorúbb állami ellenőrzése, a tankötelezettségnek hathatósabb és kiterjedtebb végrehajtása, általában az állam befolyásának a népiskolákra nézve komolyabb biztosítása, az államellenes iskolai üzemek sikeresebb megakadályozása. Kevésbé érdekli a népiskolák művelődési anyagának tartalma, mint inkább a népiskolák nemzeti szelleme. Nem tudja a millénium volgamenti lovasának nyugodt szemléletével nézni a hazai nemzetiségek magyarellenés centrifugális törekvéseit. A nemzetiségi kérdés hite szerint nálunk nem lehet a fajok hatalmi kérdése. Mi történeti hagyományunk szerint egy idegenajkú nemzetiséget sem akarunk a saját nyelvétől és kultúrájától megfosztani, csak azt óhajtjuk, hogy az államalkotó magyar nemzet nyelvét és szellemét megismerje. «Mi senkitől semmit elvenni nem akarunk, szellemi kincseket akarunk adni a szellemileg szűkölködőknek, nevelés, oktatás, ismeretterjesztés által senkit sem akarunk leigázni, csak magunkkal egyenlővé akarunk tenni mindenkit a haza közös szeretete, a nemzeti összetartozás érzése, nemzeti nyelvünk és műveltségünk megértése útján . . . Nemzeti kultúrája van vagy lehet minden népfajnak, amely hazánkban képviselve van; megalkotásában, kifejlesztésében senki sem hátráltatja őket, de a magyaron kívül minden népfajta a maga kulturális súlypontját más országban találja föl. Az erdélyi szász, a bánági német sohasem lesz zászlóvivője

a nagy német kultúrának; a mi kultúrát a magyarországi román vagy szerb alkot, az mindig csak visszfénye lesz annak a szellemi életnek, amely Romániában, Szerbiában honos. De a magyar nemzeti kultúrát csak Magyarország alkothatja meg, ez az egyetlen kultúra, amelynek léte vagy nemléte ennek az országnak létéhez van kötve, oly fa, amely csupán ebben a földben gyökerezik s amely ezért hivatva van terebélyes lombzatát erre a hazára kiterjeszteni. Ezt a magyar nemzeti kultúrát kifejleszteni, megizmosítani és terjeszteni kötelessége államnak és társadalomnak egyaránt, menten minden erőszakoskodástól, de szabadon a bátortalan tétovázástól is. Nyíltan és büszkén valljuk, hogy mi arra törekszünk, hogy ezen a magyar földön ne legyen olyan talpalatnyi terület, amelyen a magyar ember idegennek kénytelen érezni magát; azt akarjuk, hogy a magyar nyelv tudása és szeretete erős kapocs legyen, amely hazánk minden, bármily nemzetiségű polgárát nemzetiségéből való kivetkőztetés nélkül összekösse; azt akarjuk, hogy a magyar szó, a magyar dal fölzendüljön mindenütt, a Kárpátok tövében csakúgy, mint az Alföld délibábos rónáin, hogy tovavigye azt a Quarnero és Adria hulláma, ki a nagyvilágba, hirdetőjéül annak, hogy ez a nemzet, amelyet a történelemből nagynak ismertek harci erényei miatt, nagynak bizonyult a béke műveiben is, nagynak bizonyult szelleme által s ezzel meg is tudta hódítani azt a földet, amelyet hajdan fegyverével megszerzett.»

Ez a beszéd nemcsak «nemzeti kultúrpolitikánk igazolása» az ész érveivel, hanem ódái lendületű eszmény-kitűzése is, amely titkon vagy nyíltan bennelakozik nemcsak a milléniumi magyar lélekben, hanem a halhatatlan magyarság valamennyi diadalmas vagy elnyomott történeti nemzedékének szívében is. Miért? Mert a nemzet elsősorban szellem, a szellem a kultúrában nyilvánítja és építi ki magát a történet folyamán, a kultúra pedig önkénytelenül értékátsugárzásra, természetszerű terjeszkedésre tör. Valamennyi nemzet művelődéspolitikájának ez a dialektikai útja. Ezek az utak kereszteszöndnek. A történetnek kérdése mindig az, vajjon melyik nemzetnek van a keresztesző úton nagyobb szellemi ereje, kulturális felsőbbisége?

A nemzeti műveltség kialakításában legfőbb szerepe a népiskolának van. Erre összpontosul tehát elsősorban Berzeviczy kultúrpolitikája. Az elemi iskola mellé minden községben, amelyben legalább ötezer lakos van, a negyedik osztályhoz 3-4 évfolyamú «felső népiskolát» óhajt csatolni, amely gyakorlati színezetű műveltséget nyújtana és csak bizonyos szakiskolákba való belépésre képesítene. Ha a felső népiskola helyébe a polgári iskolát tesszük, megkapjuk

a három évtized múlva Klebelsbergtől szerkesztett új polgári iskolai törvény megfelelő szakaszát. Az állami felügyeletet nagyon komolyan veszi s az iskolák nemzeti irányú működésének biztosítása céljából az államilag nem segélyezett iskolákban is szigorúbban követeli. Többször felhangzott a vád, hogy a liberalizmus külföldi példáinak szellemében az iskolák teljes államosításának híve. Erre azonban már 1895-ben megfelelt egyik képviselőházi beszédében: «A népoktatás teljes államosítását nemcsak pénzügyi nehézségek gátolják, de ellene szólnak más szempontok is. Én azt hiszem, hogy azért, hogy a népoktatási törvény hiányai mellett lehetséges, sőt valóban meg is történik az, hogy bizonyos népiskolákban államellenes törekvések merülnek fel, ez még nem elég ok arra, hogy a felekezetek áldozatkészségét és érdeklődését teljesen száműzzük az iskolaügyeknek éppen arról a teréről, amelyen a vallási momentumok leginkább praeponderálnak, amelyen tehát a felekezeti oktatás a leg jogosultabb.» Mint miniszternek legjelentősebb munkája hatalmas népoktatási törvénytervezete, amely azonban a Tisza-kormányának 1905 június közepén való lemondása miatt csak tervezet maradt. Sok életrevaló eszméje mégis diadalra jutott az Apponyi-féle 1907-ik évi népoktatási törvényben. A Berzeviczy-féle tervezet s az Apponyi-féle törvény számos alapvető szakasza azonos szövegű.

A nemzeti kultúra színvonalának felemelése céljából Berzeviczy a nyolcvanas évektől kezdve az *iskolánkívüli népművelésnek* egyik első és legbuzgóbb apostola. Már 1886-ban hangsúlyozza iskolarendszerünknek azt a fogyatékoságát, hogy ha valaki nem elégszik meg a népiskolai művelődés keretével, amelyet a tankötelezettség korhatára megszab, annak már nincsen alkalma továbbművelődni, legfeljebb úgy, ha magasabb iskolába lép, amikor az előtt az út előtt áll, hogy okvetlenül diplomás egyénné, «úrrá» kell válnia. Ezért Berzeviczy az iskolánkívüli népművelés jelentőségét nem győzi belekalapálni a köztudatba. Az iskolánkívüli népművelést nem valami mesterkélt mozgalom szüleményének nézi, hanem a társadalom kényszerű szükségletének. Ez abból ered, hogy nagy és sokféle ellentét tátong a népoktatás valóságos eredménye és az élet követelményei között: az iskola sokkal kevesebbet ad, mint amennyit a haladó élet megkövetel. Az iskola és az élet szakadékát minden embernek ki kell töltenie, ha az életért való küzdelemben nem akar alulmaradni: éreznie kell az önképzés szükségességét. Ennek kielégítését meg kell könnyítenie az államnak és a társadalomnak az elemi művelődésbeli hiányok pótlására szolgáló tanfolyamokkal. De Berzeviczy tovább is megy: a középiskolát, sőt főiskolát

végzett egyének számára is ki akarja terjeszteni a szabadoktatást (*University Extension*), mert ezek is bármely szellemi vagy gazdasági pályán működve, igényt tarthatnak arra, hogy saját foglalkozási körükön kívül is tudomást szerezhessenek az emberi kultúrának haladásáról, új meg új vívmányairól. Berzeviczy buzgólkodására az iskolán kívüli népművelés, a szabadoktatás föl is lendült, még pedig főképp angol példára a liberalizmus szellemében mint társadalmi mozgalom. Később az állami ellenőrzés és segélyezés fokozatosan a mozgalom elállamosítására vezetett.

A *középiskola* döntő szerepet játszik a nemzet életében és a társadalom szervezetében. A középiskola szellemi tartalma és munkája tükrözi ugyanis a leghívebben vissza a nemzet magasabbrendű művelődési eszményét, annak az embertípusnak képét, amilyenné a nemzet életigénye a jövő művelt, a társadalmat vezetni hivatott nemzedék lelkét formálni szeretné. Ebben a tükörben pillanthatjuk meg legjobban, mit tart a kor a műveltség értékes javainak, amelyeket megőrizni, a jövő nemzedékre átszarmaztatni s továbbfejleszteni óhajt? mi felel meg a nemzet tudatosan előtörő művelődési akaratának, magasabb s önzetlen szellemi aspirációinak? A középiskola a vezető értelmiségi rétegnek vérkészítő edénye a társadalom szervezetében. Berzeviczy jól látja ezt, amikor buzgón részt vesz a magyar alapvető középiskolai törvény (1883: XXX. t. c.) megalkotásában. A tizenkét évig vajúdó törvény tárgyalása alkalmával mondott képviselőházi beszéde a középiskola valamennyi sarkalatos kérdésének beható, európai láthatárú, ma is nagyon tanulságos vizsgálata. Az állami tekintély megóvását, a nemzetiségi és a felekezeti szempontot, a tanárképzést, mint a középiskola legfőbb problémáját veszi szemügyre: mindig a nemzeti művelődéspolitikai elvi magaslatait szállja meg s hozza termékeny kapcsolatba a konkrét korviszonyokkal. Már ekkor nagy készültséggel és lelkesen védi a magyar középiskola humanisztikus irányát, de elfogadja a törvényjavaslat értelmében a reáliskolát is: «a kettős középiskola rendszerével ezidő szerint szakítani nem lehet.» De már 1896-ban azt gondolja, hogy az egységes középiskola a nemzeti jellegű, történeti fejleményeknek s a vezetésre hivatott társadalmi réteg egységes képzése érdekének jobban megfelel. Az egységes középiskola azonban közelebb álljon művelődési anyagában a gimnáziumhoz, mint a reáliskolához. A klaszszikus nyelveknek, különösen a latinnak, tanítása szerinte az egyedüli közös művelődési irány, amely a világ valamennyi művelt nemzetét egybekapcsolja. A magyarságra, mint kis nemzetre, egyenest veszélyes lenne az európai kultúra közösségi kötelékéből kilépni.

A humanisztikus művelődési eszményhez, amely a saját személyes kultúrájában és munkásságában is megtestesült, haláláig híven ragaszkodott. A középiskola szellemi színvonalának csökkenését aggodalommal látta: «sokan nem annyira a tudományokhoz fölemelkedni, hanem a tudományokat magukhoz leszállítani akarják»; «sok ifjú nem hoz magával egyebet a középiskolából, mint egy pecsétes igény levelet a művelt ember nevére.» Erősen humanisztikus műveltsége azonban Berzeviczy művelődéspolitikájában háttérbe szorítja az ország gazdasági és társadalmi alkatától mindjobban követelt gazdasági szakképzés intézményeit és ezeknek a kortól már sürgetően kívánt gyorsütemű fejlesztését: a szakiskolákra fordított kisebb gondja a nemzeti művelődés javainak ökonómiáját egyoldalúságba ejti.

A mai köznevelési rendszerünkben annyira előretörő *testnevelésnek*. Berzeviczy egyik előharcosa. Már 1883-ban erélyesen követeli a képviselőházban a testnevelésnek töből való reformját a modern külföldi minták alapján. Ennek a követelésének gyökerei mélyen belenyúlnak humanisztikus történeti világnézetébe: «Vissza kell térnünk az olympiai és pythiai játékok szép korára, amikor a testi és a szellemi erők, úgyszólván mint egyenrangú tényezők küzdtek a versenypályán, s amikor a költőre nézve nem tartották lealázónak azt, hogy homlokára ugyanarról a szent olajfáról szakítottak olajágot, amelynek lombjával a legügyesebb diszkoszdobót koszorúzták meg. A görög szellemről annyit beszéltünk e vitában s ettől a szellemtől tanulnunk kell a jövőre is; meg kell tanulnunk azt, hogy a *kalokagathiát*: a szépnek és a jónak egyesített elvét, mint nevelési princípiumot alkalmazzuk nevelésünkben azzal, hogy testi és szellemi erőinket lehetőleg összhangzón igyekezzünk fejleszteni.» Sohasem lanyhul később sem buzgalmában, hogy ezt az eszményt minél hatékonyabban valósítsuk meg köznevelésünk rendszerében. A millénium táján két nagy tanulmányban behatóan tárja fel a svéd, angol, francia, német testnevelés rendszerét és intézményeit, hogy buzdító példakul szolgáljanak az egészség és a honvédelem szempontjából is. A testnevelés mai harcosai aligha keresik eszméik csíráit, sőt részletes kifejtését a humanista Berzeviczynek félszázadad el előtt elhangzott beszédeiben és rég elsárgult írsaiban.

A század végén mondott képviselőházi beszédeiből és egyéb tanulmányaiból a nemzeti kultúrpolitika egy másik ágának: a *művészetpolitikának* elvi körvonalai tárulnak elénk: frissen, elevenen s nagy szakértelemmel tapogatja ki a magyar művészet szükségleteit s állapítja meg művészetpolitikánk irányelveit. A Nemzeti Múzeum, a Képzőművészeti Múzeum, az iparművészet s a művészi

nevelés kérdéseinek beható vizsgálata benső lelki szükségletéből fakad.

Művelődéspolitikájának kupolája azonban a *felsőoktatás* kiépítése. Már a nyolcvanas években a felsőoktatásnak ügye érdeklődésének középpontjában áll. Könyvet is ír a harmadik magyar egyetemről (Közművelődésünk és a harmadik egyetem. 1894). Problematikája: miért szükséges a harmadik egyetem? Vajjon azért-e, hogy a budapesti egyetem túlnépessége miatt a magyar ifjúság ne az osztrák, főképp bécsi egyetemen tanuljon, ahonnan Billroth, a híres bécsi orvostanár, két harcias röpiratban a már 800-900-ra szaporodó magyar orvosnövendékeket kitessékeltte? Vagy talán a magyar egyetemek szaporításának inkább az-e a célja, hogy a nemzet tudományos életét élénkebb mozgásba hozza, a tudományok művelésével hivatásszerűen foglalkozók számát növelje, az ország általános közművelődési színvonalát emelje, amikor az egyetemeknek akkori európai statisztikáiból kitűnt, hogy a tudományoknak legfelsőbb fokú művelésére szolgáló nagy szellemi gócpontoknak, az egyetemeknek tekintetében a művelt nemzetek között leghátul állunk? Berzeviczynek idealisztikus művelődéspolitikai felfogása ezt az egész kérdést annak a befolyásnak szempontjából dönti el, amelyet az egyetem tanári kara intézetei és gyűjteményei, kutató és tanító munkássága útján a nemzetnek egész szellemi életére, közművelődésére és haladására gyakorol, szellemi erőit gyarapítja és maradandó alkotásokra ösztönzi. Ezt a hivatást — mint velős okokkal igazolja — az új főiskola csakis az egyetemnek s nem az elszigetelt, pusztán szaktanításra berendezett fakultásoknak formájában tudja betölteni. A merő szakfőiskola pusztán szellemi mesterembereket nevel, akik nem éreznek vágyat a kenyérkereseti tevékenységen túlmenő ismeretekre: a szaktanítás taposott útjain a gyakorlati érdek minden érdeklődésüket elnyeli. «A magasabb civilizáció egyik legnemesebb vívmánya — írja a tudománynak elméleti és társadalmi funkcióját kitűnően látó művelődéspolitikusunk — az, hogy benne a tudomány gyakorlativá lesz, azaz megszűnik meddő elvont elmegimnasztika lenni, s viszont a gyakorlat tudományossá válik, vagyis a közönséges mesterség lélekölő gépiességén felülemelkedve, öntudatosan is számot ad magának arról, hogy mit tesz, és miért teszi azt, amit tesz?»

Élesen szembeszáll azzal a tipikus felfogással, — amely a filiszterek ajkán három évtized múlva gróf Klebelsberg Kunóval szemben is felhangzik, — hogy amíg a népiskolaügy nincsen kiépítve, addig fényűzésszámba megy újabb egyetem felállítása és kiépítése:

tornyot rakunk, anélkül, hogy a ház fundamentuma készen volna. Ezzel az architektonikai hasonlattal szemben hangsúlyozza, hogy a középosztály magasabb műveltsége döntő tényező arra az állásra nézve, amelyet valamely nemzet a népek családjában elfoglal. Szívéből idézi Hunfalvy Pált: «A radikális demokrácia hóbortja, hogy a tudományt szintúgy megoszthatni, mint a vagyont vagy a politikai jogokat. Aki a közoktatás terén nivellálásra törekszik, a köztudatlanság színvonalára igyekszik alászállítani nemzetét. Felülről terjed a világosság, nem alulról!» Berzeviczy már egy félszázaddal ezelőtt annak a közművelődési decentralizáló politikának hirdetője, amely csak később, a nagy összeomlás után, válik nálunk a kultúrpolitika uralkodó eszméjévé: az egészséges művelődési decentralizáció voltaképp az elszigetelt erők koncentrációja. A tudomány s a felső oktatás számára a vidéken nagy szellemi központokat kell teremtenünk, amelyeknek főadata a kutatásnak és a tanításnak, a szabad vizsgálódásnak és a kultúraterjesztésnek termékeny dualizmusa.

IV.

Egész politikai felfogásának és magatartásának, így művelődés-politikájának is, legfőbb lelki forrása, hogy mélyen él benne gyermekkorától kezdve fájának nemzeti hivatása, a magyarság történeti küldetésének ösztöne, de egyben észokokkal is igazolt, szinte metafizikai tudata. A politikai eszmények elvi látása mindig összhangba olvad lelkében a józan valóságérzék intuitív sugallatával. Nem merőben új irányt szabó politikai elme s harcos természet; ha törésre kerül a dolog s a küzdelem drámailag kiélesedik, akkor inkább visszavonul a politika porondjáról, sőt zúgolódás nélkül viseli el a koalíció idején a politikai osztracizmust is. Nagy tudásával, fényes szónoki képességével, mérsékelt és előkelő magatartásával, finom tapintatával és mély lélekbölcsességével a szakadással szemben mindig a nemzet lelki egységét iparkodik szolgálni. Valamikor egy nagy politikai pártot «nemzeti *munkapártnak*» nevezett el. S ez személyére nézve is szimbolikus jelentőségű: nemcsak a munka erkölcsének hirdetője volt, hanem maga is a szakadatlan munka embere, szinte rádiumember, aki folyton csak energiát sugároz, de maga más energiaforrásra nem szorul.

Amikor a koalíció uralma vége tér s újra a hatvanhetes párt, mint a szabadelvű párt utóda, jut hatalomra, Berzeviczy a politikai életben a párt kipróbált vezérei között újra elfoglalja helyét. A képviselőház elnökévé választja. Elnöki székfoglaló beszédében hitet

tefez a parlamenti rendszer szükségessége és helyessége mellett, noha a magyar képviselőház egyik részének a törvényhozó munkát egyoldalúan megakasztó obstrukciós hajlamával tisztában van. «Nekünk — hangoztatja — annál inkább kell törhetetlenül és szigorúan ragaszkodjunk e rendszer fenntartásához, mert a parlamentáris rendszer ránk nézve nemcsak a közszabadságok biztosítója, de egyértelmű nemzeti létünkkel.» De hiába szólítja fel a képviselőket a komoly és céltudatos törvényhozói munkára, csakhamar újra a technikai obstrukció réme üli meg hónapokon keresztül a képviselőházat. Az elnöki székben tanúsított pártatlansága, a házszabályoknak szigorú megtartása, egyéniségének feddhetetlen és mérsékelt magatartása, *személyes* tekintélye és méltósága az ellenzék szemében is rokonszenvet kelt iránta. A parlamenti küzdelmek szenvedélyének hullámcsapása elnöki rostrumának magasságáig nem ér fel. Békéltető kísérlete, amelyben eléri ugyan azt, hogy az ellenzék nem kívánja a kormány összetételének megváltoztatását és a véderő javaslat visszavonását, mégis csődöt mond, mert az ellenzékétől követelt módosítások nem bizonyulnak keresztülvihetőnek. Erre Berzeviczy házelnöki tisztéről lemond. Lemondó levelében súlyos intelmet intéz az ellenzékhez. Azt hitte — mondja, — hogy ha lelkiismeretesen, lojálisán, pártatlanul és teljes függetlenséggel jár el, akkor számíthat arra, hogy a képviselőház minden tagja ugyanilyen lelkiismeretességgel és lojalitással fogja megtartani nemcsak a házszabályok betűit, hanem azokat az íratlan szabályokat is, amelyek a parlament méltóságának, komolyságának és munkaképességének megőrzését követelik. Ebben a hitében nagy szomorúságára csalódott. A parlamenti küzdelem a házszabályok formalizmusába kapaszkodva olyan állapotokat teremtett, amelyek minden törvényhozó munkásság megakasztásával már-már gúny tárgyává teszik ország-világ előtt a magyar képviselőházat. «Érzem, — jelenti ki fájdalommal — hogy az obstrukció, amely annyi elnökeldömet fölemésztette, újabb áldozatot követel. Bár ezzel lezárulna a sor... Vajha a józan hazafiúi belátás felülkerekednék és megóvná alkotmányunkat attól a legsúlyosabb veszteségtől, amellyel a parlamenti anarchia fenyegetheti.»

Otthagya a kiélesedett parlamenti küzdelmet s békés munkára vágyó lelke ezután az irodalomnak és a tudománynak él. «A legnagyobb kielégülésem — mondja egyik ünnepi alkalommal — az irodalom volt. Sokkal nagyobb gyönyörűséget találtam az irodalmi munkában, az írásban, melyben teljesen elmerülhettem, mint a politikában.» Tudománya megtermékenyítette és magas elvi színvonalra emelte gyakorlati-politikai és közéleti tevékenységét; viszont

az utóbbi új szempontokkal gazdagította tudományos gondolkodását. Elméjében tudomány és élet mély összefüggésben és kölcsönhatásban élt, de lelke mélyén igazában Aristotelesnek szép léleldsmerő szava lappangott: «Az elmélet a legédesebb és a legjobb»

Mint politikus a kiegyezés korának liberális szellemi irányában fejtette ki szellemi erőit, ezt a korszellemet képviselte élte szakadtáig a meggyőződés erejével és méltóságával. Liberális volt a szó nemes értelmében: mindenki politikai felfogását és világnézetét tiszteletben tartotta. A politika műzsája, a Gyűlölség, lelkét sohasem szállotta meg. Innen van, hogy azokban a művelődési intézményekben, amelyeknek hosszú időn át elnöke volt, sohasem ütötte fel fejét a közéletben egyébként elfajuló párttusa. A politikában került az élesebb harcot, bár a dialektika szellemi fegyvereit kitűnően forgatta; többször a béke olaj ágával jelent meg a küzdőtéren, mert a nemzet békés fejlődését mindenek fölé helyezte. De meg lelkének esztétikai irányú alkata és örökös, kifogyhatatlan munkakedve is visszatartotta a politikai egymás-marcangolástól, a sebeket jobbra is, balra is osztó csatáktól.

I. Ferenc József király alakjához is személyes tisztelete és hódolata főképp azért vonzza, mert benne 1867 óta a nemzet békés és nagy lendületű fejlődésének biztosítékát látja. A proletárdiktatúra kezdő heteiben, 1919 április 6-án, megrázza és lesújtja őt az a látvány, amelyet az Andrássy-út végén álló milléniumi királyszobrok tárnak elé: valamennyi Habsburg-házi király szobrát elhurcolták helyükről, hogy beolvasszák, de Ferenc József szobrát a helyszínén darabokra zúzták. Alig tudja Berzeviczy elképzelni a tömeg érzelmi elvadulásának visszataszítóbb jelét. «Ferenc József — írja az események tanulságait frissen lefölező naplójegyzetében — semmivel sem szolgált rá arra, hogy a magyar nemzet az ő emléken ilyen inzultust kövessen el. De nem is a magyar nemzet cselekedete ez; akik ezt tették, azok lehetnek az Internacionálé tagjai, de hogy magyaroknak tekintessenek, arra igényt nem tarthatnak, sőt nem is akarnak tartani.»

Tisza Istvánnak harcias politikai vérmérséklete egészen elütött Berzeviczy lelki struktúrájától: az ellentétek mégis vonzották egymást. Barátságukat a politikai taktika kérdéseiben mutatkozó nézeteltérésük nem homályosította el. Tisza haláláig benső érintkezésben és levelezésben állott vele. Berzeviczy úgy nézett rá, mint a haza iránti önfeláldozó kötelességteljesítés egyik legnagyobb hősére. Tisza politikai küldetésében Széchenyi és Deák nagy eszméjének folytatását látta. Ez az eszme: az ezeréves magyar hazának a monarchia közjogi kapcsában kultámadások elleni biztosítása s

belsejében a magyar értelmiség vezetése melletti anyagi és szellemi felvirágoztatása. Ez a nagy cél együtt omlott össze azzal a férfival, aki fölálodozta magát érte. A magyar nemzet történetét szintetikusán értékelő filozófiai magaslatról megható módon állítja be Tisza alakját hűséges barátja a nemzeti sors menetébe: «Bölcsője mellett ugyanaz a két géniusz állott, a magyar nemzetnek az a jó és rossz nemtője, akik nemzetünket egész történetén végigkísérték. A jó géniusz, aki e népet a leggazdagabb tehetségekkel ruházta fel, a legnemesebb vállalkozásokra vezette, az ész és a jellem ritka adományait tette ajándékkul a bölcsőbe. De ott volt az a démon is, aki e nemzet legjobb s legtisztább törekvéseit mindig megghiúsítani igyekezett. Aki Mátyást javakorában törvényes utód nélkül sírba vitte, aki Mohács előtt a nemzet vezetőinek lelkét viszályal elhomályosította; aki oka volt, hogy Zrínyinek, a költőnek lángesze és izzó hazafisága félreismeréssel és visszautasítással találkozott, hogy Rákóczi egy bukott ügy áldozataként volt kénytelen elbujdokolni s hogy Széchenyit az önvád marcangolásai és az üldöztetés rémképei a kétségbeesésbe kergették. Ez a rossz szellem a magyar sors tragikumának újabb beteljesedéseképpen *elvégezte* magában, hogy Tisza István legnemesebb, legönfeláldozóbb törekvései is sikertelenek maradjanak.»

A proletárdiktatúra mint az *ancien régime* kimagasló emberét Berzeviczyt sem kíméli meg a zaklatástól. Húsvét vasárnapjának éjjelén — mint naplójegyzeteiben elmondja — fülíg felfegyverzett vörös katona jelenik meg hálósobájában s követésre szólítja fel. A gépkocsiban, amelyen a Markó-utcai törvényszéki épületbe viszik, társa is akad: Fényes László, Tisza dühös vádlója, az *Est* legélesebb tollú cikkírója, az októberi forradalom egyik szervezője, ünnepelt szónoka és kormánybiztosa. Először börtönviselt emberek, csempészek, tolvajok közé csukják. Fejcedulájára ez volt írva: *Berzeviczy Albert, 65 éves, ellenforradalmár*. Később jobb társaságba jut, amely ismert közéleti emberekből áll. Néhány nap múlva azzal az intelligenciával, «hogy ezentúl jól viselje magát», szabadon bocsátják. Ebben a bebörtönzési komédiában a bolsevistáknak azt a törekvését látta, hogy a nemzetnek a közéletet addig irányító fiait megalázzák és lelkükben megtöriék. «Azt hiszem — teszi hozzá 1919 ápr. 27-én írt naplójában — ebben a számításukban csalódnak; ez az eljárásuk csak egy új, nemesebb, tisztább arisztokrácia kialakulását fogja előidézni: a becsületlen emberek arisztokráciáját a gazemberekkel szemben. A magunkfajta embereket megalázzhatják, de lelküket nem lesz oly könnyű megtörniök. Az eddigi vezetőosztályok tagjaira nézve csak igen jó iskola lesz az, amin most keresztülmenniük:

az önuralom, az igénytelenség, a takarékoság, az önségély és a munkamegszokás iskolája. Ennek kitűnő hasznát fogják venni akkor is, mikor majd nem kényszerülnek már ez erények gyakorlására.» Ma aggódva kérdezhetjük: valóban hasznát vettük-e? A tanácsköztársaság új összehevenyészett alkotmányáról egy népbiztossá silányult jogakadémiai tanár ezt a puffogó szöveget kockáztatja meg nagy gyülekezet előtt: «Mi ma eltemettük Magyarország ezeréves alkotmányát s csináltunk helyette egy újat, mely hivatva van ezer évnél is tovább állni fenn!» Vajjon hitte-e ezt igazán valaki abban a gyülekezetben, beleértve a szónokot is? — kérdi keserű humorral Berzeviczy (június 28). Ha körülötte minden megváltozott is, eszmevilága szilárdan ugyanaz maradt. A legsúlyosabb helyzetekben sem esett kétségbe. Idealizmusa hittel hitt a magyar nemzet halhatatlanságában: ilyen ezeréves múltú s történeti érdemességű nemzet, bármilyen pillanatnyi sorsfordulat ellenére, sohasem vesztet el.

V.

Életének utolsó húsz esztendejében már nem elegyedett bele a pártpolitikába: a pártok fölött álló végső nemzeti célok szolgálatába állította erejét. A körülötte merőben mássá lett világban is szellemi rugalmassága megtalálta a maga helyét s olyan területen fejtette ki erejét, ahol legtöbbet tehetett nemzetéért: régebbi alkotmányjogi munkássága Trianon után hatalmas és fáradhatatlan nemzetközi jogi tevékenységbe hajlott át, amelynek gyümölcseit a világ különféle nemzetközi értekezletein szakította le a magyarság számára. Az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának már 1898 óta másodelnöke. Az Uniónak főképp párizsi (1900) és hágai (1913) értekezletein az emberiség és a magyarság ügyét államférfíúi bölcseséggel és méltósággal nagyjelentőségű indítványok kapcsán képviseli. A csoport elnöki tisztében 1921-ben Apponyi Albert örökét veszi át: nem hiába nyilvános pályája sok tekintetben rokon Apponyi Albertével. Azóta még hatékonyabban képviselhette, mint a magyar nemzet és kultúra képviselője, a magyar igazság követelményeit finom diplomáciai érzékével és tapintatával, de egyben sohasem sértő erélyével, magyszerű francia, olasz és német szónoki készségével.

Ezen követelmények közül különösen jelentősnek tartotta azt, hogy az elszakított területeknek a régi hazával való szellemi érintkezését a szomszéd államok kormányai mesterségesen és erőszakosan meg ne akadályozzák. Mindhárom állam, amely az elszakított magyarság felett uralkodott, tilalom alá helyezte a magyarországi

politikai sajtó bevitelét, sőt ezt a tiltó rendelkezést kiterjesztette minden 1918 őszen túl megjelent nyomdatermékre, tehát a tudományos és szépirodalmi kiadványokra is. Berzeviczy 1923-ban a magyar kormány képviselőjében megjelenik a Nemzetek Szövetségének genfi közgyűlésén s résztvesz annak a bizottságnak tanácskozásaiban is, amely a nemzetek szellemi együttműködésének kérdésével foglalkozik. Itt kifejti, hogy ha gondoskodni akarunk — ami nagyon üdvös — a szellemi együttműködés könnyítéséről, előmozdításáról s a szellemi téren szenvedett nemzetközi veszteségek pótlásáról, akkor elsősorban a szellemi együttműködés korlátait és akadályait kell eltávolítanunk. Gondoskodnunk kell arról, hogy a háború ellenségeskedéseiből fennmaradt féltékenységek, bizalmatlanság és gyűlölet ne emelhesse politikai ürügyek alatt korlátokat a tudományos és szépirodalmi szellemi termékeknek szabad kicserélése és forgalma elé. Jóhiszemű idealizmusunk ekkor még azt hitte, hogy a nemrég a humanitás hangzatos jelszavaival meginduló Népszövetség körében, amelynek magasztos hivatása lenne a háborútól ütött sebek behegesztése s a nemzetek békés együttműködésének újramegalapítása, elég csak kimondani azt a kívánságát, amelynek hangot adott, s ez menten elfogadásra talál. Csakhamar keservesen csalódik. Néhány bizottsági tag támogatta ugyan indítványát, de elég volt egyik szomszéd állambeli delegátusnak sértődött felszólalása, hogy az ügy visszajára forduljon. Még Berzeviczynek kellett a békerontás vádjá ellen védekeznie! A szellemi szabadság hajdani nagy és diadalmas bajnokának, Franciaországnak képviselője is, aki egyúttal előadó volt, azonnal az ellenfél támogatására sietett s a békeszerződések szentsége nevében szállott síkra a javaslat ellen. Berzeviczy már ekkor ebből az esetből megszerkeszti a Nemzetek Szövetségének egész jövőendő szellemi arculatát, embertelen és gyászos viselkedésmódját: «Micsoda védelmet várhat — így kiált fel a Kisfaludy-Társaság 1924-ik évi ünnepélyes közgyűlésén — az elszakított magyarság azoktól a nemzetközi intézményektől, amelyek a békeszerződéseknek nemcsak a győztesek érdekeit biztosító intézkedéseit is érvényesíteni lennének hivatva!» Különösen zokon veszi, amikor a M. T. Akadémiának merőben tudományos könyveit a szomszéd államok «állambiztonsági okokból» már a határpostáról visszaküldik. Ha a tárgy nem lenne olyan szomorú — úgymond — egyenest kacagni kellene azon, hogy vannak büszke és hatalmas államok Európában, amelyeknek biztonságát az Árpád- és Anjou-kori okmánytár kötetei, a régi magyar krónikák, a bizánci taktikusok, Anaxagoras Istenelméletének, a tiszafüredi cserépedényeknek s a földi kutyáknak

ismerete is veszélyezteti. A felháborodott nemzeti érzés pátoszával hirdeti meg az egyébként mindig mérsékelt hangú aggastyán a magyarság *corpus mysticum*-ának szellemi egységét és erre való feltétlen jogát: «Mi nem fogunk megszűnni követelni minden téren a nemzeti kisebbségek jogainak védelmét, tehát a nemzeti kultúrájukhoz való ragaszkodás és ebben való részesedésük terén is. Kérjük elszakadt testvéreinket, hogy semmi erőszak és fenyegetés által magukat nemzeti irodalmunkhoz való hűségüktől eltántoríttatni ne engedjék. És irodalmunknak feladatául ismerjük, hogy tovább is szolgálja elszakadt testvéreink érdekét is, valljon közösséget velük, az ő életökkel s mindazokkal az emlékekkel, melyek ma területileg — de csakis területileg — elszakadottnak tűnnek fel.»

Élte fogytáig sohasem szűnik meg korát messze meghaladó mozgékonyssággal és eréllyel Európaszerte hirdetni a magyar igazságot s a nemzetek rokonszenvét a szellemi fölény erejével megnyerni. Előadásokat tart Berlinben, Bécsben, Rómában, Szófiában, Milánóban. Büszkén hirdeti, hogy a magyar nemzet a világháború, alatt sem idegenedett el a vele harcban álló nemzetek egyetemes kulturális értékeitől, színházaiban Shakespearét és Molièret tovább játszatta, a M. Tud. Akadémia az ellenséges államok egyetlen tudósának nevét sem törölte névsorából, a magyar nemzet a világháború legádázabb tusai közepett is mindig megmaradt a mindenkit erkölcsileg kötelező egyetemes humanizmus magaslatán. A kultúrpolitikus nemes lendületével hirdette a klasszikus műveltség barátainak Bécsben 1915-ben tartott ülésén, hogy a klasszikus művelődés eszménye a nemzeteknek közös történeti értéke és java, nemcsak a múlté, hanem a jövője is, mert alkalmas arra, hogy hidat verjen majd a nemzetek közt a háborútól hasított szakadék fölött. (*Humanismus und Weltkrieg*. 1915.) Jóslata részben be is teljesedett: a világháború után a franciáknál, olaszoknál és angoloknál hatalmas lendületbe jött az antik kultúra tisztelete. Ez a rehisztorizáló kedv iskoláik tantervében is a húszas években visszatükröződött. A klasszicizmus azonban mégsem vált a cselekvő egyetemes humanizmus élő forrásává. A nyugati nemzetek a magyarságot vagy egyáltalában nem ismerik, vagy ellenfeleink szemüvegén keresztül nézik. Sokszor Európába betolakodott ázsiai népnek minősítik. Berzeviczy nagy műveltségével és egyéniségének előkelőségével ennek a rágalomnak a nemzetközi fórumok előtt eleven személyes cáfolata volt.

VI.

Az olasz renaissancehoz s általában Itáliához való lelkes vonzódása egyéniségének szellemi alkatából, ennek benső esztétikai magjából fakadt: a szépség, a harmónia, az előkelőség, a mértéktartás volt személyiségének, egész biopszichikai lényének alapkategóriája, nemcsak külső magatartásában, elegáns modorában, taglejtéseinek finom vonalaiban, hangjának kellemes modulációjában, hanem szónoki készségének formaművészetében, írásainak szemléletes kifejező erejében és belső szellemi összhangjában is. Melyik ország kultúrája ragadhatta meg mélyebben és áthatóbban az ilyen esztétikai hajlamú lelket, mint éppen Itáliáé? Nem hiába volt a középkor kezdete óta az Alpesektől elválasztott népek örökös sóvárgásának tárgya. Két korszaka van az emberiségnek, amelyben a fiatalság friss alkotóereje különös erővel tör elő s amelynek emlékeiből a lángelme és az örök szépség kultuszának sugarai ma is eleven erővel áradnak szét: az egyik a klasszikus ókor, a másik az olasz renaissance, amelyben az előbbi megfiatalodik. Ez a két korszak a maga közvetlenségében és teljességében Itáliában tanulmányozható: ezért itt van a magasabb művelt ízlés, a fejlett esztétikai érzék igazi történeti iskolája. Ezért rajong Berzeviczy ifjúkorától kezdve először ösztönösen, majd mind tudatosabban az olasz művészetnek, főképp a renaissancenak emlékeiért.

De a szépség kultuszán kívül még egy súlyos ok is vonzza ezt a művelődés szomjától égetett magyart: az Itália kultúrájával és politikájával mélyen összeszővődött történeti kapcsolatunk. Első hittérítőink és tanítómestereink az olaszok voltak; mi voltunk az elsők, akik az olasz renaissance kultúráját az Anjouk, majd Corvin Mátyás korában az Alpeseken inneni Európába átvittük. «Az olasz nemzet mindenkor — írja Berzeviczy 1898-ban, mintegy előre igazolva a negyedszázad múlva, Trianon után, kifejlődött termékeny mai olasz-magyar barátságot — a legválságosabb időkben is rokonszenves barátságot tanúsított irántunk; csak tradícióinkat és nemzeti kultúrhivatásunk újmutatását követjük, ha művelődésünk munkájában gyakran keresünk érintkezést az olasz szellemmel és gyakran gazdagítjuk kedélyünket és képzeletünket Olaszország múkincseinek s természeti bájainak benyomásaival s történetének emlékeivel. Különben is van valami mélyen rejlő vonatkozás és rokonság" *a magyar és az olasz géniusz között; jó ezt ápolni főleg ellensúlyául úgy a valóban soká egyoldalúan érvényesült német kultúrai befolyásnak, mint annak a szintén egyoldalú francia befolyásnak,*

amelynek némelyek irodalmunkat és kivált színművészetünket alávetni szeretnék.»

Ezek a szellemi indítékok szövődnek össze Berzeviczy lelkében, amikor olaszországi utazásainak bensőleg megélt benyomásait, egybeolvasztva évek során felhalmozódott történeti ismeretanyagával, egyes rajzokban feldolgozza s *Itália* címen könyvalakban közzéteszi. Olaszországi utazásai indítják el igazában az írói pályára: nemcsak mindjobban elmélyülő tudással és esztétikai gyönyörűséggel élvezi mindazt, amit ebben a csodálatos országban a természet, a történet és a művészet hármasságának forrása pazar bőségben szétáraszt, hanem nagyszerű élményeit másokkal közölni is vágyik. Közben a műélvezo benne fokozatosan átalakul műértővé, majd műtörténésszé, az először csak munkájában örömet lelő műkedvelő levéltári kutatásokba merülő komoly kutatóvá. Amikor Berzeviczy *Itáliáját* (1898), majd *Beatrix királyné* (1908) és *A cinquecento festészete, szobrászata és művészeti ipara* (1909) című műveit írja, a renaissance hagyományos fogalma és történeti értékelése, főképp Ruskin hatása alatt, átalakulóban van. A praeraffaelitizmus hirtelen nagyranőtt irányzata a «primitíveket» egyoldalú és túlzó módon értékelte a renaissance fénykorának alkotásaival szemben; mintha az utóbbiaktól megcsömörlött volna s a renaissance kezdő fejlődési szakaszában keresett volna lelki kárpótlást. Berzeviczynek mindenütt az ellentéteket feloldani és kiegyeztetni iparkodó, a túlzástól mindig tartózkodó lelke a praeraffaelitizmus egyoldalúan értékelő álláspontjában a renaissance gazdag művészeti kincsesházának megszegényítését érzi. Elismeri, hogy a változó ízlés és hangulat előnyt adhat hol az egyik, hol a másik korszaknak, de nem méltányos, hogy az egyik kor kiemelése kedvéért megtagadjuk a másik kor szépségeit. Ezért munkáiban arra törekszik, hogy mind a naivabb középkori, mind a tökéletesebb újkor-kezdeti művészet iránt egyformán elfogulatlan érzéket tanúsítson s mindkettőben megtalálja azt, ami a lélekből közvetlenül ered s ma is a lélekhez szól. Egyenlő mértékkel mér mind a primitíveknek, mind a klasszikusoknak, a korai és a késői renaissance-nak, értékelésükhöz egyformán jelöl ki szempontokat s élvezésükhöz egyformán kelt hangulatot. A klasszikus renaissance alkotásainak századunk elején lábrakapott lebecsülését egyenest «történeti képrombolásnak» bélyegzi. Elismeri minden kornak azt a jogát, hogy a maga hajlama, lelki szükséglete, szellemi törekvéseinek céljai szerint a kultúra történeti anyagának egyes jelenségei iránt melegebben, mások iránt lanyhábban érdeklődjék. De az ilyen hangulatváltozásnak még sem szabad a történeti értékmérőt egészen átalakítania.

Nem neheztelhetünk a bimbóra, hogy virággá feslett. A praeraffaelitizmust annyira elragadta a kezdetleges olasz művészet naivságának üde bája, hogy annyi hamis jelszót vitt be a művészettörténeti irodalomba, mint amennyit magában a művészet gyakorlásában mindig a naiv őszinteség, igazság és természetesség jelszava a valódi őszinteség, igazság és természetesség ellen vétett.

A történeti folytonosság tudatát mindig gondosan ápoló Berzeviczynek a művészettörténeti értékelésben előtörő konzervativizmusát az újabb felfogás igazolja: a primitívek egyoldalúnak induló kultusza kitisztult és ma egészen jól megfér a klasszikusok megbecsülésével. Berzeviczy a túlzó praeraffaelista irányzattal azért is száll szembe, mert benne nem elszigetelt jelenséget lát, hanem a kor-szellemnek azt a tipikus vonását, amely könnyelműen ítélkezik elevenek és holtak felett, az egyik történeti mozzanatot élesebb és dicsőbb fénybe állítja, hogy a másikat annál inkább elsötétíthesse. «Mai nap — mondja 1904-ben keserűen — csak az a babér bír beccsel, amelyet másnak a fejről tépünk le; csak az a dicsőítés esik jól, amely másnak a kisebbítésével jár. Az élő és holt nagyság kultuszának csak egy nemét ismerjük, azt, ha oltárára más nagyságot viszünk áldozatul. Ez a nem éppen nemes jellemvonása korunknak betolakodik a történetírásba is és érvényesül a középkor és a renaissance ama megítélésében, amelyre utaltam.» Berzeviczynek ebben a soraiban bennerejlik mindent magából a dolgok alkatából megérteni iparkodó, tárgyilagos, a szélsőségektől mindig tartózkodó, a jogásznak *suum cuique* elvét a történeti érzékbe és megítélésbe is beleolvasztó, higgadt és megfontolt, az új szellemi áramlatokat a kritika próbakövére tevő egyénisége.

Olasz-rajongása bizonyos körökben, főképp politikai ellenfeleinek táborában, szemet kezdett szúrni: mit törődik annyit magyar létére Olaszország földjével, történetével és művészetével? A szemrehányást a többi európai nemzeteknek Olaszországért való lelkesedésével s az itáliai emlékekre fordított tudományos kutatásaira való rámutatással iparkodik elnémítani. Byronnak, Symondsnek, Ruskinnek az angolok, Tainenek s Müntznek a franciák, Gregoroviusnak, Burckhardtnak és Krausnak a németek nem vették zokon Itáliáért való rajongásukat. Igaza van Carlyle csattanós szavának: Olaszország minden művelt ember hazája. «Olaszországot — írja Berzeviczy velős önigazolásul — valóban annak a prizmának lehet tekinteni, amely legalkalmasabb az egyéni és nemzeti fölfogás oly sugártörésének előidézésére, amelyből teljes színpépet kapjuk az általános és közös ‚emberihez‘ való viszonyunknak. Ilyenképpen minden nemzet szinte tartozik önmagá-

val és a nagy embercsaláddal szemben Olaszország jelenségeire vonatkozó vallomásával, valami hozzájárulással ahhoz a nagy, minden nemzetre kiterjedő szellemi munkához, amely az olasz föld és az olasz génusz alkotásait az emberiség közjavává, minden nemzet művelődésének egyik ható elemévé emelte. Azt hiszem, ebben a nemzetközi versenyben mi még sokkal hátrább sorakozunk, semhogy egy-egy újabb kísérlet ellen óvást kellene emelnünk.»

Buzgón folytatja is újabb és újabb «kísérletét», amelyben benső lelki kielégülést talál s a munka csendes örömét élvezi. Itáliai útirajzai valóban hézagot töltöttek ki akkori irodalmunkban, Ez a vegyes műfaj azonban nagyon kényes: sok költői erőt, leleményt, fordulatosságot és intuíciót kíván, amelyeknek igazi, őseredeti tehetsége Berzeviczyben fogyatékosan lakozott; másfelől az archeológiai és művészettörténeti ismeretekben való teljes uralmat követel, hogy az író mindig a lényegest tudja kellő hangsúllyal kidomborítani, s Berzeviczy ilyen irányú tudományos készültsége ekkor még a mellékes részleteknél időzve, nem mindig tud törni a lényeges célba s az unalom érzését kelti. Az *Itália* így gyakran költőinek kevés, -tudományosnak meg elaprózó és nem egészen a mélységekben járó. De Berzeviczynek a maga tehetségéről eléggé tudatos lelke itt is megtalálja az éppen neki megfelelő célt és utat, még pedig a történet-tudomány irányában. Hosszú esztendőök fáradtságos kutató munkáját szenteli ugyanis a tragikus végű magyar királynő, Beatrix, élet- és korrajzának, amelyet a homályból részletesen ő emel ki a nagyrészt kiadatlan okmányok és egykorú forrásművek alapján. Megvan plasztikus történetírói ereje ahhoz, hogy ezt a drámailag mozgalmas kort szemeink előtt életre keltse s azokat a kapcsolatokat felderítse, amelyek a renaissance politikája és kultúrája terén Olaszország és Magyarország között szövődtek. Az életrajz kerete alapos korrajzzá szélesedik. Finom beleélőképessége a szerencsétlen sorsú, két hazában letűnt dicsőségét sirató királynőnek lelkét elsárgult leveleiből és egyéb okmányokból megkapó módon szerkeszti újra. Ez annál nagyobb érdeme, mert a heves vérmérsékletű asszony lelke hirtelen ellentétekben viharzik. «Alig képzelhető — írja — női életpálya, amely Shakespeare tollára méltó tragikummal oly ellentéteket egyesítene magában: az emelkedés, hatalom, fény és dicsőség oly magasságait s a bukás, megaláztatás, sőt anyagi nyomorúság oly mélységeit állítaná egymás mellé, mint a Beatrixé.» Magyarországi szereplése Mátyás oldalán és halála után történetünk egyik leggyűlöltebb alakjává tette a magyarság szemében. Berzeviczy ezt a hagyományos felfogást lelkiismeretesen, széleskörű új forrásanyag

alapján, a szigorú igazságot tartva szeme előtt, enyhítette. Szerinte ugyanis hiányzott eddig Beatrix alakjának a maga korába s a maga nemzetének tipikus szellemi alkatába való kellő beállítása. Az, ami benne magyar szempontból visszatetsző, mind az olasz renaissance-életnek közös, megszokott és egyetemes vonása. Ha Mátyás más olasz fejedelmi sarját vesz nőül, ennek viselkedése éppoly ellen-szenves lett volna a magyarság előtt, mint Beatrixé. Nem elsősorban Beatrixnak sajátos egyénisége volt igazában a bajok forrása, hanem az akkori magyar és olasz életfelfogás merőben elütő különbsége. Ez Beatrixot elfogulttá tette a magyarok iránt s a magyarokat Beatrix iránt. Életének főtragikumát magtalansága. Ez nemzetünk balvégzete is lett, mert útját szegte a Hunyadiak nemzeti dinasztiája megalapításának. Ha Beatrix királyfiak anyja lett volna, anyai érzése a saját érdekeit egybeforrasztotta volna a Hunyadiak érdekével s közelebb hozta volna a magyarság szelleméhez és megbecsüléséhez. Magtalansága megfosztotta életcéljától, így becsúgya könnyen hajtott át idegen érdekek világába. Alakja iránt ezért nemzetünk mindig ellenszenvet érzett: ezt valóban a történetíró szemében is megérdemli. Ámde, amikor dicstelen elmúlásának négyszázadik esztendeje bekövetkezik (1908), akad egy nemeslelkű magyar történetíró, aki nem tagadja meg részvétét ennek a nagyrautó asszonynak keserves szenvedéseitől, akit a sors csapásai vétkeiért életében túlon-túl megvezekeltetett: hatalmas könyvében mintegy az engesztelődés olaj ágát teszi le a sors sújtotta királyné homályba borult sírjára.

Hogy ezt megtehesse, Európaszerte búvárolja a levéltárakat: elsősorban Modena nagy állami levéltárának az Esték korából való gyűjteményét, a királyné gyermek- és hajadonkorára világot vető nápolyi *Biblioteca Nazionale-t*, a milánói, velencei, bécsi, drezdai, brüsszeli levéltárakat, a párizsi *Bibliothèque Nationale* kéziratárát s a hazai levéltárakat. Ezek közül Selmezbánya, Kassa, Pozsony és Körmöcbánya városi levéltára tárt eléje becses új anyagot. Berzeviczy valóban teljesértékű történettudományi kutató-munkát végzett: ennek egyik kiemelkedő tanúsága, hogy művében Beatrixnak 164 eddig kiadatlan levelét vagy oklevelét használta föl, amelyek közül 107 külföldi s 57 hazai levéltárból került elő. De minden igyekezete ellenére is érezte, hogy nem sikerült neki minden homályos pontot földerítenie s minden vitás kérdést tisztázni. Mentségéül azokat a szavakat idézi, amelyekkel Dante ajánlotta magát Vergilius szellemének:

Vaglia mi il lungo studio e il grande amore
Che mi ha fatto cercar...

Az újabb nemzedéknek kedve telik abban, hogy az öregebb nemzedék munkásságát csak úgy átabotában hetykén lebecsülje. Oka: nem ismeri. Berzeviczyt szereti dilettánsnak, a tudományba csak külsőszerűen betévedt embernek minősíteni. Annak azonban, aki olvassa Beatrix-könyvét, el kell ismernie hatalmas módszeres apparátusának, vérbeli tudós kutató, a dolgok végére járó szellemének, új anyagának és eredményeinek, művészi feldolgozó és alakító erejének értékét.

Renaissance-tanulmányainak talajából nő ki «A tájképfestés a XVIII. században» (1910) című munkája. A renaissance-festés táj képhátterének további fejlődését nyomozva, eljut a flamand tájképfestés világába, ahová a szemlélődő hajlam és idilli élvezet menekül. Végigkíséri az olaszos tájképfestés fejlődési vonalát a román fajoknál, majd az északi talajból sarjadzó kedélyes, sokoldalú és naturalisztikus hajlamú hollandi tájképeket vizsgálja, végül a XVIII. és XIX. század tájképfestészetét tekinti át. Sokfinom észrevétele és genetikus magyarázata mellett alig tagadható, hogy a mű teljességre való törekvése miatt gyakran a művészek és alkotásaik nomenklatúrájának sivatagába vész el.

Amikor a világháború fúriája Európa térségein javában dühöng, 1917-ben *Délen* címen újabb itáliai és görögországi útirajzainak és művészettörténeti tanulmányainak gyűjteményét bocsátja közzé. Olaszország hadüzenete, majd háborúja a monarchiával ekkor már elzárta előle azt az országot, amelyből egy negyedszázadon át annyi lelki örömet merített s amely szellemét megfiatalította. Nem mint turista járt Olaszországba, hanem szinte mint második otthonába lépett mindig ennek földjére: itt sok rokonszenvvel és elismeréssel találkozott és sok benső barátságot kötött. Mint a képviselőház elnöke, 1911-ben az *Unita Italia* félévszázados jubileuma alkalmából élénk tetszés közepett mutatott rá az olasz-magyar kapcsolatok termékeny történeti, politikai és művelődésbeli erejére, majd indítványára a képviselőház meleghangú üdvözlést küldött az olasz parlamentnek. Nemsokára Berzeviczy vezetésével nagyszámú magyar képviselő jelent meg Rómában. Itt az alsó- és felsőház ünnepélyesen fogadta őket; megtekintették a kiállításokat s az újabb archeológiai ásatásokat. Az olaszokkal kitört háború oly mély fájdalmat okozott lelkének, hogy nem hitte, hogy valaha is megtalálja azt a harmóniát, amelynek forrásából eddigi Olaszországra vonatkozó munkái fakadtak. Új könyvét tehát úgy nézi, mint búcsút Itáliától. «Búcsúzom tőle — jelenti ki a fájdalom lemondó pátoszával — póz és frázis

nélkül, nem tagadva meg, nem is bánva meg régi vonzalmamat és ezért nem is fakadva a most divatos szidalmakra. Búcsúzom úgy, mint olyanok szoktak, akik a búcsúvételnél többet éreznek, mint beszélnek». Attól is fél, hogy új könyve első művével, az *Itáliával* szemben nélkülöz valamit ennek lendületéből és üdeségéből: aki ugyanis másodszor kaszálja rétét, az már kevesebb virágot talál rajta. A háború elültével azonban harmadszor is talált még szép virágokat. Ezek lelki termő talaja újabb számos olaszországi útja. Régi olasz barátai hívják. Örvendetes csalódása elviselteti vele a következetlenség vádját: évekkal azelőtt Itáliától vett «végleges» búcsúját. Újra Firenzében terem 1922-ben: megáll a Duomo ragyogó homlokzata, a karcsú Campanile s a Battisterio érckapui előtt, elmerül a Medici-sírok látványába, hosszan időzik az üffizi porticusában, gyönyörködik Boticelli Madonnáiban, Ghirlandajo és Fra Angelico szent képeiben, meglátogatja a Santa Croce templomát. Olyan lelki megifjodást érez, aminőben évtizedek óta nem volt része. «Szinte boldogan mentem el onnan — írja esztétikai mámorában — abban a tudatban, hogy ezek a fölséges dolgok, amelyekkel lelkünk egykor megtelt, ma is megvannak, változatlanok maradnak, amíg csak lelkünk tükre nem homályosodik el, nem is megközelíthetetlenek s ha fölkeressük őket, megvigasztalnak minden szomorú élményünkért s látványukkal visszahozzák lelkünk régi világát is. És így minden olaszországi utamnak végre is egy a tanulsága: hogy a szép, aminek benyomását és emlékét magunkba olvasztottuk, életünk legbecsesebb és legmaradandóbb értékévé válik mindhalálig. És minél tovább haladunk korban, annál jobban tágul a múlt tere és zsugorodik össze a jövőé, annál inkább vagyunk hajlandók igazat adni Lynceus toronyőrnek a Goethe Faustjában:

Ihr glücklichen Augen,
Was je ihr, gesehen
Es sei, wie es wolle,
Es war doch so schön!»

Örömmel veszi fel régi olasz kapcsolatainak fonalát. Az ő tekintélyének és tárgyalásainak köszönhető a római magyar történeti intézet épületének visszaadása. A magyar-olasz szellemi együttműködés ápolására és fejlesztésére megalapítja a Korvin Mátyás-Társaságot.

Berzeviczynek gazdag és sokrétű lelke azonban nemcsak a művészet múltjába mélyed, hanem eleven valóságérzéke a jelen művészetével szemben is értékelő állást foglal: *műkritikus* is. Műbíráló tevékenységéből csak egyet emelek ki a Kisfaludy-Társaság fel-

kérésére írt Greguss-jutaimi jelentéseit, amelyekben többek között Benczúr Gyula, Szinnyi-Merse Pál s Dudich András művészetét méltatja behatóbban. Az 1920. évi jelentése a világháború idejére eső magyar festészet kritikája, amely egyben fényt derít Berzeviczynek a modern festőművészet szellemére vonatkozó felfogására is. Lehanggoltan állapítja meg, hogy a háború alatt festőművészetünk viszonylag kevés maradandó becsű alkotással gazdagodott. A háború nem emelte fel a lelkeket nagyszabású tervek foganására: ennek oka talán a modern háború elmechanizált természete, de meg a mi háborúnk szerencsétlen kimenetele. Azonban az 1848-49-i szabadságharcunk vége is szerencsétlen volt s mégis mennyire megtermékenyítette költészetünket s ábrázoló művészetünket. A háború alatt az arcképfestés mellett a csendéletek és az interieur-képek játszottak nagyobb szerepet: olyan képek, amelyeken az életét és jólétét zavartalanul élvezni szerető ember szívesen és békésen pihenteti szemét. A külföldi művészettől való hosszas elszigeteltségünk művészeti irányaink önállóságát és eredetiségét alkalmas volt ugyan fejleszteni, de méginkább arra indított, hogy korábbi reminiscenciákon rágódjunk. Jött a forradalom és az összeomlás. A jogtalanul egyedül modernnek nevezett, a hazai hagyományokkal és talajjal tudatosan szakító szélső irányzatoknak egyeduralomra jutását már az októberi forradalom előkészítette: a proletárdiktatúra márciusi forradalma e tekintetben már csak fokozati különbséget jelentett. A szovjeturalom művészetpolitikája voltaképp csak a plakátművészet és a vörös május díszítő plasztikája alakjában hatotta át a művészi munkát. A szabadjára eresztett szélsőséggel szemben hamar bekövetkezett a csömör, a kijózanodás, a meghiggadás, a régi nyomokra való visszatérés.

Már a háború alatt — állapítja meg Berzeviczynek a jelen művészi alkotásait mindig élesen figyelő szeme — az impresszionizmus válságba jutott. Helyébe különféle jellegű neoimpresszionista irányzatok léptek. A merő síkdíszítménynek minden plasztikát, árnyékvetést, távlatot megtagadó természete, majd az emberi testet alapformáira felbontó stilizálás vált uralkodóvá. Az impresszionista művészek szubjektívek voltak, de legalább azt hitték, hogy az elfogulatlan néző is olyannak látja a valóságot, mint ők. Ellenben az expresszionizmus, kubizmus, futurizmus haj szólói zsarnoki módon arra akarták képeik szemlélőit kényszeríteni, hogy ideákat belülről kifelé, a valóságtól függetlenül ábrázoló kifejezőmódjukba azt éljék bele, amit ők. Hangos szóval megvetették az akadémiai dogmatizmust, de maguk rideg és szertelen, minden józansággal ellenkező dogmatikát szerkesztettek. Már az impresszionizmus túlságosan

alárendelte a tárgyi, a tartalmi, a gondolati elemet a kifejezési módnak, a formanyelvnek, sőt technikának; az expresszionisták azonban, amikor mindentől absztrahálni akartak, végre is a művészetnek legfőbb célját: az emberi lélekre való közvetlen hatását merőben kérdésessé tették. Berzeviczy, a kritikus, már két évtizeddel ezelőtt számol a *l'art pour l'art* elvének túlhajtásából sarjadt irányzatoknak világszerte mutatkozó csődjével s a megtisztulás után hisz a régi értelemben vett *grand art* kialakulásában. Ez a művészi hite hazafiúi reményeiből is meríti erejét. «Hazánk rettentő katasztrófája után — mondja — csak szellemi erőink fokozott munkájától várhatjuk régi helyünk visszafoglalását a nemzetek társaságában, nemzeti jelentőségünk és becsünk érvényesítését a győzteseknek bennünket igazságtalanul lefokozó ítéletével szemben. A lengyel nemzet, amely művészete legmagasabb fénypontját éppen gyászos széttagoltsága idejében érte el, intő, buzdító példa ezen a téren, amelynek követésére kell törekednünk.» Ez a «kultúrfölnynek» ugyanaz az elesettségünkben fölharsanó hangja, amelynek még nagyobb erejű és szélesebb körben hangzó akkordjait nemsokára fiatalabb tetterős művelődéspolitikusunk, gróf Klebesberg Kunó üti meg. Ugyanezt hirdette már Gyulai Pál is az abszolutizmusnak a trianoni korszakhoz hasonló szomorú idején: «A múlt követeli, a jövő várja, hogy *szellemi felsőségünkkel* terjeszkedjünk, teljes díszében megteremtjük a nemzeti műveltséget, amely nemzetiségünk erősebb támasza minden politikai intézménynél.»

VII.

A nemzeti műveltség egységének és fejlesztésének tudatát első-sorban a nemzeti irodalom őrzi. Ennek a tudatnak ápolását tartja Berzeviczy, a Kisfaludy-Társaság s a Magyar Tudományos Akadémia elnöke s munkájának irányítója, a magyar szellemi élet legfőbb feladatának. Melyek *irodalompolitikájának* elvei?

Alapvető elve, amely lelki alkatának konzervatív mélyrétegéből fakad, a történeti folytonosság gondolata. A múltból származunk, a múltban gyökerezünk, a múlttól elszakadni nem tudunk. «Ez nem maradiságot jelent, csak a nemzeti múlt megbecsülését és átérzését, a nemzeti hagyományok szeretetét és a hitet a nemzeti lélekben, mint eleven valamiben, amely történetileg fejlődik, amelynek fejlődése megszakíthatatlan folytonosság, amelyben mindig benne van a múlt eredménye, benne van a jelen hatása és benne van a jövő csirája s amely megnyilvánul irodalmunkban csakúgy, mint művészetünkben, politikai életünkben csakúgy, mint a társadalmiban.» A józan irodalmi

konzervativizmus nem üldözi az újat, nem is zárkózik el előle, hanem mindig megmarad a nemzeti múlt talaján s nem hódol be rögtön mindennek, ami új, ami külföldön termett, vagy amit a gyakran kétes eredetű s mulékony napi vélemény pillanatnyilag fölmagasztal. Berzeviczy az összeomlást közvetlenül megelőző s követő magyar irodalomban *szakadást* állapít meg: az egyik irodalmi tábor a nemzeti múlthoz és jelleghez szigorúan ragaszkodik, a másik merészen újít, a nemzeti hagyománynak fittyet hány, nem tesz különbséget a hazai és a külföldi szellem között. Az utóbbi irány legkiválóbb képviselőjéül Adyt állítja oda. Tehetségének és hatásának nagyságát és rendkívüliségét készséggel elismeri. Jól tudja, hogy Ady tehetsége és hatása sem agyonhallgatással, sem ledorongolással, sem kiátkozó szent haraggal nem iktatható ki a világból. Valószínűnek tartja, hogy az Ady-imádóknak ízléstelen kéjgélése az emberileg szerencsétlen költő magánélete minden szennyének felkavarásában sokakra kijózanítólag fog hatni. Abban a hitben van, hogy az elemző kritika előbb-utóbb rá fog mutatni Ady költészetének fogyatkozásaira és eltévelyedéseire is, az Ady-kultusz le fog higgadni s meg fog tisztulni, a történeti fejlődés a nagy költőt arra az igazságos helyre fogja állítani, amelyet hatalmas tehetsége és mély esztétikai hatása megérdemel. Vannak versei, amelyek minden érző szívbe belemarkolnak s amelyek szépségének semmi köze sincs mindent romboló titánkodásához. Kemény büszkeségét egy-egy gyermekemlék, a szülőföld után való sóhaj ellágyítja. Utolsó költeményeiben olyan hangok csendülken meg, amelyekből megbánás, megtérés, sőt a vallás békéje után való vágy hangzik ki. Viszont sok verse, minden nyelvi szépsége, sugalmazó eredetisége és újszerűsége ellenére, egy beteg lélek kitörése és cinikus csapongása, amely gyakran alkoholgőzt lehel, mint maga vallja, nem tudja, «a szentlélek hajtja-e vagy a korcsmagóze?» A költő valószínűleg jobb volt, mint amilyennek magát hirdeti.

Berzeviczy két évtizeddel ezelőtt, az Ady-kultusz tetőpontján, tiszteletet parancsoló bátorsággal, bár a kérdést lélektanilag erősen leegyszerűsítve, azt hangoztatja, hogy az Ady-probléma a költő cinizmusának őszinteségén vagy tettetett voltán fordul meg. Ady törzsökös, vérszerinti magyar volt, erre sokat tartott, de nemzetéről alig mondott valaha valami jót. A maga hite szerint tősgyökeresen magyarul érzett. A magyar nemzeti jelleg azonban, állapítja meg Berzeviczy, semmivel sem ellenkezik oly mereven, mint a cinizmussal. «A magyar ember, még a legdurvább és legműveletlenebb is, bizonyos dolgokat szentnek és érinthetetlennek tart s ezeket legszilajabb kedvében sem tapodja lábbal. Ady, mikor ez ellen vét, hatá-

rozottan magyartalan; honnan veszi, igazán lelkéből meríti-e ezt a cinizmust?» Berzeviczy lelki elemzése úgy felel erre a kérdésre, hogy Adyt újító merészsége és a hagyománytól való elszakadása korán azok táborába hajtotta, akiknek a felforgatás a felforgatásért kellett, akik ösztönösen és tudatosan már akkor készítették elő irodalmi téren azt a forradalmat, amely az országot végül vérbe és gyalázatba fullasztotta. Ezek Adyban emberükre találtak, annál inkább, mert törzsökös magyarsága kitűnő cégérül szolgált a hazátlan nemzetköziség céljainak leleplezésére. Ady verseibe való elmélyedés azt az érzést kelti, hogy «végzetes cinizmusa nem a saját lényéből fakadt, hanem annak az irodalmi körnek ráhatásából, amelynek, mindenesetre saját hibájából is, egészen odaadta magát.»

Ady nagy hatásának titkát társadalmi okokban is keresi. Nemzetünk irtóztatós véráldozata és bukása után a kétségbeesett, lelki egyensúlyát veszített, az életét habzsoló, az élvezetben feledni vágyó nemzedék kapva-kap Ady versein, mert éppen benne látja minden eddigi eszményeinek megtagadóját. De Adynak az irodalmi kritika magas őrtornyában megszólaló kritikusa abban is bizonyos, hogy amily mértékben fogja az új nemzedék a maga lelki egyensúlyát visszanyerni, oly mértékben fog visszatérni régi eszményeihez s el fog fordulni attól, aki ezeket lerombolni segítette. «Nem Ady rontotta el korát, hanem jött, fájdalom, egy kor, amely szomjúhozta s ezért megértette Adyt s követte őt, nem a költészetnek azokra a magaslataira, amelyekre fel tudott emelkedni, hanem a lelki züllésnek azokba a legsötétebb mélységeibe, amelyekbe eltévedett.» Hatása idővel csökkenni fog: irodalmunkban azonban mindenesetre marandó helyet fog elfoglalni.

Berzeviczy ezeknek a Kisfaludy-Társaság elnöki székében 1927-ben hangoztatott gondolatai során keresi az Ady emlékével való kiengesztelődést s azt hiszi, hogy talán ezzel is hozzájárulhat az irodalmunkban tátongó szakadás majdani áthidalásához. Az élet harc, béke csak a halálban van. Irodalmunkban is szükséges a harc, mint az élet jele, de azért a közeledésen is munkálnunk kell a harcolók között, mert a nemzet nyomasztó helyzete az erők egyesítését irodalmi téren is szükségesebbé teszi, mint valaha. A közelmúlt keserű tanulságainak vissza kell tartania mindenkit olyan utak követésétől, amelyek már egyszer romlásba vittek.

A Kisfaludy-Társaság elnökének irodalmi békét kereső lelke szózatával heves irodalmi vihart arat. Az Ady-kultusz hívei Berzeviczy méltányos szavait a költő becsmélésének bélyegzik, a közeledést hirdető, de elveihez bátran és tántoríthatatlanul ragaszkodó nemes

aggastyánra a személyes sértegetések áradatát zúdítják, az irodalmi társaságok működését «penészirodalomnak» gúnyolják. Az elmérgesedett irodalmi csatában a konzervatív tábor ellentámadása is megindul: harmincnégy irodalmi és tudományos társaság képviselője küldöttségben biztosítja Berzeviczyt benső együttérzéséről, ő pedig tovább állja rendíthetetlenül a sarat. A következő évben (1928) ugyancsak a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes ülésén fájdalommal állapítja meg, hogy az Ady értékelése körül támadt ellentétek csökkennek ugyan, de kiegyenlítésükről még alig lehet szó. Lényének alapvonása: az előkelő higgadtság és a megfontoltság, a szuverén felsőbbség és az igazságosságra törekvés ennek a beszédének is igazi lelki forrása. Nemcsak támadóit cáfolja, hanem a saját táborának heveskedő irodalmi harcosait is figyelmezteti, hogy nem szabad kéréllhetetlen szigorral Ady minden botlása felett ítélkezni, mert hisz Petőfit is a nemzet hibáit a becsmélés határán mozgó verseiért s az Apostol-ért a destruktív költők közé lehetett volna sorolni. Esztétikai téren kölcsönös türelmet követel; ha ez meglesz, bizik abban, hogy az etikai megítélés terén is enyhülni fog az ellentét.

A húszas évek mértéktelen Ady-kultuszában a legaggasztóbbnak s igazán veszedelmesnek azt a törekvést tartja, amely Adyt mint valóságos irodalmi Messiást állítja a magyarság elé, az őt megelőző irodalomtól való elszakadást hirdeti, a magyarság egész szellemi jövőjét Adyra s csakis Adyra akarja fölépíteni. Ettől a törekvéstől nem is annyira Csonka-Magyarország fiait félti, akik mégis csak benne élnek irodalmunk teljességében, a múlt költészetében, mint inkább az elszakított magyarságot. Ezt ugyanis az új politikai határok, a kisebbségi elnyomás, az irodalmat korlátozó sok rendszabály mindinkább kiszakítják a magyarság szellemi közösségéből. Most ennek a magyarságnak számos fiatal vezetője azt hirdeti, hogy az Ady előtti magyar költészet és a jelen közé rettentő szakadékot vágott a történelem, az elszakított magyarságnak most már csak Ady szellemében kell harcolnia s jövőjét megalapoznia; Petőfi, Jókai csak a múlté; Arany erőtlen; az összeomlás előtti három évtized irodalmunkban csak a sallangos hazafiság színesen dörgő frázisainak, a csödbe jutott érzelgős és silány zsúrköltészetnek meddő kora volt. Ilyen, az elcsatolt területeken napról-napra hangzó becsmélés hallátára nem kell-e joggal tartanunk attól, hogy ez a magyarság nemcsak politikailag, hanem érzületben és szellemben is teljesen el fog szakadni tőlünk? Nem szemetszúró-e az a jóindulat, amellyel az elszakított részek új urai az Ady-kultuszt az iskolákban is oly melegen pártolják? Az ottani magyar ifjúságot csak Ady jól megválogatott,

nemzetséért verseire kell rátanítaniok, hogy megutálja azt a régi Magyarországot, amelytől a sors elszakította és amelybe, ha Ady-nak hitelt ad, valóban nincsen semmi oka visszavágnia. Hiszen ez a nagy magyar költő hirdeti, hogy a régi Magyarország csak basák uralma volt, urak gazsága, elnyomatás és rabság: örüljön tehát az elszakadt magyar, hogy most új urakat kapott!

Ez a túlzó Ady-rajongás — fejtegeti Berzeviczy — vét először *irodalmunk* ellen: méltatlanság a babért, mellyel egyetlen költőnk homlokát kizárólagosan övezik, letépni azok homlokáról, akiknek a nemzet szeretete, hálája és csodálata mindenkorra helyet biztosított szellemi életünk panteonjában. Igazságtalanság megtagadni olyan irodalmi értékeket, amelyek nemcsak a mi szellemi kincseink voltak eddig, hanem ilyeneknek ismerte az egész művelt világ. De vét, másodsor, ez az irány *iffúságunk* ellen, mert amikor arra buzdítja, hogy csak Adyból merítsen világnézetet, életbölcseiséget, ihletet, sőt hazafiságot, és forduljon el mindattól, amiért apái lelkesedtek, akkor megszegényíti az új nemzedék lelkét, mert eleve megfosztja olyan értékektől, amelyekre éppen a balsorsban lenne legnagyobb szüksége. Súlyosan vét, harmadszor, ez az egyoldalú Ady-imádat *nemzeti múltunk* ellen. Azt kiáltja ugyanis világgá, hogy egész múltunk csupa illúzió és hazugság volt, csakis Adyban van kiábrándító igazság. Illúzió volt tehát nemzeti nagyságunk, hősiességünk, hatalmunk és dicsőségünk, a szabadságért és a függetlenségért vívott sok küzdelmünk. Miért? Mert hiábavalók és meddőök voltak szenvedéseink és áldozataink. Igazság csak leveretésünk, megaláztatásunk, kifosztatásunk és szétdaraboltatásunk, amelyet, ha múltunk olyan bűnökkel terhes, mint ahogyan Ady hirdette, voltaképp megérdemeltünk. Az a tanítás, — folytatja Berzeviczy józan logikája — amely Ady nyomán kifogyhatatlan a múlt megvádolásában és ócsárlásában, voltaképpen Trianonnak igazolása: a mi uralmunk volt az igazságtalanság s bukásunk lett az igazságszolgáltatás. De legsúlyosabban vét végül a kizárólagos Ady-dicsőítés *nemzetünk jövője* ellen, mert ennek szebb és jobb kialakulását egyenest lehetetlenné teszi. Aki azt hirdeti ugyanis, hogy az összeomlás előtti korszakban a nemzetnek csakis a születési és vagyoni alapon való vezetése csupa szellemi közepszerűséget juttatott uralomra s minden e korbéli államférfink fölött kegyetlenül és felületesen pálcát tör, az csakis egy újabb őszirózsás forradalom «nagyjaitól» várhatja a magyarság üdvét és jövőjét. «Micsoda holdkóros képe az a jövőnek, amelyet Adyn keresztül az ő világnézetéből fakadó új magyar öntudattól várnak azok, akik a magyart mindenáron mássá, újjá

akarják átteremteni. Ők Adyban a Vatest látják, ámde az ő vaticiniuma csak a bukást jósolta meg s nem mutatta meg az újabb emelkedés útjait; s a bukást éppen azok az elemek tették legsúlyosabbá, amelyekben a költő bízott: az új Dózsa György, a Galileikör, a proletárság vittek bennünket a bolsevizmus karjai közé, s éppen azok a történeti erők, azok a régi erkölcsök és erények, amelyeket Ady gyűlölt és megvetett, állították a nemzetet újra talpra. Ady nem volt Szent Remígius, aki arra intette a megkeresztelt Chlodvigot, hogy ezentúl égesse el azt, amit addig imádott és imádja azt, amit addig elégetett. Ady csak azt mutogatta, amit el kell égetni, saját személyén kívül más új imádnivalót nem nyújtott nekünk. A nihilre nem lehet új nemzeti jövőt építeni. A magyar múlt megbecsülése és szeretete nélkül nincs igazi hit a magyar jövőben.»

Berzeviczynek, az irodalompolitikusnak, lelkét az irodalomnak mélységes *felelősségtudata* hatja át, amikor a nemzeti hagyománytól elszakadt irodalmat élesen bírálja. Az irodalom egyik főfeladatának tartja, hogy a társadalmat szétrepesztő lélekriadás közepett a magyarság egységes nemzeti öntudatát termékenyen kimunkálja s a közélet diszharmóniája helyébe az esztétikai öröm hídján át teremtsen harmóniát. Csakis így emelkedhetik az irodalom a nemzeti önfenntartás és önkifejtés hatékony eszközévé, játszhatik irányadó szerepet a magyar közlélek és jövő formálásában.

A költő lelke a kor nagy kérdéseinek s a nemzeti társadalom sorsfordulatainak érzékenyebb szeizmográfja, mint más emberé. Erősebb hangsúllyal, gyorsabb ritmusban, szemléletesebben, nagyobb intuitív erővel, közvetlenebbül és gazdagabban érzi meg a körülötte zajló élet érzéseit, vágyait, követeléseit, veszedelmeit, jövőndő alakulatait. Látnok-természeténél fogva ezért mélyebben kell éreznie a felelőséget is. A nagy összeomlás után a porba sújtott magyar lélek érezte, így Berzeviczyé is, hogy számon kell kérnie az irodalomtól, vajjon mi része volt a szörnyű katasztrófa előidézésében? helyes eszményeket tűzött-e ki a magyar szellem elé? hogyan irányította és formálta lelki habitusát? nem faragott-e a magyar lélek elé idegen bálványképeket s a nemzeti-történeti talajt lába alól kirúgva, nem futott-e nemzetközi ideálok sáppadt délibábja után?

Berzeviczy egy magas irodalmi fórum elnöki székében ilyen kérdéseket fölvetve, mintegy szellemi tetemrehívást rendezett. Erre hajlott korában bizonyára az adott neki különös erőt és bátorságot, mert lelke mélyén érezte, hogy az első s a törökvész lezajlását követő második honfoglalás után most Trianon nyomán a nemzetnek a harmadik honfoglalást keli végbevinnie. Voltakép a mi geopolitikai

helyzetünkben, földünkre ezer esztendő óta éhes idegen népek közé ékelve, a magyarságnak mindenkori békés munkája is *örök honfoglalás*. Minden magyar nemzedéknek igazában testi és szellemi munkájával elülről kell kezdenie a honfoglalást, mert csak így tudja megtartani az ősoktól ráhagyott örökséget. Ezt az állandó honszerző és honalakító ösztönt és munkát a nemzeti irodalom táplálja és emeli tudatossá, amikor folytonosan belekapcsolja az egymást felváltó magyar nemzedékeket a nemzeti hagyomány értékközösségébe és sajátoszerű étoszába.

Berzeviczy irodalmunknak kétféle szakadása miatt aggódott. Először azért, hogy a nagy katasztrófa előtt is már érzett szakadék a trianoni nyomorúság sanyarú viszonyai közepett a megmaradt magyar földön is tágulni fog: a szakadék egyik szélén áll a nemzeti hagyományokhoz híven ragaszkodó irodalom, a másik szélén a múlttól, ennek nemzeti nagyságaitól és értékrendszerétől elforduló, nemzetközi eszmények új ösvényein járó irodalom. Sok oka volt erre az aggodalomra, de jóslata, ma már történeti távlatban nézve, nem teljesedett. Ha voltak is a nemzeti múlttól elszakadó irodalomnak tehetséges tollforgatói is, a nemzeti tragédia síri szava hangjukat fokozatosan kioltotta. Ma nyugodtan állíthatjuk, hogy nincsen mélyebb szakadás irodalmunkban. Ma minden, nevére méltó költőnk és írónk nemzeti alapon áll. Aki nem áll a nemzeti érzés talaján, az nem magyar író, ha tollát nyelvünkön forgatja is. Tüzetesebben szemügyre véve, a *nemzeti* szellemű irodalomban sohasem következhetik be igazi és végleges szakadás. Mert ha feszülnek is benne ellentétes irányok, sőt forradalmi megmozdulások, ezek csak ugyanannak a titokzatos és halhatatlan nemzeti léleknek különféle arckifejezései, ugyanazon nemzeti akarat hullámverésének különféleképp megjelenő szellemi modus-ai. Ezeknek csak a hangsúlyuk és reliefjük változik s oszlik szét különböző erővel a történetben s a jelenben. Valamikor Petőfi iránya is irodalmi forradalom volt. Ezt abban a korban sokan végzetes szakadásnak érezték. Ma ennek a szakadásnak neve: fejlődés. Ha ma ellentét forrong az öregebb írógárda és a fiatalok, az ú. n. népi írók tábora között, ez inkább csak a tárgy és a hang fokozati különbsége, de nem a nemzeti gondolat igenlése vagy tagadása. Irodalmunk ma már a maga egészében azon az úton van, hogy az újat nem a réginek romjai fölött, hanem meglévőnek falaiba iparkodik beépíteni.

Egy második irodalmi szakadás lehetősége is sokszor rágta Berzeviczy lelkét: a trianoni határok megszilárdulása után másokkal együtt sokat aggódott azon, hogy külön felvidéki, erdélyi és délvidéki magyar irodalom keletkezik, amely idők jártával fokozatosan

elszakad az anyaország irodalmától és szellemében kölcsönösen idegenné válik. Ez az aggodalom a magyarságnak két évtizedes babiloni fogsága alatt nem bizonyult jogosultnak: a magyar irodalom — sok ellenkező romboló áramlattal szemben is — megőrizte szellemtörténeti közösségét és folytonosságát, az elszakított területeken minden akadályt legyőzve, a nemzeti öntudat legfőbb ébrentartója maradt. Sőt Erdély szellemi égboltján a nagyszabású és eredeti költők és írók egész csillaghalmaza gyulladt ki, amely fényét a határokon át ide is sugározta. Hogy más színe, íze, zamata van országújak szerint a költészetnek, az természetes. Régebbi költőink is más szellemi árnyalatot és ízlésformát virágoztak ki, aszerint, hogy a Dunántúlon, a Nagy-Alföldön vagy Erdély bércei között ringott-e bölcsőjük. Ez sohasem volt szakadása, hanem éppen színekben való gazdagodása irodalmunknak. Az irodalomnak ezeket a táj - változatait új abban jelentős elméletek iparkodnak rendszerbe foglalni. A tájaknak, vidékeknek, mint irodalmunk frissen ihlető forrásainak, nagy jelentőségét tudva tudta jeles irodalompolitikusunk is. Amint évtizedeken keresztül kultúrpolitikája általában a magyar művelődés decentralizációjának elvét hangsúlyozta, akkép azt sem óhajtotta, hogy a magyar irodalom egyedüli kútfeje a fővárosban legyen. Veszélyesnek tartotta, hogy irodalmunk mindinkább sajátosságos budapesti irodalomná váljék, budapestivé olyan értelemben, hogy vidéki írók aránylag kevésbé érvényesülnek benne, hogy tárgyát túlnyomóan a főváros életéből, gondolatvilágából, szokásaiból, jó és rossz tulajdonságaiból meríti s jellege is nyelvben, stílusban, ízlésben mindinkább a főváros és csak a főváros után igazodik.» Attól félt, hogy «emiatt a vidék lassankint el fog idegenedni attól az irodalomtól, amelyet a főváros termel.» Más nagy országokban a politikai fővárosnak nincsen akkora igénye az irodalmi egyeduralomra és jelentőségre, mint nálunk. Olaszország és Németország kultúrája s ennek keretében irodalma éppen a vidéki gócpontoknak köszöni sokrétűségét és gazdagságát. Maga is példát akar adni a főváros és a vidék irodalmi kapcsolatainak fejlesztésére, amikor előrehaladt korában is mint a Kisfaludy-Társaság elnöke nagyobb városainkban vándorgyűléseket rendez, hogy az írók és a vidéki művelt közönség lelkét közelebb hozza egymáshoz s kölcsönös személyes érdeklődést és hatást támasszon közöttük. Nem az elszigetelt fővárosi, hanem az *egész* egységes magyar irodalom eszménye lebeg előtte. A vidéket elfogulatlanabbnak tartja azokkal az ellentétekkel szemben, amelyek a középpontban oly élesen ütköznek szembe. A vidékkel való érintkezéstől megfíjtó hatást vár irodalmunkra.

VIII.

Már a világháborút megelőző években a renaissance művészet-történetírója a szabadságharcunkat követő abszolutizmus történetírójának feladatát vállalja. Mi vonzza ehhez a korhoz? Először is egyéni lelki hajlama: gyermekkorának sok-sok közvetlen emléke. Minden szomorúsága és szenvedése ellenére szépnak érezte ezt a korszakot: a politikai életből kiszorult magyarság magánélete bensőségebbé, társasélete egyetértőbbé emelkedett; a néma ellentállásban és a reménykedő túrés szilárd dacában dúsan virágzott irodalmunk; mennyi rokonszenv, elismerés és jóindulat sugárzott ekkor felénk az emigrációnak, főképp Kossuthnak érdeméből a nagy nyugat-európai nemzetek s Amerika köréből! De volt Berzeviczynek tárgyi oka is, hogy az abszolutizmus korának történetét megírja: az öregedő és ifjabb nemzedék előtt egyaránt ismeretlenebb ez a kor, mint történelmünk sok távolabb eső korszaka. Még senki sem vállalkozott arra, hogy ezt a kort a maga teljességében, okozati összefüggéseiben, nemcsak politikai, hanem társadalmi, gazdasági és kulturái viszonyaiban is tüzetesen megrajzolja. Apáink nemzedéke, amely e kor cselekvő, még inkább szenvedő alanya volt, már a föld alatt pihen. A szájhagyományból mindössze bizonyos jelszavak, nevek, visszaemlékezések élnek köztünk, amelyeket a történetírás próbakövén kell kritikailag összhangba hoznunk. A világháború kitörése előtt már megvolt a történeti távlat, mivel egy félszázad telt el ama szomorú korszak óta. Ennek cselekvő politikai tényezői közül úgyszólván csak az agg király volt még életben, akit félszázados alkotmányos uralkodása után már jobban tisztelt a nemzet, semhogy fiatalkori tapasztalatlanságából eredt végzetes ballépéseit szemére hányta volna. (Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849—1865. I. köt. 1921. 3. 1.). Berzeviczy, a történetíró, szerencsésnek érezte tárgya szempontjából a maga korhelyzetét: az abszolutizmus idejétől már eléggé messze volt ahhoz, hogy kellő távolságból tisztán és elfogulatlanul lássa az eseményeket s ezek cselekvő formálóit; viszont egyben elég közel is volt e korhoz arra, hogy a kornak szellemét még élményszerű közvetlenséggel s ne csupán a forrásanyag közegén keresztül érezhesse.

De más indítéka is volt az abszolutizmus korának beható történeti vizsgálatára: Deák művének, a dualisztikus rendszernek, védelme. A múlt század kilencvenes éveitől kezdve Ausztriában egy egész közjogi iskola keletkezett, amely nem mindennapi elmélettel és készültséggel — Lustkandlnak régi osztrák centralista elveit

meg is tetézve — iparkodott Magyarországnak s a magyar királynak az osztrák császárságtól független jogállását történeti és jogi bizonyítékokkal elhalványítani, sőt egyenest kétségbevonni. Az osztrák köz jogászoknak az osztrák történetírók is segítségükre siettek (Friedjung, Charmatz, Fournier): az abszolútizmus vezéregyéniségeit (Schwarzenberget, Bachot, Bruckot, Schmerlinget) gondviselészerű nagy államférfiak gyanánt dicsőítették, akiknek politikai rendszere és módszere helyes volt, de éppen ennek nem-követése és meghiúsulása idézte elő az osztrák császárság hanyatlását. Berzeviczy tehát — mint munkája bevezetésében (I. 4.) kifejti — már a monarchia bukása előtt szükségesnek tartotta annak alapos történeti igazolását, hogy az abszolútizmusnak nemcsak módszere volt téves, hanem célja és jogi alapja is helytelen volt, még pedig nemcsak Magyarország, hanem a monarchia érdekei szempontjából is s az abszolútizmusból csak egy negatív tanulság maradt meg: mit nem szabad és lehet Magyarországgal tenni. Ennek tudományos történeti kimutatására csak magyar történetíró vállalkozhatott. Berzeviczynek ezt a vállalkozását nemcsak az könnyítette meg, hogy maga is gyermek- és serdülőkorában az abszolútizmus rendszerének közvetlen tanúja lehetett, hanem az is, hogy már több évtizedes, túlnyomóan vezéri helyen töltött politikai pálya állott mögötte, amelynek sok tapasztalata megadta neki azt a politikai látókört és psychognosist, amely e korszak politikai elveinek és mozgalmainak, felfogásának és intrikáinak megértésére különösen képesítette. Gyermekkori visszaemlékezésein kívül e korszak történetének tüzetes felbúvárolása tette számára lehetővé azt is, hogy az abszolútizmus káros és megrögzött érületi hatását ismerje fel a magyarságnak még évtizedekig, talán mindmáig az állam fogalmával szemben való ellenszenvében és az állam iránt való kötelességek tudatának fogyatékoságában. Az abszolútizmus rendszere erőszakosságával, idegen tisztviselőinek hatalmas seregével, germanizáló parancsaival és műfogásaival hosszú időre úgyszólván gyanússá silányította a magyarság szemében az állam fogalmát és intézményeit, ezektől erősen elidegenítette. Megtanította a magyar embert arra, hogy az államban ne a nemzeti hatalomnak külsőleg megjelenő formáját lássa, hanem ellenségének nézze, amelynek követeléseitől elzárkózni, amelyet érdekeiben megrövidíteni és kijátszani nemcsak joga, hanem egyenest kötelessége; hogy gyűlöljön olyan intézményeket, amelyek nélkül állam és jogrend nem is képzelhető. Mindezt 1867 után is csak nehéz küzdelem után sikerült a nemzettel megértetni és elfogadtatni. Berzeviczy finom beleélő érzékkel fedi fel a

keserűségnek azokat a lelki szálait, amelyek aztán átnyúlnak az alkotmányosság évtizedeibe is s a kiegyezés korszakában véges-végig megmérgezik Ausztriához való viszonyunk felfogását, egész közjogi és politikai gondolkodásunkat. A 48-as pártnak elkeseredett, az obstrukcióval dolgozó küzdelmének, egyben népszerűségének forrása mindvégig főképp az abszolutizmus történeti vidékéről fakadtak.

A hatalmas, négy kötetre terjedő művön szerzője élte szakad-táig szorgalmasan és el nem lanyhuló kedvvel dolgozik, de befejezése előtt a halál kiüti kezéből a tollat. Körülbelül a mű egyötödével nem tud már elkészülni. Gondosan kidolgozott tervezete szerint még a kiegyezés megindítását megelőző két évnek (1864—1865) politikai története, az emigrációnak az olasz-osztrák háború utáni mozgalma, a hatvanas évek első felének gazdasági, társadalmi, irodalmi és művészeti irányai maradtak feldolgozatlanul. «Rám esteledett — írja — és nem tudom, elérhetem-e utam végső célját, mielőtt az éj leszáll?» Valóban elérte: műve igazában nem maradt csonka gúla, hiányzó hegye a kupolának arányos körvonalából és masszív anyagából most már viszonylag könnyen pótolható.

Az államférfi széles látókörét és lélekismeretét, a tudós alaposágát és ítéleteiben való óvatosságát, az írónak művészi érzékét és szemléletességét viszi bele a történetírásba. A negyedszázadon keresztül írt műben kétségtől van számos egyenetlenség: a szépen kiemelkedő, szinte esztétikai gyönyört is keltő részek között nem ritkán száraz és unalmas lapályok terülnek el. Legnagyobb erőssége új anyagának rendkívüli bősége és gazdagsága. De ebben rejlik sokszor gyengéje is: az anyag tömege erősen nyomja. Annyira beleéli magát e korba, hogy elveszti néha szemmértékét a lényeges és a lényegtelen iránt, úgyszólván mindent jelentősnek tart, valamennyi rendelkezésére álló adatot kegyelettel művébe beépít, a történeisz kötelező szelekció szemszöge nála túlságosan kitágul. Az élte alkonyán ily nagyszabású terven dolgozó történeisz nemcsak az idevágó visszaemlékezéseket, nyomtatott forrásokat és történeti műveket búvárolja fel fáradhatatlanul, hanem beható levéltári kutatásokba is mélyed. Hamar észreveszi, hogy Országos Levéltárunk és Nemzeti Múzeumunk viszonylag kevés anyaggal kecsegteti; ellenben a bécsi Udvari és Állami Levéltár, továbbá az osztrák belügyminisztérium levéltára rengeteg kutatási anyagot tartalmaz. Ferenc József királyunk még 1915-ben kivételesen engedélyt ad neki arra, hogy az Udvari Levéltárnak az ötvenes évekre vonatkozó, addig szigorú zár alá helyezett irományanyagát szabadon átkutathassa. Amikor az osztrák belügyminisztérium levéltárának kiaknázásában az

1860-ik év. végéig ér, a kommunista zendülés 1927-ben a Ringen álló igazságügyi palotát fölperzseli s az ennek földszintjén elhelyezett levéltár a lángok martaléka. Az 1860-i októberi diplomától visszaállított magyar kancellária azonban majdnem egészében átvette az osztrák belügyminisztériumnak Magyarországra vonatkozó hatáskörét; így a történezt a veszteségért nagyrészt kárpótolta a kancelláriai levéltár használata, annál is inkább, mert az osztrák kormánnyal kötött egyezmény útján a magyar kancellária egész iratanyaga a Magyar Országos Levéltárba, Budapestre került. Okmányszövegeket művében nem közöl. Nemcsak azért, mert ez az ügyis nagy terjedelmű munkát túlságosan megnövelte volna, hanem elvi okokból is. Nem helyesli ugyanis a magyar történettudomány az újabb irányát, amelyben a történelmi feldolgozással szemben az okmányszövegeknek és egyéb történelmi forrásoknak közlése túlteng. Nem szabad a történelmi feldolgozás értékét lebecsülni s ezzel régebbi történetírásunk legnagyobb alakjainak jelentőségét lefokozni. A merő okmányközlés csak a szakemberek igen szűk körét érdekli, a forrásokat a nagyközönség nem igen olvassa. Természetesen szükség van forráskiadványokra, mert hisz ezekből merít a történetíró. Azonban még nagyobb szükség van nemzetünk történelmi érzékének ápolására, a történelmi műveltség terjesztésére, ezt a célt pedig csakis a történelmi feldolgozás szolgálhatja (II. 6.) Jómaga az abszolutizmus korára oly bőségesen gyűjtötte egybe az adatokat, hogy ha mindjárt egy későbbi kor történetének világfelfogása és esetleg felbúvárolt számos új adata majd át is értékeli és színezi a Berzeviczytól rajzolt történelmi képet, kétségtelen, hogy már úgyszólván készen kapja tőle a kor történelmi alapanyagát, amelyet tudós hangyaszorgalma annyi idő és fáradság árán halmozott össze. Történetírói tárgyilagossága, amely minden téren a szélsőséges megítélésektől távol álló lelki alaptermészetéből fakad, a korak immanens szellemi alkatából fejt ki fény- és árnyoldalait, a történelmi alakok jó és rossz tulajdonságait, helyes törekvéseik, de egyben hibáik és tévedéseik jelentőségét és súlyát. Kisebb körű szempontkészlettel és külsőszerűen fogja fel a kor társadalmi és gazdasági hátterét, ennek mélyebb indító erőit.

Már művének negyedik részét írja, amikor 1918 őszén bekövetkezik a monarchia összeomlása. Az első kábulat után néha tépelődni kezd: vajjon mitévő legyen könyvével? lesz-e még ki számára írni magyar történetet? lesz-e még szükségünk a múlt tanulságaira, különösen az Ausztriával való vesződésünk emlékeinek felújítására? Végül Szalay László szavai vigasztalják meg, amelyeket svájci szám-

üzenéséből Eötvöshöz intézett egyik levelében: «Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár reánk, hogy meggyőződve nemzetünk hivatkozásáról, új erővel fogjunk munkához s elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon.» (I. köt. 9.) Berzeviczy ebben a szellemben tovább dolgozik a nemzet nagy szégyenének és megaláztatásának sötét napjaiban is. A munka erősíti meg napról napra lelkét. Az abszolutizmus idejét olyan kornak tartja, amelyből a nemzet újabb fölemelkedése számára tanulságok meríthetők. Hazája jelenének taci-tusi fájdalommal tovább ihleti a történetírással. Nagy nemzeti csapásunk folyamán és után azt is érzi, hogy az abszolutizmus megítélésében a még igazságtalanabb és súlyosabb trianoni szétdarabolás a történeti szemmértéket némileg megváltoztatja.

Műve írása során még csak növekedik csodálata Deák Ferenc iránt, aki a nemzetet az abszolutizmus korának sanyarúságából az alkotmányos nemzeti élet útjára vezette. Nem hiába szívta magába Berzeviczy már a szülői házban Deák Ferenc nagy tiszteletét; nem hiába folyt le politikai pályája is a Deák kultuszának jegyében: az ő irányának helyessége volt Berzeviczynek, a történésznek is értékmérője, az abszolutizmus korának megítélésében. Szinte a történetfilozófia magas őrtornyából védelmezi meg Deák alkotását s a kiegyezés korának szellemét s a nemzet fejlődésében játszott nagy szerepét: «Ha az osztrák-magyar monarchia fölbomlásának pillanatában a szándékos szemfényvesztés vagy a felületes szemlélet a Deák művét lerombolva látván, célját is elhibázottnak s koncepcióját megcáfoltnak hirdethette: az események további folyama csakhamar megtaníthatta arra, hogy mű romjaiból számunkra nem sarjadzott ki nagyobb állami függetlenség és dúsabb nemzeti élet. Sőt megtanultuk, vagy meg fogjuk tanulni azt is, hogy nem a Deák alkotása mint ilyen viselte magában a most bekövetkezett fölbomlás csíráit, hanem a két érdekelt államfél mindketteje részéről az ő alapgondolata ellenére elkövetett hibák sorozata rontott meg bennünket, s egy oly világrámlat — a nemzeti elkülönülés és csoportosulás irányzata —, amelyet a háborúban győztesé lett hatalmi érdekek segítségével szemben mi feltartóztatni nem lehetünk elég erősek, Az a nemzeti, gazdasági és kulturális kifejlődés és megerősödés, amelyet az 1867-i kiegyezés alapján békében közel félszázadnak köszönhetünk, még a több, mint négy éves szerencsétlen háború, az ezt kö-

vető forradalmi megrázkódtatások s a ránk erőszakolt békeszerző-, és pusztításai után is nagyobb erőtartaleket nyújt egy jövő megújulás számára, mint amekkorát akár az Ausztriába való beolvadás elfogadása, akár az nyújtott volna nekünk, ha — az emigráció politikájának egyedül elképzelhető gyakorlati végeredményeképpen — magunkat egy keleti dunai konfederáció karjaiba vetettük volna.» A történeti kegyeletnek ezzel a finom elméletével szembe-
görbül a kérdőjel: vajjon kiütött volna-e a világháború, vagy már előbb milyen más utat járt volna a történet, ha a hatvanas években valóban kialakul egy dunai konfederáció? Valószínű, hogy az utóbbi már előbb megbontotta volna Magyarország területi épségét s lecsökkentette volna szuverenitását és önálló rendelkező jogát.

Történetírása nem pusztán az események pontos számontartása, okaiknak és genetikus menetüknek rideg megállapítása, hanem antik értelemben pragmatikus, t. i. cselekvésre, *pragma*-ra, nevelő, mert a jelenre nézve is levonja a lehető tanulságokat: nemcsak ténytudomány, de magatartásunk számára a tények hasonlósága alapján normákat is akar sugalmazni. Ez persze már nem szigorúan tudományos elméleti feladat, hanem a történet tanulmányozásának érzelmi kisugárzása és értékelésbeli csapadéka. Ilyen értelemben mire tanítja a trianoni magyarságot az abszolutizmus története? «Nekünk — írja lendülettel (I. 16.) — nemcsak múltunk, hanem jövőnk is van s nemzetünk számára nincsenek a bukásnak olyan mélységei, amelyekből a fölemelkedés verőfényes magasságaira nem nyílnék kilátás. Csak meg kell találnunk ismét, úgy mint az abszolutizmussal szemben megtaláltuk a csüggedés és az elbizakodás közötti középutat. Dolgoznunk kell és nem szabad hitünket elveszítenünk! *De firifundis* hangozzék fel a *sursum corda!*» A munkának nemzetépítő étosza hangzik itt a historikus biztató ajkáról. Jómaga élte utolsó órájáig örökösen dolgozott a nemzetnek a trianoni völgyből való fölemelkedéséért; de éppen, amikor már derengett a hajnal s a csonka ország határvölgyei kimozdultak és jó messzire futottak, szemének csillaga kihunyott. Lélekerősítő történeti optimizmusának többszörös kézzelfogható igazolását már nem élhette meg.

Az abszolutizmus korának történetírója óriási pozitív történeti tényanyagot gyűjt egybe, rendezi és feldolgozza. Milyen viszonyban érzi magát az éppen műve első kötetének megjelenésekor az ifjabb magyar történetírói nemzedéktől megindított szellemtörténeti iránnyal és módszerrel? Lényegében konzervatív s a szélső álláspontoktól tartózkodó lény, amint a század elején elutasította radikális szociológusaink történeti materializmusának a múlt eddigi fel-

fogását egyoldalúan átértékelő elvét, amely az egész történetet gazdasági okokból iparkodott levezetni, akkép elhárította most magától a túlzó szellemtörténeti irányt is, amely viszont a gazdag történeti életet merőben szellemi indítékokból, eszmékből, lelki állapotokból akarja újraserkeszteni. Nem helyeselte, hogy kizárólag ez legyen «a magyar történetírás új útja». Nem tartja világosnak a szellemtörténet fogalmi meghatározását, akármennyit emlegetik is a szellemtörténészek a pozitívizmus anyagias szemléletével való szakítást, a metafizikai idealizmus felülkerekedését, a szellemi áramlatoknak, mint szintetizáló tényezőknek felismerését. A szellemtörténetben igazában a régi művelődéstörténetre ismer, annál is inkább, mert az új irány hívei többször odanyilatkoznak, hogy tulajdonképpen semmi új dolgról sincs szó, csak bizonyos régi módszerek szélesebbkörű alkalmazásáról. Oly irányról, amely már megvolt, de most új nevet kapott. Éppen ezért Berzeviczy a nagy felbuzdulást fölöslegesnek tartja.

Kétségtelen, hogy a szellemnek, mint a történetet irányító egyik tényezőnek hangsúlyozása jogosult és szükséges a történeti materializmussal szemben, amely csakis a gazdasági-anyagi feltételeket ismeri el a történet mozgató tényezőinek. Azonban nálunk a történeti materializmus iránya oly szűk körre szorul és oly hatástalan, hogy ezért nincs szükség egy másik szélső és egyoldalú irány irodalmi szervezkedésére, hozzá még ha ez az irány azzal az igénnyel lép fel, hogy az eddigi magyar történetírás helytelen utakon járva, merőben új útra van szükség. Berzeviczy, úgylátszik, magát is megbántottnak érzi a fiatal magyar történetírói gárda új és igényes programjától, mert ő maga is a történetet irányító egyéb tényezők között a szellem ideológiai hatalmát eléggé hangsúlyozta, pedig a lenézett «régi» történetírás módszertani szellemének volt a híve. S valóban, nagy műve egyik fő alakjának, Deák Ferencnek, jellemzésében a szellem erejének kellő hangsúlyozására maga adott szép példát: Deák 1861-ben meggyőződése szilárdságával, beható jogi tudásával, éles dialektikájával és eszméinek sugalmazó erejével, minden reális hatalom híján, a nemzet politikai közvéleményét és a politikai eseményeket irányítja s a nemzeti ügyet fokozatosan diadalra juttatja. Azonban mégis fél Berzeviczy attól, hogy ha történetírásunk mindig csak a szellem hatóerejére függeszti szemét, «történetünk korszakos eseményei el fognak homályosulni a szellemi áramlatok ködében». Aggodalma bevált: azóta mind hangosabb a szó, hogy a sok filozofálással szemben ne feledkezzünk meg magukról a történeti eseményekről, alapvető tényekről sem, amelyek fölött

folyik elvégre is a szellembőlcselkedés. Szinte szomjúságot kezd érezni manapság olvasóközönségünk az eseménytörténet iránt.

A szabadelvűpárt évtizedes oszlopa zokon veszi, hogy a szellemtörténeti irány munkatervét feltáró könyvnek számos tanulmánya többször támadásokkal és vádakkal lép föl a liberális történelmi irány és világnézet ellen. «A liberalizmus megvádolása — írja a liberalizmus világfelfogásához híven és elvszerűen ragaszkodó agg politikus és történész — azt hiszem, főképp a hangulatkeltés céljait szolgálja. Nálunk az összeomlást kísérő forradalmak óta a liberalizmus minden megvádolója föltétlen tapsokra számíthat. Meggyökerezett a közvéleményben az a felfogás, hogy az őszirózsás forradalmat és az ezt követő vörös uralmat a megelőző liberális kormányzatok termelték ki». Az egyébként agg korában is bámulatatos szellemi rugalmasságról tanúskodó Berzeviczy tiszteletreméltó bátorsággal veszi védelmébe annak a kornak szellemi alkatát és politikai életfelfogását, amelynek maga is évtizedeken át vezéregyénisége volt. Egy szellemtörténész sem várhatta joggal tőle, hogy szellemét s ennek világnézeti csapadékát: elveit, máról holnapra megváltoztassa.

Különösen bántja, hogy a szellemtörténeti irány hívei oly erélyesen hangoztatják az eddigi történeti ítéletek és felfogások «átértékelését». Eszerint a szellemtörténeti módszer alkalmazása nem egyéb, mint az események és jelenségek, intézmények és alakulatok, elvek és eszmeáramlatok, egész korszakok és egyes történeti személyek fejlődésbeli szerepét tisztázó, történeti jelentőségüket megállapító átértékelések láncolata. Berzeviczy maga is bizonyos mértékig jogosultnak tartja az átértékelést, hisz a múlt természetszerűen mindig másképp tükröződik az egyes korok lelkében ezek világfelfogása, értékrendszere, uralkodó kategóriái és távlata szerint: «senki sem akar semmi téren megálljt parancsolni a történelmi kutatásnak, s ami új igazság általa napfényre kerül, annak legyen nyitva az út, még ha tetszetős és elterjedt felfogások átértékelését idézi is elő. De szűnjék meg ez az átértékelés öncél lenni, egy tekintélyes iskola bevallott programja, amelynél a kibebbítés, a leszállítás szándéka elülj ár, s a kutatás úgyszólván csak az adatokat keresi hozzá. Meginog a történetírás komolyságába vetett bizalmunk, ha azt látjuk, hogy a történelmi igazság szinte évről-évre változik, mert egy szervezett propaganda dolgozik folytonos felforgatásán. Valamivel több tiszteletet kérünk annak a történelmi felfogásnak, amelyet évszázadok munkája és hite alkotott meg, s amelyhez a nemzet nagy emlékeinek szeretete s jövőjében bizakodó reménye van hozzákapcsolva.» Súlyos szavak, ame-

lyek szinte a nemzeti érzés és történeti kegyelet fogyatékoságának vádját emeli a szellemtörténészek ellen, hitünk szerint igazságtalanul. A szellemtörténeti irány fiatalos túlzásaitól megtisztulva, elméleti egyoldalúságából kiemelkedve és tudományunkat sok új szemponttal meggazdagítva, távolról sem ad olyan aggodalomra okot, amilyent irányában Berzeviczy táplál. Élesen vitatkozó kedve azonban élénk tanúsága annak, hogy a történetírás nem külsőleg reáakasztott, munkakedvét vagy hiúságát kielégítő műkedvelő foglalkozás volt számára, hanem bensőleg mélyen átélt, folyton élményszerű, céljaiban, módszereiben s nemzeti jelentőségében öntudatos életfeladat.

IX.

A Magyar Tudományos Akadémiának alapítása óta hagyománya, hogy elnöki székébe mindig olyan férfit ültet, aki tudós, de egyben a közéletnek embere is. Ezt a típust képviselte gr. Teleki József, gr. Dessewffy Emil, br. Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágost, br. Eötvös Lóránd. Berzeviczy mind a magyar tudománynak, mind a magyar közéletnek első sorban álló reprezentatív embere volt, aki a tudományt, a magyar nemzet kulturái méltóságát és szellemi színvonalát éppúgy kiváló módon képviselte, mint a magyar állam jogait és erejét a nemzetközi fórumok előtt. Az Akadémia 1905-ben választotta először elnökévé, majd három évtizeden keresztül még tizenegyszer ruházta rá, majdnem mindig egyhangúlag, ezt az előkelő tisztséget. Az Akadémiának több, mint százéves múltjában ez példanélküli eset. Jól érthető azonban abból, hogy Berzeviczy Albertet több szempontból kivételes szellemi alkata, ennek egész sereg kiváló tulajdonság az Akadémiának eszményi, mintegy született elnökévé avatta.

A Magyar Tudományos Akadémia az összes szaktudományok művelésének s ezen keresztül a nemzeti élet és műveltség fokozásának munkahelye. Az akadémiai eszme egyetemes jellegének felelt meg Berzeviczy Albert szellemének szembeszökő sokoldalúsága: valóban *uomo universale*, egyetemes érdeklődésű, s minden irányban fogékony lélek. Enciklopédikus tudása nem folyt szét kapkodó polyhistoriába, hanem minden téren alapos, átélt, termékeny szempontokban bővelkedő s egységes sokoldalúságba kapcsolódott. E mögött csodálatosan szívós akarat, folytonos tudásra és cselekvésre sóvárgás, igazi platóni Erész húzódott meg: eszméket frissen tudott meglátni, összefüggéseiket széles területen szemlélni s a valóságban plasztikusan alakítani. Kiváló tehetség volt, de lényege szerint inkább nagyszerű virtuóz s nem merőben újat teremtő géniusz.

A tudós magyar nemzedékek az Akadémiát, mint a magyar *respublica Utterarum*-ot, Berzeviczy Albert nélkül éppúgy nem tudták már elképzelni, mint ahogy valamikor a monarchiát az agg Ferenc József nélkül. Született praesidentális egyéniségével s kiváló szervező képességével az Akadémia tagjait tervszerű és céltudatos erőfeszítésre és együttműködésre tudta sugalmazni. Ritka bölcsessége, tapintata, előkelő modora, kötelességtudata s mindebből fakadó személyes tekintélye az Akadémián és a Kisfaludy-Társaságban a szétágazó, sőt harcban álló véleményeket mindig összhangba hozta, a viszályokat elsímította és a békét helyreállította. Hosszú akadémiai elnökségének összhangját csak a proletárdiktatúra zavarja meg. Elnök-elődjét, br. Eötvös Lorándot az Akadémia nevében ő óhajtja a ravatalnál búcsúztatni. A bolsevik kormány azonban — mint Berzeviczy naplójegyzeteiben írja — fejébe vette, hogy a nagy tudós halálát a maga politikai céljára gyümölcsöztesse. Ezért a «dolgozó proletariátus» halottjának jelentette ki, temetésének rendezését maga ragadta kezébe, ravatala mellé vörös katonákat állított — és az Akadémia elnökét eltiltotta attól, hogy elődje fölött gyászbeszédet mondjon. «A kormányt a gyászszertartáson csak Lukács György népbiztos képviselte, aki szürke esőköpenyben lépett a szónoki emelvényre s a bolsevizmus legelcsépeltebb szólamaiból összetákolt, zagyva politikai beszédet tartott a nagy halott fölött, méltó megbotránkozást keltve a tudományos világ nagy számmal megjelent képviselői körében.» Pár nap múlva Lukács György lecsapott az Akadémiára, mert ez nyilvános összes ülést mert tartani s ezen az elnöklő Berzeviczy pótolta azt, amit a temetés alkalmával megtiltottak neki. A közoktatási népbiztosság rendelete jellemző fennhéjázással kijelenti, hogy az Akadémiának mostani összetétele és működése a komoly tudomány érdekével és védelmével ellenkezik s ezért az egész intézményt a legrövidebb idő alatt át kell szervezni. Addig is minden ülés s általában az Akadémia minden működése szünetelni fog. Valóban néhány hónapig szünetelt is, de aztán Berzeviczy bölcs elnöklete alatt tovább folytatta munkáját. A megaláztatás idejét nyomon követte a fölemelkedés és virágzás kora. A Vigyázó-vágyon öröklése sok nehéz kérdés elé állította az elnököt, de fáradtságot nem kímélve, közmegelegedésre oldotta meg őket. Az Akadémia alapításának százéves évfordulóján (1925 nov. 3.) lefolyt ünnepségeken gondolatgazdagsága és francia, olasz, német és latin nyelvű szónoki készsége teljes pompájában ragyogott s a külföldi akadémiák idesereglett képviselőire mély benyomást gyakorolt. Évtizedeken keresztül több, mint száz megnyitó és ünnepi beszédet

mondott az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság ülésein történetünk kimagasló alakjairól, írókról, tudósokról, költőkről, művészekről, államférfiakról, korszakalkotó eseményekről: beszédei tartalmasak, elmeerjesztők, lényeglátók, stílusuk választékos és szemléletesen megelevenítő, tárgyi sokoldalúságuk meglepő.

Mint ember a szeretetreméltóságot kimért méltósággal, hideg tekintélytartással, a társas formák hagyományszerű tiszteletével egyesítette. Minden érdemet az ellentétben is elismert s fejlett igazságérzésével tisztelni tudott. Fiatal korától — harminchárom éves korában már államtitkár — szakadatlanul ünnepélyesen kellett a közéletben szerepelnie, elnökölnie, szónokolnia: mindenki mindig főképp a közéletnek és az irodalmi életnek sokszor külsőséges és feszes liturgiája közepett látta és hallotta. Innen a köztudatban szobor-szerű hidegsége és ünnepélyessége, ragyogni vágyó eleganciája, túlzott komolysága, rideg hivatalos tekintélytartása és hamar sértődő hiúsága. De az, aki a magánéletben is közvetlenül ismerte, érezhette, mennyi meleg érzelem, szívbeli jóság, baráti odaadás és hűség, embertársai iránt való tisztelet, hála s a kiválóságnak féltékenység nélküli elismerése, mekkora nobiletas lakozott lelkében. Mélygyökerű érzelmi világa legmelegebben akkor sugárzik, ha a régi emlékeibe merül, főképp ha ifjan elhunyt nővérének alakja lebeg hajlott korában is előtte élénk szellemének és derült kedélyének ellenállhatatlan szeretetreméltóságával: «És én érzem — ezek a *Régi Emlékek* utolsó megható sorai — hogy nem tudom őt leírni, hogy minden szó, amelyet alakja festésére akarok fordítani, csak megbántása s megcsönkítése annak a képének, amely lelkemben él. Az ő emléke is egyike azoknak, amelyek e lapok teleírása után is leíratlanok maradnak. Mert vannak emlékek, érzelmek, amelyeket nem lehet egyik szívből a másikba átültetni, mélyen gyökereznek minden szálukkal szívünkben, benne nőttek fel, csak benne élnek és virulnak és vele fognak meghalni.» Ugyanígy forró szeretet fűzi unokájához, br. Szalay Alberthez, akinek mosolygó gyermekarca világítja meg öregedő lelkének útját. Hirtelen kihunyt azonban ez a gyermekélet. Pedig mennyi reményt álmodott hozzá s megszakadását mily sokáig siratta keservesen. A nyilvánosság előtt is obeliszket állított neki, amikor *Délen* c. művét emlékének ajánlotta. Halála előtt maga rajzolta meg annak a domborműnek vázlatát, amely a berzevicei templom szentélyében sírja felett látható: a kortól és munkától megtört vándort, Berzeviczy Albertet, angyali szárnyú ifjú, szeretett unokája, vezeti a kezét áldásra emelő Jézushoz.

Lelki alkatának legfőbb vonása soha nem lankadó munkakedve.

Több ember egyben: sok irányban tevékenykedik, de mindenütt egy egész ember erejével. Csodálatos szorgalmával és munkateljesítményével úgyszólván valamennyi kortársát túlszárnyalja. Ifjú korában már úgy dolgozik, mint valami bölcs öreg. S öreg korában a munkának olyan futamot parancsoló étosza hajtja, mint a tette ágaskodó fiataalt. Mindig cselekvő marad élte szakadtáig a politikai, irodalmi és tudományos életben. Azt szokták mondani, hogy az öregek az élet küzdelmében már elfáradtak, elfásultak, eszményeik a sok csalódás után színeikben kifakultak; már nem az erőtől feszülő aktívizmusnak, hanem az alkonyati hangulatú quietizmusnak emberei: az eszmények friss kultusza a fiatalság előjoga. Berzeviczy Albertben megcáfolva látjuk ezt a vádló gondolatot s úgy érezzük, hogy addig vagyunk fiatalok, amíg vannak megvalósítást követelő eszményeink. Előtte lelke tüzének kihunytaig bizonyos eszmények változatlan fényben ragyogtak. Ezért tartotta kezében úgyszólván haláláig a vezéri pálcát az Akadémián, úgy, ahogyan Platon, aki nyolcvanéves korában is buzgón vezette Akadémiáját, amely a világ-nak első akadémiája volt. Vallomása szerint ifjú korától késő öregségéig újra meg újra olvasságta berzevicei kertje öreg fái alatt a Faust második részének utolsó jelenetét, amikor az agg, de a mocsaras vidéket a munka égő idealizmusával lecsapoló Faust, aki a dolgoz, szabad embereknek új területeket vágyik szerezni a munkára, haldokolva mondja:

Termékeny zöld mező; a nép s az állat
 Legújabb földén jót hamar találhat,
 Megszállva mind a halmot egyaránt,
 Melyet merészek dolgoz karja hányt.
 Belől egy édenkert, kívül pedig
 Dühödt ár csapjon a gátperemig;
 Betörni készen moshat rajta léket,
 Közbuzdulása tömjé el a népek.
 Igen! eszem egészen erre tért meg,
 Ez a vég-bölcsesség csupán:
*Az érdemel csak szabadságot, éltet,
 Ki érte küzd nap nap után.*

Kozma Andor fordítása.

Gimnazista korának egyik legkedvesebb emléke, mennyire élvezte a klasszikusokat: «Emlékszem, — írja — hogy Cicero *De senectute*-ja úgy elragadott, hogy — hihetetlen, de igaz — szinte előre örültem az öregségemnek.» Örülhetett: a magyar szellemi élet ormán szép munkás öregsége volt.

NEVELÉS ÉS TÖRTÉNELEM

FINÁCZY ERNŐ

— Beszéd ravatalánál (1935 február 28-án) —

Minden jelentős, a környezetére nagy hatást kisugárzó életnek van egy belső hajtóereje, egy láthatatlan, de folyton munkálkodó *telos*-ra, amely az életmunka egyes szakaszait belsőleg összetartja s az egész életpályának zárt egységet kölcsönöz. Ha kutatom, mi volt Fináczy Ernő több mint félszázados nagyértékű munkásságának ez a belső lelki rugója, mely fényes tehetségeit növekvő erővel kibontakoztatta, akkor az igazság önzetlen szeretetében, a kutatás és tanítás útján megnyilvánuló kultuszában találom meg. Hosszú életén át mindig odaadóan, minden mellétekintet nélkül, az élet egyéb örömeiről lemondva, kutatta és terjesztette az általa látott igazságokat. Pályáját nem hiába kezdte a görög világ kultúrájának tanulmányozásával, mert hisz egész életét áthatotta Aristoteles életeszménye, a *bios theoretikos*, mely szerint a tudományban, az igazság önzetlen vizsgálatában rejlik az embernek sajátyszerű tökéletessége és boldogsága.

Fináczy Ernő ifjú korától kezdve természeténél fogva ehhez az aristotelesi életeszményhez törhetetlenül ragaszkodva, nemzetét a nagyhatású tudományos munkák egész sorozatával ajándékozta meg. A magyar közoktatásügy egyik legfontosabb korszakának, a Mária Terézia korának, majd a nevelés egyetemes történetének öt kötetben megjelent klasszikus megírása örök hálára kötelezte a magyar tudományosságot. Fináczy Ernő a nevelés múltjának legnagyobb magyar bűvára. Az egyes korok lelki alkatát, tipikus szellemi tulajdonságait, gondolatáramlatait, nevelési intézményeit és elméleteit a kor sajátyszerű belső történeti feltételeiből tudta megérteni, az immanens történeti értékelés alapján elfogulatlanul méltányolni, nagy történeti összefüggések keretébe állítani. Munkáinak minden részletéből a kor szellemi struktúráját a lelkiismeretesen felkutatott források óriási tömegén keresztül átélő tudósnak megbízható ténymegállapítása és tárgyilagos értékelése szól hozzánk. Az egyes korok

lelkébe való nagy beleélő képessége a titka stílusa plasztikus szemléletességének, magávalragadó művészi lendületének, megkapó eleganciájának. A magyar tudományos próza legkiválóbb művészei közé emelkedett.

Fináczy elsősorban történész volt. Történeti felfogásának hátterében gondosan kimunkált elvi álláspont, rendszeres világnézet húzódott meg, amelynek szilárd értékmérői, átélt eszményei képesítették arra, hogy a történeti jelenségek tarka változatosságában fejlődési fokozatokat, haladást állapítson meg. De ugyancsak ez a komoly erkölcsi életfelfogás, nemes idealizmus nagy történeti távlatlással és mély gyakorlati valóságérzéssel párosulva, teszi érthetővé nagyszámú didaktikai, iskolaszervezeti és közoktatáspolitikai tanulmányainak döntő jelentőségű hatását. Elméleti gondolkodásának leszűrt eredményei állandóan formáltak gyakorlatilag is évtizedeken keresztül a magyar köznevelésügyet az Országos Közoktatási Tanácsban, amelynek hosszú időn át lelke és vezére volt. A Magyar Pedagógiai Társaságot az elnöki székhelyben újjászervezte, sokoldalúvá szélesítette és magas színvonalra emelte.

Az egyetemen, a Magyar Tudományos Akadémiában és az életben személyi hatásának legfőbb forrása egyéniségének biztos kiegyensúlyozottsága, világfelfogásának nemes emelkedettsége, puritán szigora és erkölcsi komolysága, jellemének hiánytalan korrektisége és tiszteletet parancsoló öntudatossága, rendkívül érzékeny felelősségtudata, teljesen megbízható tárgyilagossága, szinte pedáns lelkiismeretessége, minden szélsőségtől és egyoldalúságtól való mentessége volt. Ha fiatalkori munkásságából elénktáruló lelki alkatát egybevetjük öregkori tevékenységéből kisugárzó szellemével, meglep bennünket személyiségének zárt egysége, önnönmagával való állandó azonossága: tartalmilag élte fogytáig folyton gazdagodott, gondolatjárásának formai elemei azonban mindig ugyanazok maradtak. Konzervatív lélek volt: a kornak egy-egy éppen felbukkanó gondolatsodra sohasem ragadta magát. Az erjedő korszellem sokféle új nevelési jelszava, szuggesztív mozgalma, ki nem érlelt reformtörekvése fölé szinte szuverén módon tudott emelkedni, mert mind ezeknek kitűnően ismerte a történeti akusztikáját. Ezek az eszmék legtöbbször nem voltak újak számára, csak újszerű ruházatban, újszerű hangzatos szó-szimbólumba takarva jelentek meg előtte, amelyből nagy történeti ismerete hamar kivetkőztette őket, viszont fogékony volt minden komoly haladási, észszerű fejlődési indíték iránt. Tanítványait elsősorban a nevelés erkölcsi eszményeinek tiszteletére és szeretetére sugalmazta. Igyekezett bennük azt a hitet

meggyökereztetni, hogy — mint 70-ik születésnapján oly szépen mondotta — «gyermekeinknek nem akkor teszünk legjobb szolgálatot, ha őket holmi ügyességekre, készségekre, nyomban aprópénzre felváltható ismeretekre tanítjuk, hanem akkor, ha megtanítjuk őket, hogyan kell örökéletű eszmények szolgálatában akaratumk teljes megfeszítésével dolgozni, küzdeni, esetleg lemondani és szenvedni, mindezekért az evangélium szavai szerint semmit sem várván: *nihil inde sperantes*». Fináczy Ernő elsősorban ideáloktól ihletett, tiszta és tevékeny életre akart nevelni. Nevelési eszményének célját és értékmérőjét — mint maga vallja — az isteni tökéletességből, eszközeit pedig az egyetemes emberszeretetből, elsősorban a gyermek szeretetéből merítette.

Szeretve tisztelt társunk, barátunk, sokunknak mestere, Fináczy Ernő! Fájdalomtól gyötrődő szívvel búcsúzom Tőled a Magyar Tudományos Akadémiának, a kir. Pázmány Péter-Tudományegyetemnek, az Országos Közoktatási Tanácsnak és a Magyar Pedagógiai Társágnak nevében. Te a nevelő ösztönnel megáldott Sokrates fajtájából faragott ember voltál: ember, aki másokért éltél és dolgoztál, családodért és tanítványaidért, mert szeretted őket, fájdalmuk a Te fájdalmad volt, örömük és sikerük a Te örömod és büszkeséged. Valódi jó ember voltál, mert mindenkinek mindenkor csak javát akartad. Boldog ember voltál, mert lelkiismereted mindig fehéren tiszta volt. A Te nemesen összhangzó hosszú pályád biográfiáját szomorúan egészíti ki élted utolsó három esztendejének thanatografiája: a lassú elmúlás hosszas szenvedéseitől, amelyeket erős lélekkel, igaz keresztényi türelemmel viseltél, most megszabadított a halál. A Te istenhívő, transzcendens világnézeted számára ez nem a végső enyészet, az életnek mindenkorra való megszűnése, hanem az örökélet kapujának átlépése. Valóban joggal illik Reád Vesalius szava, amelyet sírkövére vésetni óhajtott: *Vivitur ingenio, caetera mortis erunt*: a szellem számára élünk, minden egyéb a halalé.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS TÖRTÉNETPOLITIKA

SZEKFŰ GYULA

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1940 április 22-én) —

Ennek az órának, amikor most T. Tagtársunk székfoglalóját megtartotta, ünnepélyességét és örömét szeretném fokozni annak a szellemi arcképnek megrajzolásával, amely t. Tagtársam gazdag, sokoldalú és nagyhatású, három és fél évtizedet átölelő tudományos munkásságának egyes vonásaiból egységesen szövődik elem. Élete napestig folyó örökös alkotó munka.

Először mint a történettudomány elemző forráskritikusa lép fel Szamosközyről, a török történetírókról, Castaldo két historio-grafusáról írt tanulmányaival s hódoltságkori forráskiadványaival. *A serviensek és familiárisok* című munkájával új utat mutat a magyar középkori közigazgatás- és társadalomtörténet számos területének vizsgálatára, amikor kimutatja egy addig észre nem vett feudális jellegű középkori intézményünknek, a familiaritásnak életét és formáit.

Sok *analitikus* részlettanulmány után T. Barátom tudományos belső fejlődésének *második* szakaszába lép: a magyar történelemnek a módszeres modern történettudomány színvonalára emelt *szintézise* szellemi becsvágyának tárgya. Ilyenirányú munkáját *A magyar állam életrajzával* kezdi meg. Céltudatos programmal áll a magyar történetírás fejlesztésének szolgálatába. Szemügyre veszi eddigi történetírásunk hiányait, hibás szempontjait s a külföldi fejlettebb történetírással összehasonlítva, megállapítja a tennivalókat, a magyar múlt módszeres újraszerkesztéséhez új kategóriákat próbál alkalmazni. A XIX. századi magyar történetírás szellemét két forrásból eredezteti: a romantikából s a francia polgárkirályság liberalizmusából. A negyvenes évektől kezdve történetíróink szelleme jobbra e két szellemi irány éghajlata alatt alakul ki s szívódik bele a magyar köztudatba. Pedig ez a két irány nem a valóságos múlt felfogásán alapult, hanem a maga politikai világnézetét, értékrendszerét és vágyait vetítette vissza a múltba; elsősorban nem a kútfők érde-

kelték, hanem dogmatikusan merev értéskémáknak a múltra való alkalmazása. T. Tagtársam megfigyelése szerint Horváth Mihály és Szalay László már többé-kevésbé lerázzák az egyoldalú romantiko-liberális történeti felfogás béklyóit s a forrásokhoz iparkodnak visszatérni. Az ő és mások nyomában megindul Akadémiánk nagy kútfőkiadása, a *Monumenta Hungariae Historica*, a levéltári kutatás fellendül. Ellenben a nagy tömeg lelke nálunk továbbra is a régi romantikus és liberális, naiv és színpadias, népszerű feldolgozásokból táplálkozik s ezeknek illúziókat keltő szellemét tartja igazi jó magyar nemzetinek. T. Barátom már húsz évvel ezelőtt bátran s igazoltan figyelmeztetett arra, hogy például Szent Istvánnak igaz magyar nagysága sohasem tudott az említett történeti felfogásban kellően kidomborodni: a magyar állam és kereszténység megalapítóját vértelen-színtelen árnyéknak rajzolta, pedig Széchenyi Istvánon kívül alig van magyar, aki annyira jelentős hajtóereje lett volna nemzeti fejlődésünknek, mint az első király, mindennek kútfeje. Hogy mi volt Szent István, azt mélyen érezték a XIX. század elméletétől még mentes régi-régi magyarok, akik szorongattatásukban nála kerestek vigasztalást, gyászos öltözetben előtte sírván. Hogy mi volt Szent István, azt mi, késő utódok, csak azóta tudjuk, mióta a modern történeti kutatás a maga módszereit hatalmas egyéniségére s az ebből kisugárzó cselekvésekre és eseményekre alkalmazza. T. Barátom szintetikus történetírói erejének különös tanúsága és érdeme nemzeti történelmünk új, nagyszabású és egységes összefoglaló képe, melynek megfestésére Hóman Bálinttal vállalkozott. A *Magyar Történet* hét kötetéből négy és felet, a hatalmas mű kétharmadát egymaga írta meg Mátyás renaissanceától napjainkig. Az utolsó millenáris összefoglalás már részben elavult: az egy emberöltő óta napfényre került sok új történeti anyag, új szempontok, a jelen történettudományának gazdag módszeres kategóriái új feldolgozást követeltek. Minden kor lelke a maga érdeklődési irányának és elme járásának megfelelően tükrözi a múltat s kölcsönöz a pusztá tényanyagának más-más szellemi reliefet. T. Tagtársunknak fényesen sikerült a mostani magyar emberöltő problémái, eszméi és törekvései szögéből szerkeszteni újra a magyar lélek múltját. Régebbi történetírásunknak sokszor egyoldalú közjogi felfogását gazdagon kiegészítette a modern társadalom-, gazdaság- és szellemtörténet újszerű szempontjaival. Trianoni csonkaságunk a nemzetiségi kérdés történeti előzményeit aktualizálta számunkra: ilyen irányban történeti távlatunk erősen tágult. A magyarságnak mindenkori nemzetközi elhelyezkedése, más népekkel való kapcsolata ma sokkal

mélyebb érdeklődésünk és történeti élményünk tárgya. T. Tagtársunk mindezt ma szabadabban, tárgyilagosabban, a megszűnt .osztrák politikai kapcsolat fölé emelkedő szemmel tárgyalja, melyet nem homályosít el a 48 és 67 ellentétéből táplálkozó napi politika, mint nagy nemzeti katasztrófánk előtt.

Ritka történetírói erénye az egyes korok életének *egységben látása*: a letúnt korok emberi élete sokrétű élő egység, *unitas multiplex*, s a történetíró művészete abban áll, hogy ezt a mindenben mindennel összefüggő szerves egységet mint ilyent plasztikusan láttatni tudja. A szellemi diapason iránt t. Barátomnak kivételes érzéke van: a kultúrának vallási, politikai, társadalmi, gazdasági, művészeti és irodalmi ágazatait nem egymástól elszigetelve mutatja be, mintha ezek külön éltek s fejlődtek volna, hanem alakulásukat mindig szerves egységben szemlélteti. A rendkívül sokféle történeti tényezőknek mind megadja a maguk szerepét és hatásértékét a fejlődésben: mikép hatnak a szellemi-világnézeti erők a gazdasági-társadalmi viszonyokra s viszont a gazdasági tényezők a szellemi kultúrára. Az egyes korszakok képét nagyszabású történeti szelekció alapján széles és vastag vonalakkal, erős tömegszínekkel festi meg s a kiemelkedő mozzanatokot kitűnően kapcsolja össze az árnyalatokkal, amelyeket azért tud korképeiben megfelelően alkalmazni, mert meg tudja látni a különben elrejtőző, nehezen kiérezhető, alig megfogható irracionális történeti mozzanatokat is. írásai újszerűségükkel nemcsak meglepnek, hanem elmemozdítók, továbbgondoltatok, gyakran pesszimiztikus értékmérőjükkal és fanyarságukkal a lelket mélyebb gyötrődésre készítetik s a jelent lelkiismereti furdalásra indítják. Műveiben nemzetünk múltja mindig világtörténeti háttérből emelkedik elénk: a magyarság életfolyamatát és vezető egyéniségeit európai mérlegre állítja. A történeti élet nagy küzdelmében elsősorban mindig a lelket keresi. Szemében az emberi történet nem egyéb, mint a lélek története: «A magyar történet a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezred óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság munkája hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző új szint, új formát képvisel.» Nem meglepő-e, milyen összhangban van a magyar nemzeti történetírás céljának ez a kitűzése a magyarság élethivatásának azzal a történet-metafizikájával, melyet először Széchenyi fogalmazott meg az emberiség és a magyarság viszonyára nézve?

Az elemző részlettanulmány s a nagy történeti szintézis után t. Tagtársam szellemi evolúciójának *harmadik*, színekben gazdag iránya:

a *történetpolitika*. Sokat írt a politika történetéről, hogy végre kikössön a történet politikájánál. A történetpolitikai értekezés nálunk tudományosan kevésbé művelt műfaját föleleveníti, azt is mondhatnám: megteremti, amikor a jelenkornak égető magyar problémáit történetileg iskolázott szemmel vizsgálja s rendszerbe foglalja. Mintája saját szavai szerint Ranke, aki elveiért nem az aktív politika fegyvereivel küzd, hanem honfitársainak politikai gondolkodásra való nevelésével. Ez nem egyéb, mint annak felismertetése, micsoda összefüggés van a ma és a tegnap, a jelen és a történeti múlt között. T. Barátom egy-egy ilyen irányú történetpolitikai tanulmánya a jelen helyzetre alkalmazott történetírás, valamely jelentős korszerű probléma történeti összefüggéseinek vizsgálata. Magától értetődőnek érzi azt, hogy ha «a történetíró több, mint adatok szívos cserkésze és száraz feldolgozója, s ha pillantásával behatol rég elmúlt állami és társadalmi viszonyok homályos szövedékébe, természetes dolog, hogy érdeklődését saját jelenének viszonyai is kell hogy felkeltsék és ébren tartásák.» Így t. Barátom, bár levéltárakba temetkezett is, nem feledkezett meg a körülötte gyorsan történetté avuló világról sem. A közelmúlt és a jelen vizsgálatára annál több jogot formál, mert nem aktív politikus, akit pártállása feszélyezhet igaznak vélt gondolata kimondására. De ha a jelennek kényes és forró kérdéseire nyúl is, kezében a ma történetírása mégsem válik irányzatos publicisztikává, mert célját nem a pillanatnyi politikai helyzethez, hanem magasabb szempontokhoz méri: tisztán akarja látni és láttatni az összebogozott problémákat történeti tényezőire való szétbontása alapján. Így kutatja a nagy összeomlás után a magyar állam- és nemzetfenntartás erőit, a szociálpolitikai gondolkodás hiányának gyökereit, a liberális pártalakulás alapjait. Mint történetíró csak figyelmeztet: ezen az úton jártok s az út végén el fogtok bukni, ha még idejekorán meg nem fordultok. Mint történetpolitikus előtt *nemzetnevelő* cél lebeg: a magyarság politikai műveltségét akarja emelni azzal, hogy a nemzetet foglalkoztató aktuális kérdéseket kiemeli a napi politika köréből, történeti távlatba állítja őket. Hadd tanulja meg a nemzet, mi a helyzete a glóbuson, mi a viszonya más nemzetekhez, mi a saját ereje és erőtlensége, haladottsága és hátramaradottsága. Így avatja a *történelmet a nemzeti politikai műveltség propedeutikájává* s húzza ki a múlt vonalát a jövőbe a komoly történeti felelősségtudatra való neveléssel.

Történetpolitikai tanulmányai közül csak egyet emelek ki: mintaserűen és sok tanulsággal elemzi a magyarságnak a faji kérdéshez való viszonyát. Először erre a történettudós módszertani érdek-

lődése serkenti: mi hasznát veheti a történeti kutatásban a faji gondolatnak, amely ma a középeurópai gondolkodásnak törzsfogalmává emelkedett? Nemzeti történelem valóban nem művelhető anélkül, hogy a historikus a nemzeti egyéniségnek öröklött tulajdonságait s a nemzeti leszármazás módját ne venné szemügyre. A történeti életben akkor is figyelniük kell a faji tulajdonságokra, ha nem is tiszta, eredeti, természettudományi fajokkal van már dolgunk. De a kérdés t. Barátomat nemcsak a történettudomány módszertani szempontjából, hanem a faji probléma aktuális politikai tartalma szempontjából is érdekli, mert a fajvédelem és a turanizmus, az antiszemitizmus és az irredenta-kisebbségi mozgalmak a köztudatnak eleven hajtóerői. A sok *egyéni* és kollektív szenvedélyt felkavaró kérdésnek tudományos történeti háttérét higgadt és tárgyilagos, de sok naiv illúziót szétoszlató tárgyalással fejtegette ki a homályból.

A történetíró rekonstruáló munkájából a személyes, szubjektív felfogás végkép ki nem iktatható, mert a történelmi megismerés a ránk maradt dokumentumok alapján az idegen lelkekbe való beleélés, lelki transzpozíció útján megy végbe. Ez meg természet-szerűen függ a történetíró személyiségétől. Ez pedig eleve meghatározza azt az értékrendszert, amelyhez mérve a történetnek egymást felváltó változásait haladásnak vagy "hanyatlásnak" minősíti, föltéve, hogy nem akar az adatoknak pusztá személytelen leltározója lenni. T. Tagtársam a kiegyezést követő liberális félszázadot minden külső csillogása ellenére a dekadencia korának minősíti, ami sok és heves ellenmondást keltett. Már a világháború alatt írja, hogy az alkotmányos állami tevékenység nem elég a nemzeti élet belső fejlesztésére, ehhez társadalmi és gazdasági szervezkedés is szükséges. A megindult s a szörnyű nemzeti katasztrófában végződött hanyatlásból csakis valódi-nemzeti hagyományok kiépítése útján emelkedhetünk ki. Ennek a gondolatnak jegyében írta meg a *Három nemzedék* című rendkívüli hatású könyvét. Belső indítéka mély és megrázó honfiúi hevület, amely a nemzet borzalmas összeomlása láttára elszorult szívvel számot akar adni azokról a tényezőkről, amelyek rombadöntötték Szent István birodalmát. Saját vallomása: «Ezt a könyvet meg kellett írnom. Ez a könyv személyes élményem . . . Munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén *ilyen* katasztrófát kellett megélnünk; míg szemébe nem nézek azoknak az erőeknek, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették nemzetemet.»

Ki képviseli a letűnt kort tetemre hívó harcos történetpolitikus szemében a követendő mintát, a hanyatlás és haladás mértékét meg-

adó nemzeti értékrendszert? *Gr. Széchenyi István*. A húszas években elmélyülő kultusza t. Tagtársamnak egyik legfőbb érdeme. Annak, hogy oly eleven és friss érdeklődést tudott a legnagyobb magyar iránt kelteni, egyik oka Széchenyiről való újszerű felfogása. Ez lényegesen elűt a hetvenes évek és a századvége Széchenyi-arcképétől, mely Széchenyiben a liberális tanok ellenségét látta. Széchenyi szembezállott a könnyedén optimista, külsőséges és mechanikus nemzetfelfogással, mely nemzet- és államhatárt egybevesz, formalisztikus közjogi kategóriákban gondolkodik s a földtől elszakadt álomban él. Itt a nagy magyar parlag: ezt először is alaposan meg kell ismernünk s aztán munkába kell fognunk a szenvedélyek leigázásával s az ész és erkölcs hatalmának gyarapításával. T. Barátom előtt Széchenyi húsból-vérből való ember s nem hideg történeti szerkesztmény. Eleven belső történeti látványa van róla: ezért tudja oly melegen és nagy sugalmazó erővel megmintázni alakját s beleélelni eszméibe a lelkeket. Ezen reális eszmék értékmérői szerint bontja szét és ítéli meg azt a korszakot is, amely a három nemzedék után következik: a jelent. A magyar történet önmarcangoló Oidipus királyának, Széchenyinek, szellemére emlékeztető erős kritikája pozitív nemzetfejlesztő feladatban hangzik ki: az aktív birtokpolitikában a mezőgazdasági munkásosztály megmentésében, emberi méltóságába való beiktatásában. Ebben látja elsősorban az újra életerős, egészséges, bátor és önálló nemzet újjászületésének útját. Eszméivel, főképp a fiatalságra, a legmélyebben hatott. Pedig nem sistereg írásaiban a próféták ihlete, nem sivít ki a reformátorok rajongó erőszaka: saját konfessziója szerint csak a régmúlt, közelmúlt s a jelen egyszerű megfigyelőjének szerepét vállalta. S mégis ebből az «egyszerű megfigyelőből» hatalmas szuggesztív erők sugároztak ki, melyek nagyszámú magyarban igaz lelki katarzist, öröklött illúziók széttörését idézték elő. A fiatalság mohón szívta magába t. Barátomnak eszméit s korunk egyes jelenségeire vonatkozó kritikáját. A fiatal hamvas racionalizmus azonban az eszméket szereti utolsó következményéig kiélni, azonnal korlát nélkül megvalósítani, a történeti fejlődés lassúbb ütemét figyelmen kívül hagyni. így a legjobbhiszemű elméleti történetpolitika is a valóságban történetetlen radikalizmusban fut ki: a jelen történetírója a szellemeket megidézi, ezek hódolattal hallgatják — s nemsokára föllázadnak, mert szemükben már a jelen is elavult történet: a jövődönék Utópia tartományába költöznek.

Többször föl-fölhangzott a vád, hogy t. Tagtársam történetírása erősen egyéni, szubjektív, a saját magas hőfokú személyiségének a

múltba való projekciója. így pl. nem tudja megtagadni katolikus vallási érzését a múlt rekonstrukciójában. Azonban a történésztől ezt nem is szabad várnunk, ha nem lépi át a kötelező emberileg lehető tárgyilagosság vonalát. T. Tagtársam Pázmány kardinális alkotásait és Széchenyi katolikus szellemiségét épp úgy hódolattal becsüli, mint Bethlen Gábor és Kossuth Lajos protestáns géniuszának nagyságát őszintén elismeri: egyformán értékelő magyar lélekkel építi bele személyiségüket a magyar történet panteonjába. A budapesti liberális zsidó kultúrát épp úgy elítéli, mint ahogy a konzervatív keresztény felbuzdulás hiányait és hibáit, neobarokk külszerűségét kritikus szemmel napfényre állítja. Az általános nemzedékváltásnak, amikor az ifjú lomb a tavalyit kitolja, belső feszítőerejét nagy rokonszenvvel rajzolja meg, de nem huny szemet a trianoni fiatalságnak «a spiritualisztikus motívumok iránti bizonyos érzéketlensége» előtt. A leszakadt magyarság kérdése örökösen rágja szívét, de annak itthoni ferde lelki vetületét joggal bírálja.

A történelemnek következő tanulságát vonja le a jelenre: nemzeti öntudat kell a nemzettest minden tagjában s a nemzeti szellem hatékony megvalósítása egész kultúránkban. Félteve őv a *kismagyar úttól*: ez a nemzettest tagjait összezsugorítja a fajmagyarokra, tíz millió helyett néhány százezerre, a turáni eredetűekre. Bátran szembezáll. t. Barátom mint a múltnak látva látója, a turáni történetfilozófia a majdnem egész Ázsiát felölelő, s mégis kismagyar fantasztikus szemlélet ellen, mely el akarja hagyni ősi, keresztény-magyar utunkat. Bajainkból kivezetőnek csak a *nagymagyar* utat látja: Széchenyi reformrendszere nyomán a nemzetnek humánus és magyar értelemben való szélesebbítését és mélyítését a múlt értékei irányában a nemzeti hagyományok alapján.

Tudományos személyiségének itt csak kissé megforgatott mozaikköveit összerakva, egységes szellemi képe tekint reánk: mester a pozitív tények forrás-kutatásában s az adatok újszerű összefüggésének szintetikus látásában, a múltba való finom lelki beleélésben s az egyéni és tömeglélek hű újraserkesztésében, a racionális eszmék nyomozásában s a történet háttérében morajló érzelmi-irracionális erők intuitív kiemelésében s értékelésében, a múltnak immanens nézésében és a jelen kultúrának értékrendszerére való vonatkozásában, a száraz adatok szorgalmas gyűjtésében s egységes képpé szerkesztésüknek művészi rendszerezésében s a stílus nemes komolyságával való földolgozásában. A történettudományon keresztül művészi nemzetnevelő: ez életének belső értelme, valódi biodicaeája.

MŰVÉSZETTÖRTÉNET ÉS LÉLEKBÚVÁRLAT

HEKLER ANTAL

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián r. tagsági székfoglalója alkalmából
(1935 február 11-én) —

A fiatal jogász bejárja Olaszországot, majd Hellaszt s fokozatosan megéri benne új hivatása: lelkes és fáradhatatlan munkája, odaadó tárgyszerelme alapján elsősorban a klasszikus archaeológiának, különösen a görög-római szobrászatnak nemzetközi tekintélyű kutatójává emelkedik. Hatalmas emlékanyagon uralkodó összehasonlító módszerével és a stílusanalógiák finom meglátásával egész sereg antik plasztikai maradványt határozott meg először a kor, a művész vagy iskola szerint. Az antik portrait-művészet esztétikájában az elsők között áll. A Pheidiásról szóló kitűnő művében elismert kísérletet tett arra, hogy a Parthenon egész szobor-ornamentikájának pheidiási eredetét igazolja. A görög-római arcképszobrászatról írt művének értékét a nemzetközi irodalom is méltányolja. Új adataival, új összefüggések megállapításával s meglepő értékelésével nagyban fejleszti az antik arcképekre vonatkozó ismereteket. Fürgén kutató szeme a klasszikus világ nagy embereinek: hadvezéreinek, tudósainak és művészeinek képmásait raktárakban felejtett szobor-darabokban felismeri.

Az emlékanyagot mindig éles és szempontokban gazdag szemmel látja. Már fiatal korában a Nemzeti Múzeum római anyagát a modern archeológiai szempontok alapján dolgozza fel s állítja be a művészet fejlődésének történeti útjába. Nagy szervező: a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményét újrendezi és meggyarapítja; a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet nagy buzgósággal megszervezi, hogy legyen a magyar, a bizánci és a török történeti és művészeti kapcsolatok kutatásának műhelye.

Olyan gazdag és komplex elme, mint tisztelt Tagtársamé, nem szorítkozhatott az antik művészetre: átfogja az egész művészet történetét, még pedig mély élményszerűséggel, figyelmét elsősorban a lélektani problémákra szegezve. Szép tanúsága ennek Michelangelo-ja, az antik művészettől nyert inspirációknak finom elemzése;

továbbá Lionardo da Vinci művész-egyéniiségének sokoldalú és újszerű jellemzése. De új irányt szab a magyar művészettörténet egyes területein is, amint ma is tanúi lehettünk annak, hogyan állítja be a magyar barokkművészetet az egykorú európai művészet szellemi éghajlatába.

Különösen magasabbrendű jelentőséget kölcsönöz munkásságának, hogy részletkutatásait mindig mélyebb világnézeti háttérbe iparkodik állítani. Éles szemmel és együttérző lelki ráhangzással fürkészi, hogyan tagolódik bele a művészet egy-egy kor egész kultúrájába, általános lelkiségébe, szellemi diapasonjába? Hogyan függ össze a képzőművészet a többi művészetekkel? Hogyan kapcsolódnak a stílusváltozások a kor életérzésének és világnézetének változásaihoz? A művészetet nem egyoldalú formalisztikus szemléletmóddal nézi mint ábrázolást, hanem mint kifejezést, lelki konfessziót. A művészeti stílusproblémákban világnézeti problémákat pillant meg. Milyen finomsággal és a lelki beleélés milyen magas fokával elemzi pl. azt, vajjon hogyan alakul át egy antik antropocentrikus művészi felfogás a középkorban a kozmikus-metafizikai világnézet kifejezőjévé, majd a renaissanceban újra pozitíviztikussá, amikor Lionardo a művészetet egyenest természettudománynak minősíti; hogyan támad föl a már agg Michelangelóban az új antinaturalisztikus szépségeszmény? a leibnizi dinamikus filozófia korának hogyan felel meg a barokk drámai jellege? S az új-klasszicizmusban megint mikép érvényesül a hideg racionalizmus statikus világnézete? így Tagtársunk a művészettörténetet elvi, filozófiai magaslatra emeli.

Szellemi alkata izgalmas szenzórium a tudományban: érzékeny, mozgékony, sietve felfogó, termékeny problémaérezkű. Dinamikus lelkét mindig a lázas munka vágya és öröme tüzesíti át. Innen előadásainak magával ragadó, fordulatosán lüktető, szinte rajongó, csillogó szavú retorikai lendülete és sugalló pátosza.

Tudományos ihletének tárgyi forrása újabban főképp a magyar művészet múltja. A műemléktopografia híján — s ezt szomorúan állapítja meg — igen fogyatékos a magyar művészeti emlékek ismerete. Ezért a magyarországi művészettörténet számos kérdése még merőben tisztázatlan s a szintézis lehetőségétől meg éppen távol állunk. Ezért sürgeti t. Tagtársam a műemléktopografia megindítását s az egyes kérdéskörökhöz igazodó emlék- és forrás publikációk kiadását. Csak ilyen előmunkálatok alapján állapítható meg egyrészt a külföldi behatások jelentősége és értéke, másrészt a magyar léleknek a művészi alkotómunkában megnyilatkozó eredetisége, befogadó és átalakító ereje. Sürgető ez a feladat azért is, mert az

osztrákok műemléktopográfiájának egyik kötetét a tőlünk elszakított Burgenland emlékeinek szentelik, a románok pedig lázas sietséggel fogtak hozzá Erdély műemlékei feldolgozásához. Ezért t. Tagtársam a magyar művészettörténet tudatos megalapozását és kiépítését éppen jelen történeti helyzetünkben egyik legfontosabb nemzeti feladatunknak hirdeti. «Végre egyszer tisztán kell látnunk—így kiált fel magyar szíve fájdalommal, — hogy a mi művészeti múltunk: mennyi kincs, mennyi probléma s mennyi teljesítetlen kötelesség.» Azért fohászodik szinte ódái lendülettel, hogy munkánkban ihlessen meg bennünket múltunk szelleme, az a szellem, amely nem a mai csonka, hanem az egész történeti nagy Magyarországé. Mert nemzeti öntudatunknak legnagyobb erőforrásai múltunk művelődési értékei. Az a nemzet elveszti történeti létjogosultságát, amely saját múltját nem becsüli s ebből hitet és erőt nem tud meríteni. Az elszakított területek minden zuga fennen hirdeti, hogy a magyar faj és föld a művészi kultúra terén sem volt meddő. Nagy-Magyarország művészeti emlékei a mi szellemi kincseink, ezekről lemondani sohasem fogunk. Tudományos feldolgozásuk, amelyet t. Tagtársam jeles tanítványai útján a győri és pápai plébániatemplom s a szombathelyi székesegyház monográfiáival új lendületbe hozott, a mi jogunk és kötelességünk. Művészeti emlékeink, ha országunk mai területén kívül vannak is, kulturális felsőbbségünk legbeszédesebb szemléltető bizonyítékai. Mindnyájunk szívéből szakad föl ékes szava: «Bányáink kincsét mások aknázhatják ki, erdőink fáit mások vágathatják ki, de múlt kultúránk eredményeit a nemzeti öntudat számára csakis mi értékesíthetjük. És ez a mi erős várunk, ez a mi bevehetetlen erősségünk!»

TÖRTÉNELMI ISMERETKRITIKA ÉS FORRÁSKRITIKA

MADZSAR IMRE

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott r. tagsági székfoglalója alkalmából
(1940 január 15-én.) —

Az egyes szaktudományok viszonylag csak későn jutnak a maguk logikai céljának és szerkezetének, sajátzerű megismerési módjuknak és gondolatformáiknak s ezek érvényességi fokának tudatára. Ezeknek a kérdéseknek tisztázására a XVIII. század végén Kant a «tisztá ész bírálatában» hatalmas kísérletet tesz a matematikára és a tisztá mechanikára vonatkozólag, mert csak ezeket tekinti szoros értelemben vett tudományoknak, egyéb ismeretrendszer is csak annyiban, amennyi matematika van benne. Több, mint száz esztendő pergett le, míg megindult a «történelmi ész bírálata», azaz a szellemi tudományoknak, elsősorban a történelmtudománynak ismeretelméleti vizsgálata.

A történelmtudomány ugyanis a XVIII. században s a *saeculum historicum*-ban, a XIX. században, túlnyomóan az anyaggyűjtést és a kritikai vizsgálatot, azaz a forráskutatást vette természet-szerűen először célba, hogy aztán ezt az anyagot tudományosan feldolgozhassa, a múltnak szerves szellemi képében feltárhassa. Ez a *Scriptores* és a *Monumenta* hatalmas kötet-sorozatának kora. Bár a német idealizmus a maga csúcspontján, Hegelben, megtalálta történelmi metafizikusát, aki az emberi történelmet értelmét a világszellemben fokozatos kibontakozásában, objektíválódásában pillantja meg, nem érdekelte azonban mélyebben a történelmi megismerésnek természete. Ennek vizsgálata majdnem csak a XX. század fordulóján következik be a neokantianizmus nyomán, amely a Kant óta hatalmasra fejlett szellemi tudományoknak logikai szerkezetét és ismeret-érvényét is kutatni kezdi. De ezzel párhuzamosan maga a történelmtudomány is tárgyának és metodikájának vizsgálata közben — főképp Lamprechtben — elméleti feladatainak tudatára ébred.

Amikor a 90-es években az éles és elme-gerjesztő Lamprecht-vita folyik a német történelmbúvárok és filozófusok táborában, hazánk történelmeszei körében még «az anyagban gyönyörködő kutatás csend-

élete» honol. A történetelméleti gondolkodás — ha a történettudományban is törvényeket kereső pozitivizmusnak némi hatását figyelmen kívül hagyjuk — a mi anyaggyűjtő történetkutatóink szorgalmasan dolgozó körében nem vert gyökeret. Az első magyar történetbúvárok között, akik szaktudományuk magasabb elvi szempontjaira és ismeretelméleti előfeltételeire ráeszmélnek, találjuk Madzsar Imre tagtársunkat. Nem riadt vissza az ismeretkritikai vizsgálattól, melyet Nietzsche «félénk tartózkodástannak» bélyegzett, mert mindig csak ki akarva cövekelní a tudományos megismerés határait, a megismerésre szomjas naiv ösztönt megbénítja, hanem pozitív hasznot remélt tőle szaktudománya számára, tudatossá tételét oly előfeltételeknek, melyek úgyis szükségképpen és szervesen bennrej lenek minden történettudományi búvárkodásban, csakhogy ösztönszerűen, nem a tudat világos fényében. A történettudomány is végső, azaz filozófiai elvekbe torkollik, amelyek vizsgálata nem lehet közömbös a szakbúvárra nézve.

Századunk elején t. Tagtársunk *Lamprecht történetelméletének* ismertetésével és bírálatával kezdte meg történetfilozófiai gondolatmunkáját. S finom, az akkori idevágó irodalom teljes ismeretén alapuló mélyreható elemzése világos logikával mutatta ki, hogy amit Lamprecht «történetírásnak» mond, az az igazi történettudomány; amit pedig «történettudománynak» nevez, mint tipikus törvényszerűségeket kimutató vizsgálatot, az igazában szociológiai kutatás. Az, amit Madzsar Imre tárgyilagos kritikája több mint három évtizeddel ezelőtt Lamprecht elméletéről megállapított, ma is a tudományos köztudat álláspontja.

Egy másik tanulmányában (*Egyének és tömegek a történelemben*) élesen boncolja azt a törekvést, amely a történelemnek célját a tömegek szerepére vonatkozó törvényszerűség megállapításában látja. E szerint minden tudomány logikai célja az általános; a történetírást a tudomány rangjára akarjuk emelni; tehát a történetírónak elsősorban az általános, kollektív erőket kell tekintetbe vennie. Nyilvánvaló, hogy ebben a szillogizmusban az «általános» jelentése az előzményben és a következményben merőben különböző. Élénken tiltakozott t. Tagtársunk a történeti felfogásnak harminc évvel ezelőtt nálunk is felburjánzó radikalizmusa ellen, mely szerint az eddigi történetírás káros, mert «osztályérdekeket szolgál» s helyesen bírálta a «történeti materializmusnak» és a «kollektivisták» történelmi irányzatnak szélsőséges álláspontját, mely az emberi múlt alaperejét és főmozgatóját csak a tömegek életében keresi. A történésznek egyoldalú túlbecsülés nélkül kell kimutatnia azt a szerepet, amelyet

a múltban egyfelől az individuális erők, másfelől a kollektívumok és általános okok játszanak. S ha elismeri is, hogy az addigi történetírásban a társadalmi csoportok és rétegek, a korszellem, a hagyományok és gazdasági viszonyok vizsgálata viszonylag háttérbe szorult, számos példával igazolja az antik történetíróktól kezdve, hogy a társadalmi osztályok és a tömegek sohasem voltak tudatosan és szándékosan száműzve a historiából.

Már Lamprecht diapason-elmélete óta élénken érdeklődik Madzsar Imre a történeti korszakok felosztásának problémája iránt, amely a korszellem egységes szintézisével kapcsolatos, ahol minden összefügg egymással. Ennek a gondolatnak megvilágítására írja *Térszemlélet és időérzés a babilóniai kultúrában* c. remek tanulmányát, mely az Archiv für Kulturgeschichte-ben (1931) is megjelent. Beható elemzése kimutatja, hogy az ókori Mezopotámia vallásos építészetének és művészi ábrázolásának századokon át megfigyelhető stílustermelő vonásai s másfelől az előjelek tudományának páratlan felvirágzása benső szellemi rokonságban állanak egymással. Az égbetörő bábeli tornyoknak, «az ég és a föld kapcsainak», a zikurratoknak beleérző elemzése kapcsán sikerül igazolnia azt a történetfilozófiai gondolatot, hogy az idő érzésének sajátos, valamely kultúra egyéneire jellemző módjából fakad ugyanennek a kultúrának sajátos térszemlélete is. Ez a tér- és időképzet az a titkos kulcs, amely megnyitja a történész rekonstruáló beleélése számára mindannak zárát, amit a magunkétól egész mivoltában másnak, az egyiptomi, hindu és kínai szellem eredeti alkotásának érzünk. Egy-egy kultúrának sajátos színe a specifikus tér- és időélményből fakad. A babilóniai emlékek elemzése alapján e kultúra össz-szimbolumának t. Tagtársunk a zikurratok kapcsán a «hegy-eszmét» tartja, amely itt azt a szerepet játssza, amit az *út* az egyiptomi, a *plasztikus test* az antik görög, a *dau*, a mágikus barlangézés a kínai s a *végtelen tér* a modern európai kultúrában.

A történeti korszakok legmélyebb filozófiai hátterét találjuk *Időhatár és térhatár* c. munkájában. A történeti korszakoknak, vagyis a történet megszakítatlan folyamában vonható határok lehetőségének és jogosultságának kérdését az időhatár fogalmának tüzetes gondolati átvilágításával akarja dűlőre juttatni. A tér- és időhatárnak geometriai, makro- és mikrofizikai s lélektani szubtilis boncolása után, melyben a modern tudományos kultúrában való univerzális látókörének csodálatos tágassága tárul elénk, kimutatja, hogy csak gondolkodásunk viszi bele a folytonos térbe és időbe a szakadozottságot. Ha a történetet események és eszmeáramlatok folyamának tekintjük,

akkor a folytonosságnak képe áll előttünk. De ha az események és eszmék hordozóira irányítjuk figyelmünket, akkor a történet színpadán nemzedékek lépnek egymás nyomába, mint az egymást felváltó katonai őrségek. S ekkor a történetről szakadozott képünk van: az apák és fiúk nemzedékét többé-kevésbé mély «szakadék» választja el egymástól.

A nemzedékek korszellemét, fejlődési szakaszosságát teszi meg t. Tagtársunk alapjává a *világtörténet korszakainak* (1932). A korszak-felosztást ritmikus szellemi formák ábrázolásának fogja fel, mint egy versképletet vagy a grafikonok görbéjét. A nemzedékekbe való természetes tömörülés és az egyéni lelki fejlődés szakaszossága párhuzamának s a korszellemnek elemzése alapján igen meggyőzően rajzolja meg a történeti ritmus zárt formáját a világtörténet 36 nemzedékére nézve.

*

Eddigi szavaim alapján azt gondolhatja valaki, hogy Madzsar Imre tagtársunk mint filozófus foglalta el rendes tagsági székét ma Akadémiánkon. Valóban: a filozófusok éppoly joggal vallhatják őt magukénak, mint a szaktörténészek. Tudományos egyénisége meggyőző példája annak, hogyan kell egyesülnie az alapos szakbúvárlatnak és a szaktudományokból kinövő elvi, azaz filozófiai kérdések vizsgálatának. Filozófiai elmékedését t. Tagtársunk az *ismeretkritikával* kezdte: szaktudományi munkássága pedig főképpen a *forráskritika*. Meglepő a szellemi struktúra azonossága. Szellemi arca kettős: filozófus és szakbúvár; s mégis egy: mindkettő kritikai szellemet sugároz.

Első műve a történettudomány terén *Forgách Ferencről* írt (1901) forrástanulmánya. Már ebben megnyilatkozó finom megfigyelőképessége, filológiai akribéiája jellemzi későbbi munkáit is: így a *Müégein Henrik és krónikáink*, majd *Szent Gellért nagyobb legendája* c. tanulmányát, melyben kimutatja, hogy a nagyobb Gellért-legendá csak a kis legendának kései, novellisztikus kitágítása. *Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum* c. értekezés a bajor törvénynek a szentistváni törvényekre való hatását fejtegeti. *A hún krónika szerzője* c. munkája stíluskritikai bizonyítékok alapján igazolja, hogy a Kézai-krónika első része a szerző eredeti munkája. *II. Géza korabeli névtelen* című 1. tagsági székfoglalójának stíluskritikai adalékai fényt derítenek krónikáink keletkezésére és rokonságára. A magyar legendairadalomra vonatkozó szövegkritikai tanulmányai történelmi irodalmunknak idevágó legfinomabb elemzései. Érthető, hogy a

Scriptores Rerum Hungaricarum szerkesztője t. Tagtársunkat bízta meg az *Annales Posenienses*, a *Legenda Zoerardi et S. Benedicti* és a *Legenda minor et maior S. Gerhardt* sajtó alá rendezésével. Szent István törvényeinek forrásaira vonatkozó kutatásait legújabbán még két jelentős tanulmánnyal egészítette ki: *Szent István törvényei és az ú. n. symmachusi hamisítványok* és *Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751.* Ezeken kívül számos iskolatörténeti és tanügyi közigazgatástörténeti értekezése öregbítette történettudományi érdekeit. Értékes forrásanyagot közölt *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezéseinek* (1788-1822) kiadásával. A magyar tudományosság múltját és jelenét alaposan és plasztikusan tárta fel az olaszok előtt *La scienza ungherese nel passato e nel presente* c. munkájában.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS SZOCIOLÓGIA

HAJNAL ISTVÁN

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott r. tagsági székfoglalója alkalmából
(1940 december 16-án) —

Nagyrabecsült Tagtársunk azok közé a történetkutatók közé tartozik, akik nemcsak a múlt tényanyagát felbúvárolják s genetikus rendbe állítják, hanem a történettudománynak elvi és módszerbeli öntudatát is kimunkálják. Újabban főképp a történeti fejlődésnek a társadalmi képződményektől és szerkezettől való függését vizsgálja. E vizsgálat elvi háttérébe világít bele *Történelem és szociológia* c. tavaly megjelent nagy tanulmánya. Bátran s az igazságnak megfelelően vallja, hogy a történetírás ma sem veheti komoly hasznát az egyébként tiszteletreméltóan nagyrafejlett szociológiának, amikor a letűnt korok társadalomfejlődését megérteni iparkodik. Kész módszereket úgy sem vár a szociológiától, amelynek valamennyi legújabb irányzatát áttekinti és elemzi, hanem csak szempontokat, amelyek történeti módszerekkel érvényesíthetők. Történelem és szociológia egybetartozik; oly módszert kell kimunkálni, amely *közösen* fejezi ki azt, amit eddig külön a maga nyelvén fejezett ki a történettudomány, másfelől a szociológia: az előbbi akkor, amikor a konkrét társadalomfejlődést kutatja, az utóbbi pedig akkor, amikor az emberi társulás törvényszerűségeinek megállapítására törekszik. A két tudomány között azért volt eddig oly gyenge a híd, mert a szociológia nem a társadalmasodás valóságos menetéből merítette kategóriáit, hanem a filozófiából, a pszichológiából vagy a biológiából. Joggal megüti t. Tagtársam szemét a modern szociológiai irányzatoknak az a vonása, hogy rendkívül tüzetesen vizsgálják a primitív népek társadalmi szerkezetét, a társadalmak etnográfiai korszakait, s utána rendszerint a modern társadalom elemzésére ugornak át, mellőzve a közbeeső korszakok szociális történéseit.

Tisztelt Barátom a társadalmi fejlődésnek főképp formaképződési szempontját érvényesíti egyes műveiben, melyeket 1. taggá történt megválasztása óta írt. Így az *írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* (1933), *Racionális fejlődés és írásbeliség* (1934)

A technika fejlődése (1937), c. értekezéseiben, továbbá az 1933-i varsói nemzetközi történelmi kongresszuson nagy sikert aratott *Le rôle social de l'Écriture et l'Évolution européenne* c. tanulmányában és az 1938. évi zürichi nemzetközi kongresszuson előadott *Die sozialen Grundlagen der Entwicklung der Technik* c. munkálatában.

Külön ki kell emelnem az Eszterházy-hercegi család történetére vonatkozó kutatásait: így hatalmas könyvét *Az 1642. évi országgyűlésről* (1930) és kiváló tanulmányát *Esterházy Miklós nádor lemondásáról* (1929). Történetírói egyénisége talán legszemléletesebben *A Kossuth-emigráció Törökországban* c. nagy művéből domborodik elének. Históriai újraszerkesztő és teremtő ereje az emigrációnak e néhány hónapra terjedő szakaszát új forrásanyaga alapján meglepő lélektani elevenséggel és valószínűséggel állítja be az akkori világpolitika keretébe. Az önálló és független magyar államiság már romokban hevert s mégis kivirágzott külön magyar külpolitikai történet az emigráció talajából. Nemcsak a történésznek, hanem a lélek-búvárnak is különös öröme telik benne, amikor fölfedi előttünk az európai diplomácia titkos szárait s tervszerű pszichonózzissal vezet el bennünket a bonyodalmak magvába. Az emigráció reménytelen küzködésének sokszínű rajza történetirodalmunknak egyik legfinomabb elemző munkája. Kossuth Lajos lelki arcképét nemcsak akkori szomorú jelenének egyoldalú szögéből festi meg, hanem beleszövi múltjának és jövőjének megértető mozzanatait is, ezeket felsőbb egységbe fogva igazságosan láttatja érényeit, de hibáit is.

A történettudománynak szociológiai felfogása hatja át t. Tagtársam nagy művét: *Az újkor történetét* (1936), melyet a világ Európán kívüli kultúráinak széles távlatába állít. A modern történetírás főképp egyes nemzeteknek, vagy egyes életterületeknek, mint amilyen az állam, gazdaság, irodalom, történetét vizsgálta, de kevésbbé tűzte ki céljául az *emberiség* fejlődésének magyarázatát. Ezért az egyetemes történelemnek módszerei csak kevésbé vannak kidolgozva. Tisztelt Tagtársamnak tehát nagy nehézségekbe kellett ütköznie, amikor az újkori egyetemes történelem megírására vállalkozott.

Általában igen termékenyen alkalmazza az általános összefüggések szempontjait a fejlődés magyarázatában. «A modern gondolkodás — írja — a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régít, a középkorit is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli. Ezzel szemben mi igyekeztünk — így adja elő t. Barátom egyéni történetírói programját — következetesen keresztülvinni ezt az alap gondolatot: *a társadalom fejlődése az emberek együttélésének*

módjaitól függ, nem pedig esetleges céljaitól, okszerű törekvéseitől. Az elméleti szociológia egyes újabb irányai megerősítették meggyőződésünket... A történeti fejlődés szemlélete arra vezetett bennünket, hogy az „okszerűnek”, racionálisnak, önmagában való teremtő szerepét megtagadjuk, egyszerűen funkcionális, értéknélküli fogalmaknak vegyük fel őket.»

A felvilágosodás kora s ennek a romantika korszakát átugró folytatása, a XIX. század, a maga racionalizmusával a társadalmi haladás főmotívumát az észben látja. Most t. Tagtársam, mint a XX. század fia, úgy látom, a történeti fejlődés ösztönös irracionálisnak tanítója: a racionálisnak teremtő szerepét, mint mondja, megtagadja, értéknélküli fogalomnak minősíti. Hitem szerint ez a történeti felfogás korunk irracionálisnak túlhajtása. Mind az emberi társulás életanyagának, a hagyománynak, a szokásszerűnek, az objektív szakszerűnek megvan a maga alapvető szerepe a fejlődésben, azoknak a tényezőknek, melyeknek erejét t. Tagtársam hangsúlyozza, mind pedig az emberek célszerű, észből átlátott és irányított törekvéseinek is. Ha az utóbbiakat tagadjuk, tagadnunk kell általában a tudománynak társadalomformáló tevékenységét is. Az észnek, mint az ember, az *animal rationale*, sajátos vonásának a kultúra fejlődésében való óriási társas szerepét semmiféle szociológiai felfogás nem csökkentheti vagy pláne ki nem iktathatja. Az irracionális társulási tényezők erejének mind elméleti hangsúlyozása, mind történeti kimutatása magában véve helyes szempont, de egyoldalú marad. T. Tagtársam az újkori történet megírásában távol is marad a valóságban ettől az egyoldalúságtól: az elmélettel szemben *történetírói gyakorlata* sokféle szempont és kategória prizmáján bocsátja át a történeti tényeket s megőrzi ezek színeiben való gazdagságát és életteljességét, egyben sokszor észszerűségét és célokat tudatosan kitűző jellegét. Hatalmas műve történettudományi irodalmunk egyik legkiválóbb alkotása.

EGYHÁZTÖRTÉNELEM ÉS VALLÁSTÖRTÉNELEM

RÉVÉSZ IMRE

— Üdvözlőbeszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1936 március 9-én) —

Székfoglalójában a régi magyar szellemi élet történetének egyik érdekes szakaszát mély történeti érzékkel és pszichológiai beleérzéssel elemezte. Ennek a finom lelki transzpozíciónak képessége t. Tagtársunknál több historikus nemzedék történeti-lelki csapadéka, mintegy apáról fiúra szálló tudományos hagyomány tőkéje.

Munkásságának főterülete az egyháztörténelem: a főkép a XVI. századbeli magyar egyházi és szellemi élet múltját búvárló munkái a magyar történetírásnak valóban nagybecsű és új irányt jelző alkotásai.

Különösen méltányolni való érdeme az egyháztörténelem mint tudomány módszeres öntudatának kidolgozása, logikai alkatának és ismeretelméletének beható megvilágítása. Tisztelt Tagtársunk kiemelni iparkodik az egyháztörténelmet abból az állapotból, amelyben kutatási céljait és természetét egyoldalúan a hitvédelmi érdek határozza meg, amikor az egyháztörténelmi művek csak az egyházak teológiai álláspontjának történeti illusztrációi és igazolási törekvései. De megvédi az egyháztörténelmet a másik szélső állásponttól, a XVIII. századi felvilágosodás racionalista hagyományával szemben is, amely az egyháztörténelmet közömbös vallástörténelemmé fokozza le. Jól látja, hogy a kereszténység történelme nem párolható le pusztán egyháztörténelemmé, hanem egyműtörténelemnek kell maradnia, mert ahol kinyilatkoztatás van, ott egyház is van, ott sajátzerű kollektív szellemi életforma is van! Már ez a szempont is közelebb hozza a katolikus és protestáns történetírást s mindkettőnek egységes elvi és módszertani alapot kölcsönöz.

Nincsen a helyesen értelmezett történelmi tárgyilagosság rovására, ha hitéhez hű katolikus vagy protestáns ember iparkodik rekonstruálni egyháza szellemi múltját. Sőt csakis az, aki saját egyházának szellemében nevelkedett fel, rendelkezhetik avval a lelki

beleérző képességgel, amely minden mélyebb történeti látás előfeltétele. A jelen élő hite képesít a múlt hitének együttérző megélésére. Azt hiszem, mindnyájan valljuk annak a nemes pátosznak tartalmát, amellyel tisztelt Tagtársunk egyik tanulmányát befejezi: a katolikus történész nyugodtan vallhatja a bollandista jezsuitával, *De Smedt*-tel, hogy az egyház iránt való szeretet semmiféle formában sem követelheti «a hazugsággal való szövetkezést, a *l'alliance avec le mensonge-t*, amint a protestáns historikus is követheti a nagy hugenotta történetírót, *Agrippa d'Aubigné-t*, aki azt hirdeti, hogy «amikor az igazság torkunkra teszi törét, meg kell csókolnunk fehér kezét, még ha saját vérünk piroslik is rajta.»

Az igazi történettudományi gondolkodásnak ebben a szellemében nyújtom át Akadémiánk oklevelét.

ASSISI SZENT FERENC TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SUGALMA

BALANYI GYÖRGY

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1939 november 13-án) —

Amikor a Magyar Tudományos Akadémia tavaly levelező tagjává választotta, az a gondolat irányította, hogy Szent István esztendejében meghajtsa zászlaját az újabban felvirágzó katolikus egyháztörténelem előtt, amelynek t. Tagtársunk egyik legkiválóbb művelője s amely osztályunkban nem volt képviselve. «Katolikus» egyháztörténelmet mondtam, de nem abban az értelemben, mintha elvi szempontból kétféle történettudomány, katolikus és protestáns lenne. A történettudomány is, ennek keretében az egyháztörténelem is, mint minden tudomány, vagy igazolt, a tárggyal, a valósággal megegyező ismeretekre, azaz az igazságra törekszik s akkor tudomány, vagy pedig gondolkodó munkája nem tárgyszerű s akkor nem tudomány, akár katolikusok, akár protestánsok üzik. Az egyházak hitvédelmi szempontjából is, amely régebben az egyháztörténelem jellegét elsősorban megadta, a leghelyesebb és a legillőbb a merőben tárgyszerűsége törekvő történetírás. Tisztelt Tagtársunk műveiben méltó módon jut érvényre katolikus hitelvi álláspontjának szigorú és teljes megőrzése mellett az az elv, hogy a katolikus vagy protestáns álláspont nem mehet a történelmi kutatás tudományos jellegének rovására, ha kétségkívül bizonyos fokig a téma megválasztását és feldolgozásának szellemét színezi is a történész vallásos meggyőződése.

A történelmi munkából — hogy *egy* csillagászati kifejezéssel éljek — a «személyi egyenlet» végkép ki nem iktatható. A történelmi megismerés alapja ugyanis az idegen lelkekbe való beleélés, mintegy lelki transzpozíció. A történésznek finom lelki orgánumának kell lennie a múlt bonyolult életének megértésére, a szubtilis lelki fodrozódások meglátására, a rejtett hangsúlyok kihallására, a múlt személyiségei szellemi alkotának kitapogatására. Csak ha ilyen lelki orgánummal rendelkezik a történettudós, tudja a rég letűnt életet

megeleveníteni, mintegy halottaiból föltámasztani s a jelen lelkek számára is szemléletesen megfoghatóvá tenni. Mindehhez az egyháztörténelemben, ahol az emberi cselekvések legfőbb indítéka és értékmozgatója a vallás, a vallásnak személyes, együttérző megélése szükséges: e nélkül az egyháztörténész nem tudja a múlt vallásos embereinek titkos lelki szárait felfedni és tudományosan érzékelhetővé tenni. Mert a saját szellem analógiája a történeti-szellemi beleélés alapja: a szellemi rokonlelkűség, a lelki homofónia képesít a múlt vallási értékirányainak megélésére. Ez a lelki forrása annak, hogy a katolikus egyháztörténész tárgyszerűbben, gazdagabban, mélyebben s nagyobb intuitív és művészi erővel tudja megragadni s megérteni a múlt katolikus személyiségeit s intézményeit, s a protestáns egyháztörténész viszont hasonló módon a múlt protestáns szellemét és intézményeit.

Csakis a múlt felfogásának ilyen színezete szempontjából van értelme az egyháztörténelem katolikus és protestáns irányának. Ezt az árnyalati különbséget is egy enyhítheti: a tudományos gondolkodásnak Szent Ágostontól adott megkülönböztető jegye. Ha ugyanis valamely tudományban, akkor éppen a történettudományban van igaza a hippói püspöknek, aki szerint az igazságra való törekvésnek nélkülözhetetlen előfeltétele a szív tisztasága és a szeretet: minél tisztább a kutatónak lelke, annál jobban, fényesebben látja meg az igazságot. Mert az igazság olyan javunk, amelyet nem elég megértenünk, hanem amelyet minden erőnkkel szeretnünk is kell.

Ezt a tárgyi szeretetet és odaadást érzem ki tisztelt Tagtársunk műveiből. Mert túlnyomó részüknek mi a tárgya? Assisi Szent Ferenc s alkotásai. Gyermekkorától kezdve különös szeretettel vonzódik a középkornak ehhez a legjellegzetesebb, minden mély aszkézise ellenére derűs és művészi személyiségéhez, akinél senki jobban meg nem közelítette életével Krisztust egészen a Monte Verna-i Golgotáig; akinek lelki nagysága előtt nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok és libre penseur-ök is meghódolnak egészen a hugenotta Paul Sabatierig. Szent Ferenc társadalomújító személyisége még életében eszménnyé magasztosult, majd a vallásos ihlet sugallatával történeti hatalommá emelkedett, meit nemes lelkének lényege összhangban volt nemcsak korának, hanem a későbbi koroknak is örök transzcendens vágyával. Dante Paradicsomában Assisi város nevét Napkeletre (Oriente) akarja változtatni, mert innen sugárzott szét Szent Ferenc világossága, kinek csodálatos életéről az angyaloknak kellene énekelniök: *che meglio in gloria del ciel si canterebbe*.

Tisztelt Tagtársunk, mint történettudós, arra vállalkozott két évtizedes előtanulmány után, hogy a *poverello di Dio* halálának hét évszázados fordulójára élet- és korrajzát megírja s lehetőleg minden oldalról megvilágítsa mélyreható forrástanulmányok s a ropant terjedelmű irodalomnak teljes ismerete alapján Francesco csodálatos személyiségét s korára gyakorolt hatását. A mesteri tollal megírt életrajz valóban méltó a vizsgált nagy személyiséghez.

A ferences gondolat szeretete azonban nem engedi megállani Szent Ferenc alakjánál: tovább nyomozza a nagy alkotásnak, a ferences rendnek történetét, ennek kiemelkedő alakjait s számos vitás kérdését a *Montecouvinói Jánosról*, *Szent Ferenc harmadrendjének alapításáról*, *A magyar ferences provincia kialakulásáról* stb. szóló műveiben, amelyek körébe tartozik imént elhangzott székfoglalója is.

De tisztelt Tagtársunk lelke nemcsak a középkorban él, nemcsak a *Fioretti di san Francesco*, a kegyeletnek és hálának ezek a halál után frissen sarjadt virágai, ihletik, hanem a jelen nagy világeseményeinek közvetlen történeti gyökerei is: a legújabb kornak is bűvára. Szellemi sokoldalúságának és széles történeti műveltségének ilyen irányú termékei *A háborús felelősség kérdése* s *A római kérdés* c. munkái.

A «LEGHŰSÉGESEBB VÁROS» MÚLTJA

VITÉZ HÁZY JENŐ

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1939 október 16-án) —

Sopron az ország leghűségesebb városa 1 szavazatával először törte meg a kegyetlen trianoni békeparancs erejét. Az 1923. évi XXIX. t. c. ezért a hűséges ragaszkodásáért a *civitas fidelissima* ékes elnevezéssel díszítette. Ez az ősi város, mely már a kelták idején mint *Scarbantia* erődített hely volt, a Kr. u. IV. századig római uralom alatt virágzott, de a népvándorlás hullámai elsöpörték. Amikor a németek itt letelepszének, Puszta-várnak, *Öden-Burgnak* nevezik el. Az Árpádok alatt már nem kietlen hely, hanem fontos határszéli erősség és város sok kiváltsággal. Gazdasági fontosságánál fokozatosan csak kulturális jelentősége lett nagyobb.

Ez az ódon és artistikus város valóban történeti légkörű. Lépten-nyomon szemünkbe ötlik egy-egy régi főúri vagy patriciusi háza renaissance vagy barokk stílusával, nemes tagozású kiképzésével, loggiás folyosójával, árkaDOS udvarával, régies kapuzatával, oszlopos erkélyével, stukkódíszzeivel.

Ennek az ősi városnak múltja ihlette meg t. Tagtársunk lelkét s töltötte be egész életének tudományos kutató munkáját s tüzte ki életcélját. Mint a város középkori oklevelekben rendkívül dús levéltárának vezetője 1921 óta 13 hatalmas kötetben adta ki a város középkori okleveleit 1531-ig, majd végrendeleteit, közgyűlési jegyzőkönyveit, polgárkönyvi följegyzéseit, különféle számadásait, adójegyzékeit, kimutatásait és XVI. századi magyarnyelvű leveleit. Mindezzel a történettudomány művelői számára megbecsülhetetlen és nélkülözhetetlen forrásanyagot tárt föl s tett hozzáférhetővé, amivel Magyarország egyetlen más városa sem dicsekedhetik. A kötetekhez írt számos bevezető tanulmánya Sopron középkori történetének alapos feldolgozása, amelynek kritikai módszere valóban mintaszerű. Egyéb tanulmányai is, amelyek közül csak a soproni magyar-latin szó jegyzékre és virágénekekre vonatkozót emelem ki, mind főtárgyával, Sopron múltjával, vannak szoros kapcsolatban.

Szakadatlan és nagyértékű munkásságát jutalmazta meg taggá-választásával a Magyar Tudományos Akadémia.

TÖRTÉNELMI ISMERET ÉS NEMZETI ÖNISMERET

BÍRÓ VENCEL

— Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából
(1942 március 9-én) —

Tisztelt Tagtársamnak egész történettudományi munkássága szoros egységben egészen most elhangzott székfoglalójáig egy célt szolgál: Erdély múltjának, főképp XVI. és XVII. századi történetének föltárását. Ez tudományos biodiceája, amelyért mint történetbúvár élt és dolgozott. A komárommegyei születésű, de korán Kolozsvárra szakadt tanár már fiatal korában észreveszi, hogy a kiegyezés korának történettudománya Erdélynek főképp csak Magyarország történelmével kapcsolatos epizódjait s ezek kiemelkedő egyéniségeit vizsgálta s így háttérbe szorult olyan politikai, művelődési, társadalmi és gazdasági mozzanatok kutatása, amelyek fejlődésének pontosabb ismerete tudja csak megértetni a mai Erdély népi és társadalmi-gazdasági szerkezetét és sajátos lelkiségét. Tisztelt Barátom különösen az 1919. évi impériumváltozást követő két évtized alatt ébredt tudatára azon gyökeres változások történeti analógiáinak, amelyek Erdélynek ezt a legújabb szomorú történeti korszakát az önálló fejedelemségből a Habsburg-uralom alá való helyezkedéshez kapcsolódó átalakulással párhuzamba hozzák.

Már Erdély történeti öntudatát szolgálja Akadémiánktól a Vigyázó Sándor-díjjal 1917-ben jutalmazott pályamunkája, mely *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődését* vizsgálja, alapos levéltári kutatások alapján. Erdély múltjára vonatkozó tudományos munkásságát még fokozottabb mértékben folytatja a román megszállás hosszú évei alatt. Miért? Mert tudva-tudja azt a rendkívüli jelentőséget, amelyet a történeti tudat ápolása a magyarság fennmaradásában játszik. Tervszerűen azon munkálkodott, hogy *a történeti ismeret a jelen önismerete is legyen*. Amikor Erdély az elsüllyedő Atlantis képét kezdte mutatni a magyarság számára, tisztelt Tagtársam világosan felismerte, hogy a magyar történeti tudat a magyar szellem anamné-

zise platóni értelemben: a magyarság a múlt ideáljaira s ezek megvalósításáért vívott küzdelmeire visszaemlékezve, megerősödik mai eszményeiben s a jelen erőfeszítéseiben. A történeti műveltségnek legfőbb nemzeterősítő értéke: magyar létünk és lényünk történeti folyamatosságának s egységének megőrzése. Ez kapcsolja össze az egymást felváltó nemzedékeket azzal a szellemi forrással, amelyből fakadhat csak fel a jövő helyes alakítására képesítő teremtőerő. A történeti műveltség nem kötöz mindenestül a holtakhoz, de megtanít ezek szemével is látni: így a lelkeket felszabadítja, a jelennek szűkös és nyomasztó látóhatárából kiemeli, a jobb jövő reményességét s szebb távlatait ébrentartja. Eleven és termékeny feszültséget támaszt: a jelennek méhében kavargó erőket a múltból kapott minták szerint formálja. Ebben a múlt és a jelen közt húzódó feszültségben rejlik a történeti műveltségnek igazi szellemi dialektikája.

A nemzeti öntudat a magyar múlt szellemi közösségéhez való tartozás értéktudata. Ennek történeti fonálát akarták erőszakosan széttépni az elcsatolt területek kormányai, amikor az ottlakó magyar ifjúságot az impériumot magához ragadó nemzet iskoláiba kényszerítették s a magyar nyelvűnek meghagyott iskolákra is a maguk történeti szellemének bélyegét iparkodtak rányomni. Mert ha az elcsatolt területek új magyar nemzedékei már román, szerb, tót iskolában nőnek fel s ezen nemzetek nyelvének, irodalmának, hősei történeti kultuszának szellemében cseperednek föl, akkor nincsen kellő és rendszeres alkalmuk a magyar történeti értékközösséget megismerni, ebbe szervesen belenőni s a nemzedékeket lelkiileg összetartó magyar történet géniuszát megérezni. Így a történelmi-irodalmi öntudat nélkül felserdülő kisebbségi magyarságot a bekebelező állam könnyebben tudja beolvasztani és megemészteni. Ha a magyarság történeti tudata és kultúrája beolvad a többség kultúrájába, elenyészik külön nemzetisége is.

Ezért ragaszkodott görcsösen és a legnagyobb áldozatok árán is a magyarság a maga iskolájához, mint nemzeti nyelvének és irodalmának, nemzeti műveltségének és történeti öntudatának továbbshármaztató eszközéhez. Ebből a küzdelemből tisztelt Tagtaisam Erdélyben bőven és derekasan kivette részét, nemcsak mint történetbúvár, akinek most csak *gróf Apor Istvánról és koráról* (1935) írt művét emelem ki, hanem mint gimnáziumi igazgató és a kegyestanítórend erdélyi tartományfőnöke is: az első sorokban vívta azt a kultúrpolitikai harcot, amely a magyar iskolákat és intézményeket megmenteni iparkodott. Ebben a harcban — az igazi erdélyi szellemhez

méltóan — együtt tudott szép összhangban működni a többi vallások képviselőivel, A vallásközi megértésnek fölemelő példája ^ az Erdélyi Katolikus Akadémiában előadott tanulmánya î *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus* (1929), amely Bethlen halálának háromszázéves fordulójára készült: tüzetesen ismerteti benne Bethlen Gábornak a katolikusok javára tett intézkedéseit, törvénytiszteletét és sokszor megértő bánásmódját.

A FÖLD, A POLITIKA ÉS A TÖRTÉNET EGYSÉGE

GR. TELEKI PÁL

— Elnöki megnyitó beszéd a M. T. Akadémia II. osztályának
1941 április 7-én tartott ülésén —

I.

Teleki Pál nem a csatatéren hunyta le szemét, hanem az idegőrlő polgári munka mezején, ahol az országnak legsúlyosabb s legfelelősségteljesebb vezető állását töltötte be. A magyar nemzet egyik legjobb s legértékesebb fiát a legnehezebb történeti órában vesztette el benne. Önfeláldozó halála eleven szimbóluma a magyarság létén vagy nemlétén való ezeréves töprengésének s függetlenségeért való harca örökké megújul mély tragikumának. Teleki Pál megrázó személyi tragédiája a Magyar Passio-nak egyik állomása. Mert hisz igazi magyar államférfinak lenni mindig végzet, Zrínyin, Rákóczin, Széchenyin, Kossuthon és Tisza Istvánon s annyi másan keresztül Teleki Pálig. Idő előtti kidőlésük a nemzetet megváltani akaró halál: ez nagy nemzeti vallásos eposzunknak is, a Zrínyiásznak, egyik alapmotívuma. Az egyén önmagát feláldozva meghal, hogy a nemzet örökké éljen. S a személyi tragédiák hosszú történeti sorozatának megvan a maga nemzeti katharsisa is: az egyéni áldozat, a megváltás a nemzet lelkére tisztító hatású, mert a nemzet érzi, hogy egy-egy vezére érte halt meg; önérzete fokozódik, ha tudja, hogy olyanok vezetik az országot, akik érte bármikor készek meghalni is. A heroikus magyar államférfiak mind nagy töprengők voltak, folyton lelkiismeretük önkínzó hangját hallották: van-e erejük a sors felett diadalmaskodni? s lakozik-e akkora erő a nemzet lelkében, hogy létét és függetlenségét fenntartsa s szabad rendelkezési jogát megőrizze? Teleki Pál is e nagy töprengők sorában állott. Emlétem kínzta az aggodalom, hogy a nemzetben nincs meg az összetartás, a lelki egység es erkölcsei erő szükseges merteke; hogy a nemzet nincs készen a ráváró hatalmas történeti erőfeszítésre. Tragikus halála nagy felkiáltójel: ütött az utolsó óra, hogy a magyarság lelke egységbe olvadjon s a párttusákat abbahagyva, a kö-

zösség eszméjének mindenki magát alárendelje. Ez a gondolat gyötörte Telekit: mintha csak az ő szomorú, meggyötört arca is tekintene reánk Arany János *Széchenyi emlékezetéből*:

És mennyi harcot küzde önmagával?
Hány izgatott, álmatlan éjjelen?

A hatalmat sohasem kereste: a tudomány eszméinek tiszta birodalmában szeretett élni. A hatalom vállalása neki áldozat volt. A politikai vezérség polcán is többször nyíltan hangoztatta: «nem vagyok politikus», «a politika mesterségétől irtózom». A *libido domini* hiányzott lelkéből, mintha csak *Platon* szavai teljesedtek volna be rajta, aki az önzetlen tudósokra akarja bízni az állam vezetését, mert hiányzik belőlük — az igazságnak valódi szemlélete miatt — a pártoskodás és a hatalomvágy: «Amely államban az uralkodásra szánt férfiaknak a legkevésbé van kedvük az uralkodásra, kétségtelenül ezt fogják a legjobban s a legkevésbé lázadással kormányozni.» (*Állam.* 520 a.) Ez persze a politikai idealizmusnak szélső határa, amely már Utópia tartományába nyúlik át: Teleki gyakran járt ebben az országban.

Egyénisége finom ötvözete volt az igaz magyarnak, a széles látókörű, egyetememes műveltségű gondolkodónak, de egyben kiváló szaktudósnak, az egész életén keresztül napestig szívósan dolgozó, magát a közéletnek mindenestől feláldozó munkásnak, a valóság hatalmi hálózatához okos óvatossággal simuló, de azért elveihez hű s a nemzet életérdekeit soha szem elől nem tévesztő államférfinak. Heroikus volt életében a munkában s heroikus volt halálában.

Először és mindenekfelett igaz magyar volt. Régi nagy magyar család tagja, akinek ősei mindig jelentős szerepet játszottak a magyar közélet és tudományosság terén. Az anyatejjel szívta magába a magyar alkotmányosság és jogfolytonosság tiszteletét. Ezeket a magyar nemzeti élet szerves és elengedhetetlen feltételeinek érezte és tudta. A magyar alkotmány lényegét definiálhatatlannak mondta, «olyan törvények és szokások foglalatának, amelyek a nemzet véérébe mentek át, amelyekben élünk s amelyek élnek bennünk.» Politikai személyiségének egyik főjellemvonása a történeti gondolkodás: a múltat és a jövőt nagy együttes távlatban nézte. Ezért szerette hangoztatni, hogy az alkotmányt nem lehet mesterségesen csinálni, hanem ez szervesen és fokozatosan, fejlődik; ezért tudatosan került az «alkotmányreform» kifejezést. Mindig a nemzet lelki egységén iparkodott munkálni: a nemzeti egység pedig szemében a nagy magyar célok és történeti aspirációk tudatának azonosságá-

volt a nemzet fiainak lelkében. A magyar nemzet létének és ezeréves történetének legmélyebb értelmét s az európai kultúrában való jelentőségét abban látta, hogy ez a nemzet mindig iparkodott kifejteni a benne szunnyadó szellemi és katonai erőket. Sokat hangzott a beszédeiben a *sajátságos magyar életformákhoz való ragaszkodás elvét*: maradjunk észjárásunkban és magatartásunkban magyarok; Európának s a baráti nemzeteknek is akkor használunk legjobbat, ha a magunk ősi jelleméhez becsületesen ragaszkodunk. Ez biztosítja a nemzet szabadságát és függetlenségét a legsúlyosabb történeti válságok idején is. A magyarság egészséges politikai ösztöne, mint ezernél több esztendőnek történeti csapadéka, irányította Teleki Pált politikai viselkedésében. Jól tudta, hogy a magyarság egy évezreden át a maga erejéből tartotta fenn magát: vitézségével, bátorságával, munkájával és szívósságával. Halála előtt csak pár nappal mintegy politikai végrendelet-számba menő beszédében Szatmárnémetiben, szülőföldje vármegyéjében, mindnyájunktól érelyesen követelte: «Merjünk bátran magyarok lenni és akkor ez a nemzet nagyobb és erősebb lesz. Ne várjuk a sültgalambot sem belülről, sem kívülről: csak a magunk lelke tudja meggyarapítani az országot. Mert az ország megnövekedése — ezt mint a földrajz művelője is mondhatom — nem pusztán területekből áll, hanem legfőként abból a lélekből, amely eltölti. Lélekkel kell megtölteni a kereteket: csak így erősítünk meg egy nemzetet. Mások segítségével azonban soha, mert az, amit az ember csak kap és nem maga szerez, csupán ideig-óráig való. S egy nemzet, amelynek az utóbbi két esztendőben olyan bámulatos szerencséje volt, mint nekünk, amilyen a világtörténelemben ritkán ismétlődik meg, becsülje ezt meg s töltsse ki szellemi-erkölcsi tartalommal azt, amivel a történet forgandósága könnyű módon megajándékozta, mert csak így fogja megtarthatni».

Arisztokrata volt Teleki Pál történeti származása szerint, de modern népbarát érzületű egész szellemi alkatában. Tudományában geológus volt, de politikájában azt a társadalmi geológiát képviselte, amely a társadalom rétegeiben nem ismer elsőt és utolsót, előtte minden társadalmi réteg egyenlő értékű, főnemes vagy köznép, úr vagy paraszt, kereskedő vagy földművelő. Nem ismert társadalmi hierarchiát. Szemében a nemzet vezető rétege nem a kormányzással, a parancsolással foglalkozókat jelentette, hanem mindazokat, akik bármilyen kis helyen és beosztásban is, a maguk munkájával és elsősorban példaadással tudják honfitársaikat vezetni. Amikor az ország a Felvidékkel és Erdély egy részével megnövekedett, amiben

az ő tudományos, diplomáciai és politikai munkájának is nagy része volt, nem győzte hangoztatni, hogy a visszatért, nem-magyarajkú lakosság is a nemzethez tartozik s egyenjogú honfitársainknak kell tekintenünk őket. Lélekben csak az nem tért vissza, akinek ez a haza új senki se legyen, aki ezt a hazát a maga számára «újnak» találja, mert mi folytatjuk azt a politikát, amely ezer éven át a nemzet sajátja volt. Ez a politika a megbékülés, összeforrás és a szabadság politikája volt. A szabadság sohasem jelentette nálunk azt, hogy az egyik elnyomja a másikat: a szabadság mindig mindenkinek egyforma szabadsága volt. Nálunk a nemzet sohasem jelentett fajt, a nemzeti érzés sohasem jelentett nyelvbeli magyarosítást, hanem az országot politikailag összefoglaló magyarsághoz való hűséget. Mint a földrajztudományban a szerves életegységek elvének hirdetője, jól tudta, hogy a Közép-Duna medencéje szinbiotikus terület: többféle nép együttes hazája, a magyar életnek tehát szinbiotikusnak kell lennie. Nekünk — hirdette Teleki — ezeresztendős állandó értékeink vannak, ezeresztendős felfogásunk van arról, hogy mi a nemzet, erre senkinek sem kell tanítania bennünket. Mindent, amit bárhonnán átvettünk, a magunk magyar képére és hasonlóságára formáltuk át s alkottunk olyan intézményeket, amelyek hosszú századokon át védték szabadságunkat és függetlenségünket. Teleki Pál utolsó lehelletéig a magyarság igazáért és jogiáért harcol. Az elsők között áll a gyászos magyar kommunizmus ellen való küzdelemben, mint a szegedi kormány tagja. A békeelőkészítő iroda tudományos osztályát vezeti. Ennek eredménye négy hatalmas kötet: emlékiratok, térképek, statisztikák, mind leszűrt, igaz s nem pillanatnyi értékű propaganda-anyag. Ott küzd a szívtelen párizsi bírák előtt, akik minden földrajzi és gazdasági, tudományos és politikai érve ellenére Magyarországot oly kegyetlenül szétmarcangolták. Ott áll mint külügyminiszter, majd miniszterelnök 1920-ban a nemzet betegágyánál, hogy a nagy összeomlás lelki és anyagi romjait eltávolítsa, s az ezer sebből vérző megmaradt csonka-haza betegségeit gyógyítsa: romhalmazon kezdett kormányozni. Bejárja Európa számos országát s Amerikát, hogy meggyőzze a nagy világot a tudomány hideg észokaival arról az égbekiáltó igazságtalanságról, amely a magyarságot ezeréves földjének esztelen trianoni szétdarabolásával sújtotta. Tudományos intézeteket alapít, hogy szellemi fegyvertárai legyenek a magyar igazságnak. Így megszervezi a *Tájé és Népkutató Intézetet*, továbbá a *Szociográfiai Intézetet* és az *Államtudományi Intézetet*. Az utóbbi célja az elcsatolt területekre vonatkozó tudományos és politikai anyag összegyűjtése. De elhagyva

katedróját és könyveit, ott van már azokon a tárgyalásokon is mint fődelegátus, amelyek a bécsi Belvedere-palotai döntéssel visszajuttattak a nemzet testébe egy millió magyart s kitolták a határköveket a Kárpátok felé. Ott volt, újra mint miniszterelnök, a gáton, amikor gyors hadi intézkedésével visszaszerezhette Kárpát-alját. S ott volt újra Bécsben a döntőbírótság előtt, amely erdélyi hazájának, szülőföldjének jókora részét visszacsatolta az anyaországhoz. De ő ebből nem akart egyéni hasznot húzni: önzetlen lelke visszakapott erdélyi birtokát és házát titokban rögtön a nemzetnek adományozta.

II.

De Teleki Pál nemcsak államférfi, hanem tudós is volt. A tudomány iránt való tisztelet szinte kötelező hagyomány családjában: egy sereg Teleki kiváló és irányzó író, költő, történész és utazó, őt elsősorban a földrajz tudománya vonzotta. Sokat utazott az afrikai Szudántól Észak-Amerikáig, Mezopotámiától Finnorszáig a legkülönbözőbb jellegű tájakon. A földrajz tudományában elsősorban Lóczy Lajost vallotta mesterének. 1909-ben nagy munkáját, a japán szigetek kartográfiájának történetét, a francia *Société de Géographie* a Jomard-díjjal jutalmazta. A földrajzi gondolat történetéről, a faj és a táj viszonyáról írt tanulmányai s gazdasági földrajza jelentős alkotások. New-Yorkban 1922-ben megjelent könyve, *The evolution of Hungary*, a külföldet legjobban tájékoztató munka. «Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján», amelyet 1919-ben a béketárgyalások számára készített, állandó szellemi fegyverünk hazánk igazának védelmében. *Európáról és Magyarországról* c. munkájában külföldön tartott előadásait adja közre 1934-ben. Tárgyuk Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete, a nemzetiségi kérdés, időszerű nemzetközi problémák a politikai földrajz megvilágításában, a magyar történelmi fejlődés sajátosságai, a «Donauraum» problémája, az európai szellem jelene és jövője. Ezeknek a tanulmányoknak magyar kiadásával az volt a célja, hogy a magyarság lássa, miképp jellemzi a magyar ember, ha nem is hivatalos személy, ügyeinket a nagyvilág fórumai előtt. Mennyi józan gondolatot, tudományosan igazolt és ésszel megtámadhatatlan tételt mond ezekben az értekezésekben a külföldnek Teleki, még pedig oly hidegen és észszerű óvatossággal, mintha nem is magyar ember ajkáról hangzanának el! Legsúlyosabb tanulmánya *Az európai probléma* (1931). Csak a XX. században fejlődött ki valóságos világgazdaság, mint szerves életegység. A tengerentúli tájak népességük

növekedésével mindinkább egyenjogúakká váltak az európai anyországokkal; sőt a világháború óta a színes népekben is föltámadt a nemzeti öntudat. Európa fokozatosan elveszti hegemoniáját, a tengeren túl új nagy életegységek keletkeznek: Európának, mint egységnek öntudatra kell tehát ébrednie. Ez az öntudat Teleki szerint nem jelentkezik Európában mint tömegjelenség, hanem csak azok elméjében, akik Európa veszélyét intuitíve erősebben érzik. Innen a jelszavak: Páneurópa, Európai Vámunió, Európai Népszövetség. Az önfenntartási ösztön azonban előbb-utóbb felébreszti az európai életegység öntudatát. Ez nem mesterkéltné kigondolás, hanem a szerves fejlődésnek természetszerű szakasza. Most, a második világháború szemével nézve, milyen optimizmus derűs sugarai áradnak a jólelkű Teleki Pál 1931-ben leírt szavaiból: «Európa természetes életösztönével fog ráeszmélni, hogy a sokat hangoztatott háborús felelősséggel szemben egy sokkal súlyosabb felelősség, a békének felelőssége áll.» Még megérte a második világháború kitörését, egyéni tragédiájának forrását. Jóslata teljesülően van: Európa elveszti világvezető szerepét. Másik jóslata még az istenek térdén fekszik: ráeszmélnék-e Európa népei kontinensük életegységére s ennek védelmére?

Tudós szemhatárának rendkívüli szélességét már a földrajztudomány sokrétű és koncentrációs jellege biztosította. A földrajz tárgya a táj, a Föld maga a legnagyobb táj. A tájat alkotó tényezők: az éghajlat, a földfelszín alakja, domborzata és vize, a növény- és az állatvilág, végül az ember hatalmas szinbiózisban élnek, amelynek tudományos kutatása így átöleli mind a természettudományok, mind a szellemi tudományok jókora részét. Teleki a földet, a tájakat, mint az emberi történet színpadát szemlélteti. Ezt fejti ki már Akadémiánkon, ahol a II. osztálynak 1913—1925-ig levelező, majd a III. osztálynak 1925-től tiszteleti tagja volt, székfoglalójában *A földrajzi gondolat története* címen (1917). Ebben az időben nálunk heves harc dúlt a fizikai és az emberi földrajz, az általános és a leíró földrajz jelszavaiért. Teleki úgy szólt bele a harcba, hogy megírta a földrajz tudományelméletét, még pedig elsősorban történeti alapon, amikor vizsgálta, vajjon hogyan alakult ki a geográfia fogalma a primitív ember környezetfelfogásától kezdve az ókori keleti népek, a görögök, a középkor, a renaissance és a felvilágosodás földrajzi felfogásán keresztül Richthofen és Ratzel szintetikus törekvéséig. Behatóan szemügyre vette a földrajzi tudományágak szétkülönülési, majd egységesülési és kiegyenlítődési folyamatát: hogyan válik életközösségek életfolyamatainak leírásává, tájrajzzá, szintetikus földrajzzá. Ezt a tudományelméleti álláspontját hangsúlyozza és alkal-

mázza a részletkutatásban is mindhalálíg. Szerette kiemelni, hogy a földrajztudósnak sokféle irányú gondolkodásmódba kell magát belegyakorolnia: meg kell értenie a csillagász és a geológus elméleteit és észjárását, a biológus életvizsgálatait, a történésznek a múltat szervesen újraszerkeszteni iparkodó elme járását, a közgazdász és a statisztikus érdeklődési körét és szempontjait, egyben a politikus társadalomformáló hivatását. Jellemző mély történeti gondolkodásmódjára, hogy, noha ifjú korában a pozitívizmusnak minden tudományterületen csak törvényszerűséget kereső szellemében nő fel, finom érzékét a tudományos korszellem ellenére megőrizte a jelenségek individuális, sajátos, nem ismétlődő oldala iránt. Munkáiban mindig iparkodott kidomborítani, hogy ha vannak is törvényszerűségek a földfelszínnek és az embernek életében, a történet folyama maga mindig *egyedi* — nagyban és kicsinyben — a világegyetemben, a Föld életében és a legkisebb jelenségekben. Ennek a kozmikus és embertörténeti *egyediségnek* megértését és megérettetését tudományos műveiben és egyetemi előadásaiban mindenkor a lelki formálás, «az erkölcsi nevelés tartozékának» tekintette (.4 *gazdasági élet földrajzi alapjai*, 1936. I. 4. 1.). Ez a nemes individualizmus Teleki világnézetének és tudományos étoszának egyik legjellemzőbb vonása. Meglepő, hogy már egy negyedszázaddal ezelőtt akadémiai székfoglalójában milyen hevesen küzd az okságnak a földrajzi kutatásban játszott szerepe ellen: az okság és törvényszerűség kategóriájában a természettudományok illetéktelen betörését látja a földrajz területére. «A causalis nézőpontot, mint vezérgondolatot, a causalis módszert, mint a földrajznak ex asse módszerét, a földrajzot mint sajátos módon causalis tudományt nem lehet elismerni» (*A földrajzi gondolat története*, 1917. ηη. 1.). Teleki nem veszi észre, hogy az okság mint kutatóelv egészen összhangban lehet az egyedi és genetikus gondolkozásmóddal. Tudományelmélete tévesen értelmezte Kant okság-elvét (78. 1.). Nem gondolta végig, vajjon hogyan bír a geográfus *tudományt* szerkeszteni, ha eleve kiiktatja kutató munkájából az ok és a hatás gondolatát, csak azért, mert tárgya egyedi, szinguláris, nem ismétlődő?

Telekinek ez az okság-lenézése — noha jómaga is oki összefüggéseken töri folyton a fejét, — mélyen összefügg azzal a különben nagyon termékeny törekvésével, hogy *spiritualizálni kell a földrajzot*: az ember autonóm szellemiségének több szerepet kell juttatnunk a földfelszínen folyó emberi élet és történet magyarázatában, mint az eddigi elméletek, amelyek mindent a mechanikus természeti környezethatásra akartak visszavezetni. A földrajzi tényezők rend-

kívül jelentősek és döntők, de nem mindenhatók: az emberi szellem is közbeiktatódik a sors formálásába. Egy kis nemzet nagysága például nemcsak a rendelkezésére álló földfelszín mennyiségén s a lakosság számán fordul meg, hanem a nemzet történeti tudatából folyó szellemi energiáján is. Ezért Teleki a pusztta térfelfogást mindig kiegészítette a történeti időfelfogással: a földrajzot a történet szellemével itatta át. Ennek legszebb példáját utolsó tudományos értekezésében (*Erdély helyzete Magyarországon és Európában*) szemléltette (*Erdély*. Kiadja a M. Tört. Társulat, 1940, 9—20). Minden művében hangsúlyozta, hogy valamennyi tájnak képe, jellege s tartalma egyedi, térben és időben egyaránt: a térben minden táj egyedülálló, a föld semmi más tájhoz nem hasonló földdarab s időben is folyton változó jellegű és értékű élettér az élőlények s az ember számára. A tájnak ezt az egyediségét azonban Teleki soha és sehol nem rajzolta meg olyan művészi vonásokkal, mint szűkebb hazája, Erdély tájának, sajátyszerű szingularitását, ahol a táj és a nép egymásra talált. Teleki, a geográfus lelke előtt úgy jelenik meg az Erdélyi-medence, mint az egész magyar Duna-medence kicsinyített mása. Kisebb hasonmása az időben is: történeti szerepében és sorsában. «És amint hasonmása Erdély az egész magyar fátlan, majd erdős, majd magas hegyvidéki tájak szintézisének, úgy hasonmása életformák és népek szintézisének, összefogásának, úgy, amint ezt Szent István elgondolta s Erdély magyar fejedelmei megvalósították, akik a magyar művelődésnek s a szász munkának előmozdítói, de a megszülető román kultúrfejlődésnek és irodalomnak első mecénásai és minden szabadságnak, különösképpen a vallásszabadságnak őrzői voltak.»

Micsoda meleg szeretettel és benső áhítattal vetíti bele Teleki a maga tudományos törzsfogalmait Erdélybe: ezek leejtik fogalmilogikai páncélzatukat, szétolvadnak s ráömlenek a geográfusnak szülőtte földjére, most már az érzelmekkel: büszkeséggel, kegyelettel, szeretettel egybefolyva. «Erdély maga egy kis mikrokozmos, egy kis teljesség. Kis területen végtelen gazdag ez a föld változó formájú hegyekben, dombokban, völgyekben, medencékben. Mindezek a kis tájak egyéni otthonok, az otthonokon keresztül a hazának részei a lelkekben. Hullámos vagy magasán emelkedő láthatárok szeretett jelképei magyar városoknak, régi kollégiumaikkal, ékes katedrálisokkal, vásáraikkal, szász városoknak és falvaknak, megerősített vártemplomaikkal, nagy székely falvaknak, román szórványtelepeknek vagy sűrűn szórt apró román falvaknak». Erdély a világban nagyon kicsiny táj. Belül azonban egy kis világ,

sajátos kis világ. Öntudatos kis világ volt és marad, akár független fejedelemség, akár része egy nagyobb országnak, áldja bár, verje bár sors keze.» S van-e ennek a külön erdélyi léleknek, saját-szerű transsilván öntudatnak valóságos alapja, vagy pedig csak költői mítosz? Alapja a föld és a nép ezeréves átszövődöttsége: a *hagyomány*. S Telekinek, a földrajz teoretikusának lelke most mint történetfilozófusé egész himnuszt zeng a hagyományról, mint földrajzi-történeti jellegadó tényezőről. A hagyomány lassan születő, hosszan fejlődő, közössé erősödő élettartalmak felhalmozódása, amely átfogó és kiirthatatlan, mert együttélő emberek egymást követő nemzedékeinek testi-szellemi tömörülése, az élet gyakorlatában való felszívódása; a hagyomány életközösség ugyanazon a földön, ugyanegy hazában, közös munkában, védelemben, egyazon földért, tájért, láthatárért való szeretetben (20. 1.).

A hagyománynak ebből a szilárd felfogásából, amely a történeti hagyományt szinte a természet egyik elemének érzi s a változó sorssal vívott harcban előbb-utóbb diadalmaskodó fegyvernek tartja, merített erőt Teleki a trianoni feldarabolás után a küzdelemre. A hagyomány lebírhatalatlan történeti erejébe vetett hite bírhatta csak lelkét arra, hogy 1921-ben mint miniszterelnök elviselje azt a személyes tragédiát, hogy neki kellett Trianont a magyar törvénytárba iktatnia. Hagyomány-hite tartotta fenn munkakedvét és folytonos résen álló buzgalmát. A történeti hagyományba gyökerező magyar álma jórészt teljesedett is. Csak most, amikor idegrendszere felörlődött, fakult meg álmainak színe: az ő ereje sem volt kifogyhatatlan.

III.

Teleki lelkialkatának két jegye, a tudós és a politikus, termékeny összhangba olvadt: a tudós segítette a politikust s a politikus a tudóst. A tudományos gondolkodásnak az a természete, hogy minden gondolatot igazolni iparkodik, azaz nem indul kritikailag meg nem vizsgált jelszavak, vagy mesterségesen felgerjesztett tömeghangulat után, nem cseréli fel a rideg valóságot illúziókkal, hanem mindent a logika próbakövére tesz. Ez az államférfinak nagy előnyére van a néphízlgő ígéretések feszült politikai légkörében. Telekinek, a államférfinak, másik vonása, hogy rendszeresen iparkodott gondolkodni, bár a világos és rendszeres gondolkodás képessége fogyatékosabb mértékben lakozott elméjében. De azért nem ötletfoltokból hirtelen fércelte összes munkatervét, hanem a maga

módján minden gondolatát szerves egységbe igyekezett illeszteni, azaz céltudatosan és tervszerűen dolgozni a jövőnek. E munkája közben nem vált doktrinerré, megőrizte az egészséges politikai ösztön és intuíció sugallatát, amelyet tudós gondolkodása inkább csak ellenőrzött és továbbépített: politikája mégsem élettől idegen tudomány, hanem hajlékony művészet volt. Elmélet és gyakorlat, tudomány és élet, ideológia és társadalom meleg ritmusban együtt lüktetett lelkében. Büszke volt arra, hogy professzor: azaz elvek vallója, mélyen átélte tanítói hivatását és nemzetnevelő feladatát. Politikai beszédeiben még a nádpalcát is emlegette, hogy a közélet rakoncátlan elemeit megfegyvelje. A jóindulatú, de erélyes atya szeretete, önismeretre rázó közvetlen és őszinte szava hangzott ki lelkéből. Szerette kiélni a nemzet *fater familias*-ának kedves hangulatát. Beszédeiben nem riasztotta, taszította és rémítette a nemzetet: mindig a *vox humana* nemes melódiája áradt egyéniségéből, bár a hibákat őszintén és igazán feltárta és ostromozta, a veszedelmekre komoran figyelmeztetett. «Rá kell mutatnom arra, — mondotta csak pár nappal halála előtt megrázó erővel — hol áll ma a nemzet. Talán munkám állandó hivatása alapján is, mint geográfus, és külföldi érintkezéseim következtében is jobban látok sok mindent, jobban látom a veszedelmeket. De higyjék el, a veszedelmek nem ott vannak, ahol félünk tőlük. Ezeket sohasem a külső események és behatások magukban okozzák. A nemzet belső ereje, ennek gyarapodása vagy senyvedése az, ami komolyan érdekel. Ha kívülről jön a veszély, azzal mindig szembe lehet nézni, ha megvan a nemzet belső egyensúlya, ha erős a nemzet önmagába vetett bizodalma és bátorsága.»

Erre akarta nevelni nemzetét. Ezért foglalkozott annyit s oly nagy szeretettel az ifjúsággal. Ezért állott már évtizedekkel ezelőtt a magyar cserkészmozgalom élére: katonai fegyelemre, gyakorlati érzékre, nemes humanitásra, testi és lelki ügyességre és bátorságra iparkodott nevelni a magyar ifjúságot, mint harmincezer cserkész főparancsnoka. Ha mint politikus meg lett volna áldva az élő és írott szó hatalmával, átható világosságával, sugalmazó és verbuváló erejével, törekeny és szikár alakjából valóban a nagy és hatékony nemzetnevelők körvonalait bonthatta volna ki a történelem. Így is az, aki hallotta, kifejezésbeli formátlanságából, közvetlen pongyolaságából kiérezhette a belső tüzet, amely lelkét égette; szenttelen, szinte fárasztó hangjának bensősége kárpótlás volt a külső retorikai csillogás hiányáért; aforisztikus gondolkodásmódja, finomművű, de sokszor egymáshoz csak külsőleg illesztett szellemi arabeszkekben

mozgó elmejárása az eszmék élményszerűségével pótolta a jól rendezett gondolatmenet szilárd logikumát.

Világnézete, mint főpilléren, az eszményekbe vetett hit bizonyosságán épült fel. Teleki idealista volt. Amikor már a második világháború fúriái több, mint egy félesztendeje pusztították Európa keleti és nyugati térségeit, 1940 februárjában, a Mátyás király születésének ötszázéves emlékünnepeán mondott beszédében még mindig új humanizmusról, az emberiség erkölcsi renaissance-áról ábrándozik. Úgy látja, hogy amíg a XIX. század hatalmasra nőtt erői még az anyagiakért vívnak egymással kérlelhetetlen harcokat, a XX. század lelkiisége már egyensúlyt keres, még pedig a tudós szintézist, az író általánosabban és egyszerűbben emberit, a művész stílust, s az ifjúság arra készül, hogy erkölcsibb alapra fektesse a jövőt. «Valami új, körvonalozatlan és több lelki tartalmat kereső szellemiség látszik — mondja az eszményhívó optimista Teleki egy esztendővel ezelőtt — ébredeni: egy új humanizmus, karöltve új életfelfogásra, erkölcsi fegyelemre irányuló vággyal, a külső műveltség legkülönbözőbb fokain álló embereknél. Az utolsó tíz európai nemzedék hirtelen épült logikai ismereteivel szemben homályos érzéssel kezdünk érezni és visszasóvárogni képességeket, amelyekkel a korakor, a középkor és a természet lassú rendjén élő ember rendelkezett. Talán egy, az emberiség egész történelmét sokkal átfogóbb renaissance felé megyünk, mint volt az, amely a latin és görög irodalmat, művészetet, tudást és bölcséletet elevenítette fel.»

S vajjon miben látja a vajúdás e korszakában a magyarság közvetlen feladatát az európai kultúraépítés munkájában? Teleki, a tudós, a *bios theoretikos* embere, megtagadja ennek az életeszménynek elsőségét s a gyakorlati észnek, az erkölcsnek primátusa, a *bios praktikos* életideál mellett dönt. Tudományos alaphajlandósága, a szintetikus törekvés, amelynek szaktudománya, a földrajz, jellegzetes képviselője, tör elő most is lelkéből: a magyar tudományos kultúra fejlesztésének irányát meglepetésünkre nem a részletvizsgálatokban, hanem a gondolatok szintézisében jelöli meg, mintha a szintézist nem kellene megelőznie az analízis beható aprómunkájának. «Járuljunk hozzá mi is a jelenünkkel induló jövőben az európai emberiség formálásához, kevésbé egyes tudományágak és munkakörök részletmunkájával, mint a művelődés összes ágainak egy gondolatban való összefogásával, az ismeret mesteremberei helyett magasabb erkölcsi felfogás alapján álló elit nevelésével, a jelennek versengő, egymást legyűró mindennapisága helyett évszázadok feladataira hivatott, örök értékek megbecsülésére ébredő

társadalom formálásával» (*Mátyás király Emlékkönyv*. 1940. 12. 1.). Teleki, a «földrajzi gondolat» tudományteoretikusa s kiváló összefoglalója, ebben a tudománypolitikai testamentumában is nem a szak tudós, hanem a filozófus lelkét tükrözi: az egységben, az egészben látást, a totális felfogást. Ez azonban csak akkor lehet nyilván kiegyensúlyozott és tudományos érvényességű, ha alapos részletmunkára támaszkodik. Teleki szellemi struktúrájában a szintetikus, filozófáló, az elvi egységen töprengő hajlam elhalványította a szakbúvárnak a konkrétumokhoz való ragaszkodását. Teleki fiatalkori tudományelméletéből élte alkonyán egyoldalú idealista tudománypolitika sarjadt. Ez közelhozna ahhoz a veszedelemhez, amely a tudományban a filozófáló dilettantizmusba, az *idéés générales* terméketlen, de fölényeskedő műkedvelésébe, a tudományos jelszavak tartalmatlan uralmába süllyeszt.

*

A nemzet — kebelében Akadémiánk is — siratva gyászolja kiváló fiát. Munkás élete, önzetlen és önfeláldozó jelleme, színekben gazdagon kimunkált személyisége, nemzetközileg elismert tudományossága a magyar nemzedékek előtt mindig példaként ragyog. D'Alembert *ezt* írja a hírnév templomáról: «Ebben a templomban csupa halott lakik, aki életében nem jutott be és egynéhány élő, akit, majd ha meghal, mind kiszórnak onnan.» Teleki Pál a magyar nemzet nagyjainak Pantheonjában mindig díszes helyen fog pihenni s szelleme a nemzet lelkében elevenen fog élni, mert

Értünk hevült, miattunk megszakadt szív,
Te, az enyészet ágyán porladó!
Késő, de tartozott szent hódolat hív:
Egy nemzeté, ím, e hálás adó.

(Arany J.: *Széchenyi emlékezete.*)

FILOLÓGUSOK

MAGYARSÁG ÉS NÉMETSÉG

BLEYER JAKAB

— Beszéd ravatalánál 1934 december 8-án —

A kir. magyar Pázmány Péter tudományegyetemnek és a Magyar Tudományos Akadémiának nevében őszinte fájdalommal veszünk búcsút Tőled s kísérünk utolsó földi utadra kedves tanártársunk és igaz jóbarátunk, Bleyer Jakab! Erőteljes férfikorodban ragadta ki közülünk a kiszámíthatatlan végzet hatalmas egyéniségedet, amely tudományos és politikai tervektől s rendkívüli munkaakarattól feszült. De a Te igaz hívő keresztény lelked mindig férfiasan készen volt minden veszedelemre, a halálra is.

Elvesztettük Benned a kiváló *kutató tudóst és a lelkes tanárt*, aki tanítványait odaadóan szerette, elméjüket folyton mozgatta s problémaérzéküket fejlesztette. A Te saját szerű kutatási területed a magyar és német irodalmi s művelődési kapcsolatok vizsgálata volt. Már első értekezésed a magyar vonatkozásokat kutatta a német történeti népénekekben a XVI. század közepéig. Később a magyar húnmonda germán elemeit, majd Gotschednek hazánkban való szerepét, a német filológiának a XIX. század elején ránk való hatását kutattad. Ilyen tárgykörök vizsgálatára sugalltad tanítványaidat is, hogy a magyarság és a németség művelődési kapcsolataira fény derüljön. Amihez fogtál a tudományban, azt nem félkézrel tetted, hanem teljes lélekkel, lebírhatatlan lendülettel, a munka kivételes pátoszával.

A magyar tudományosság munkatervébe be akartad illeszteni a hazai nemzetiségeknek múltját, faji mivoltát és ezekből eredő kultúráját vizsgáló, gyűjtő és felderítő kutatást. «A nemzetiségek — írtad *A magyar tudomány és a hazai nemzetiségek* c. tanulmányodban (Magyar Figyelő, 1917) — itt vannak és itt lesznek és hozzátartoznak — reméljük, mindörökké — a magyar haza egészéhez. Azzal mindenképpen tisztában kell lennünk: nemzetiségeinket nem tüntethetjük el azzal, hogy, a politikát kivéve, nem akarjuk őket észrevenni. Ha tudományunk nem törődik velük, azzal el nem némítjuk a külföld, főként a faj rokon külföld érdeklődését, sőt alkalmat és ürügyet adunk neki, — mire az utolsó évtizedekben számtalan példa van!

— hogy a tudomány örve alatt nem-tudományos vagy nem tisztán tudományos tendenciákkal közelítse meg nemzetiségeinket. Valóban a legszerencsétlenebb strucpolitika volna, ha a külföldre és expenseire bízónk, hogy ők töltsék ki a maguk módjára a magyar történelem és a magyar föld térképázatainak hírhedt «fehér foltjait!»

A meggyőződésnek micsoda nemes hevével, melegségével és lendületével okoltad meg a magyar tudománynak ilyen irányú feladatait és kötelességeit: «Mindenen — mondottad — ami ebből a földből sarjadt és rajta terem, a magyar erőnek kell uralkodnia és az erő-összetevők közül elsősorban az oly kevésbé méltott magyar tudománynak. Ne csak a politikában és állami kormányzatban legyen a miénk a feltétlen vezetés, hanem a kultúrában is, ennek minden terén és minden nemzetiséggel szemben! A magyar tudománnyal is hozzánk kell fűznünk a nemzetiségeket, éppen a tudománnyal, mely szinte egyedül éreztheti nem sértő és mégis hódító módon a magyar felsőbbiséget és jóvá teheti és kiengesztelheti sokszor azt is, amit a politika rontott vagy elhibázott. Ezzel együtt elérhetjük azt is, hogy a külföld, ahol oly sokszor emelik a szellemi elnyomás vádját, éppen a magyar tudományon át lesz kénytelen nemzetiségeink megismeréséhez és megértéséhez férközni. Ami természetesen fokozottan kötelességünké teszi, hogy tudományunk ebben az irányban is objektív törekvésű maradjon és ne szegődjék a tiszta tudományon kívül eső célok szolgálatába.» Megérezted az új idők járását és hirdetted, hogy a magyar tudománynak hatalmasan ki kell bontania szárnyait, hogy az egyetemes tudományban legalább azt a helyet foglalhassuk el, melyet a világban politikai, katonai és gazdasági téren vívtunk ki magunknak. Ezt a magyar kultúra elsőrendű kötelességének tartottad, «amikor a jövő Magyarország alapjait rakjuk le, olyan alapjait, melyeket sem sötét aknamunka, sem vész és zivatar meg nem ingathat.»

Ugyanezzel a teljes és benső odaadással, amely tiszta lelkednek a tudomány terén egyik fő jellegzetes sajátága volt, működött magas hőfokú egyéniségednek, explozív vérmeérsékletednek kirobbanó ereje életed másik nagy munkaterén is: a *politikában*. Nyílt, férfias személyiséged itt is professor, a meggyőzések hitvallója volt. Az az alapmeggyőződés élt mélyen lelkedben, hogy itt a Duna völgyében a magyarságot és a hazai németiséget a történet géniusza szorosán összekovácsolta; e népek egymásra vannak utalva s ezért megnyugtató összhangba kell hozni a magyar történeti államgondolatot és a hazai németiség nyelvi s egyéb kulturális igényeit. «Mi, hazai németek — mondottad ennek az évnek

tavasznán a képviselőházban — a magyar hazának minden körülmények között hűséges fiai voltunk és vagyunk. Ezt a földet mi is megszenteltük vérünkkel és verejtékünkkel; őseink pora évszázadok óta ebben a földben pihen és ennek a földnek szellemi és anyagi kultúrájában nekünk is részünk volt, mert nemzedékről nemzedékre ennek adtuk legjobb és legnemesebb erőinket. Népünk 1848-ban a magyarsággal ment és a világháborúban is a magyar határokat védte, semmi része sem volt a forradalomban, sem abban, hogy ezt az országot szétdarabolták. Mi Deák Ferenc szellemében az egységes politikai magyar nemzet, vagyis az egységes magyar állam tagjainak valljuk magunkat és mindig készséggel ismertük és ismerjük el a magyarság elsősülöttségét, honalapító és honfenntartó elhivatottságát és ebből folyó történeti jogait.»

Te büszkének vallottad a hazai németeket azért, mert annak az ezeréves hazának fiai, amelynek olyan fenkölt királyai voltak, mint Szent István és Hunyadi Mátyás és olyan nagy államférfiai, mint Zrínyi Miklós, Széchenyi István és Kossuth Lajos; de egyúttal büszkéek szerinted a hazai németek arra is, hogy olyan nyelvi és kultúrközösségbe tartoznak, amelynek Goetheje, Kantja, Beethovenje van. Te a magyarság múltjához és nemzeti-történeti hivatásához őszinte kegyelettel ragaszkodtál, de egyben a német faji öntudathoz és kultúrához is. Két lélek: egy magyar és egy német élt Benned, benső egységben és összhangban. Jóhiszeműen híve voltál a magyar történeti államgondolatnak, de minden harcra készen szereted német fajodat is és hevesen küzdöttél kulturális jogaiért; Te a magyar kultúrát is tőled telhetőleg emelni akartad, hisz életed nagyobbik felét a magyar tudomány fejlesztésének szentelted, de viszont minden erőddel küzdöttél az ellen, hogy a hazai németiség lelke ebben a magyar kultúrában felolvadjon. A kettő eszményi párhuzama a Te lelkedben jobban összefért, mint a tömeglélek szenvedélyesen forró drámai valóságában. A Te tudományosan kiművelt, tehát finomabb absztrakciókra képes szellemed egységes szintézisben és összhangban tudta elgondolni a magyarság és a németiség sajátos kulturális és politikai érdekét és érzületét. De nagyon kétséges, vajjon ennek a Te szubjektív szent meggyőződésednek fénysugaraival objektíve, a rideg valóságban is, a magyar és a német tömeglélek prizmáján megtörve is, ugyanazt a színharmóniát mutatja-e, mint a Te lelkedben? A Te nagyszerű egyéni lelked, másfelől a tömeglélek működésének és belső törvényszerűségének nagy különbsége annak a tragikus, sikító diszharmóniának forrása, amely tiszteletreméltó alakodat másfél évtized óta körülzajongta.

Sokat kellett küzdened a meg nem értéssel, szándékaid félremagyarázásával, a gyanúsítással, sőt gyűlölettel is, de Te meggyőződésedért férfiasan álltad a sarat. Van egy sereg tény, amely a Te szándékaid tisztaságát s magyar hűségedet fényesen igazolja. Amikor 1918 őszén *incifiit tragoedia Hungariae* s az ország szertebomlik, a radikális tömeguralom a széteszlo magyar birodalom nemzetiségeinek, a németeknek is, olyan néptörvényeket ajánlott fel, amelyek teljes önkormányzatukat biztosítja. Te ezt a forradalmi nemzetiségi politikát visszautasítottad, ellene nyíltan állást foglaltál, mert konzervatív világfelfogásod s történeti műveltséged csakis a történeti magyarsággal való megegyezésben látta a kérdés helyes megoldását. Távol állottál attól, hogy az ezer sebből vérző, megcsönkuló hazát megzsarold: Te sokkal kevesebbel akartad beérni. Te akkor ország-világ előtt deklaráltad, hogy minden áron és minden körülmények között a hazai németiség ragaszkodik Magyarország területi integritásához; nem törekszik német nemzeti autonómiára, hanem a politikai magyar nemzettel továbbra is egységben és őseitől örökölt hűségben akar élni. S amikor bekövetkezett az újabb hullarablás, Nyugat-Magyarország elcsatolása, Te az első fronton küzdöttél ennek az országdarabnak megtartásáért, amivel Ausztria és Németország egyes köreinek haragját zúdítottad fejedre.

Te, heves vérmérsékletednek nemes lendületével, harcoltál fajodnak nyelvi, főképp iskolázási jogaiért. Előtted a XVIII. és XIX. századnak azok a németfajú hazai tudósai lebegtek eszményként, akik bár németnek vallották magukat, mély lelki közösségben és barátságban éltek a magyarsággal, amelynek kultúráját európai színvonalra segítettek fejleszteni, mint a Windischek, Glatzok, Endlicherék, Genersichék, Elischerék, Schediusok. De amikor ezek kettős művelődési eszményének útján haladtál, figyelmedet elkerülte, hogy a nemzetiségi kérdés történeti és pszichológiai feltételei töből megváltoztak. Te a magad lelkében megoldottad a lelki paradoxont: hogyan lehetek egyszerre magyar és német? hogyan tarthatom egyszerre a magyar és német történeti közösségbe, érzületbe, értékelő állásfoglalásba, a jövődnek politikai aspirációiba? A Te becsületes lelked még pár hónappal ezelőtt nyugodtan kiálthatott fel a tiszta lelkiismeret meleg pátoszával egyik írásodban: «Istenemre mondom, *ezt* a magyarságot senki jobban mint én, nem ismeri, nem érti és nem szereti!» De vitatható, hogy a Te művelt és tiszta szellemeknek szoros nyomán fognak-e mindig járni azok a lelkek, akiket eszméltre ébresztettél?

Lelkedet sokszor marta a magyarság jövőd sorsa, tragikus

geopolitikai helyzete. Északon és délen a szlávok halálos ölelése fenyegeti, amelyet Franciaországnak, Európa most leghatalmasabb államának szava, pénze és fegyvere biztat. A másik oldalon a németek áll, amelynek beolvasztó törekvése ellen a magyarság annyi évszázadon át harcolni volt kénytelen. A Te szemédben a magyar függetlenségnek mégis sokkalta nagyobb biztosítéka a nagynémet hatalom, semmint a szlávokhoz való csatlakozás. Ezért közvetítőnek léptél fel a magyarság és a németek közötti viszony újrendezése érdekében, hisz ez a viszony Szent István óta az egyes korok feltételei szerint oly sokszor változott. S ennek az újrendezési kérdésnek egyik sarkpontját a hazai németek helyzetének tisztázásában pillantottad meg. Magyar nemzetiségi politikádat ilyen világtörténeti perspektívába *állítottad*. S ebből a magyarság sorsáért is aggodó gondolatból merítettél hajthatatlan erőt és bátorságot küzdelmeidben. Érezted, hogy a történetnek nagyobb sarkonfordulása előtt állunk, mint amilyen a reformáció és a francia forradalom volt. S ebben a fordulatban a nemzeti kisebbségi kérdést egyik legfőbb hajtóerőnek fogtad fel: innen az a mélytűző rajongás, amellyel minden erőt e kérdésnek szentelted.

Ennek megoldását a területi revízió egyik történeti feltételének tekintetted. Azt kívántad, hogy térjen vissza a magyarság Szent Istvánnak nemzetiségi politikájára: aki ezt nem teszi, az a Te szavaid szerint «a magyar faj ellen is vét, az örökre lemond arról, hogy ebben az országban valaha is még más népek és népcsoportok, mint a fajmagyarok, visszatérjenek; hogy visszavonzódjanak a tótok, németek, a rutének és a többiek; az lemond arról, hogy a történeti magyar tér felett valaha is magyar uralkodjék; az kiegyezik azzal a gondolattal, hogy a magyarság lemondott ezeréves történeti küldetéséről, hogy a magyarság egy nyolc-tíz milliós néppé süllyedjen le, amilyenek tucatjával vannak Kelet- és Délkelet-Európában.»

Ennek a gondolatnak belátását vártad a magyar nemzet történeti génuszától. A reintegrált történeti magyar állam gondolatának szegletköve a nemzetiségi kérdés megoldása. Ennek tudatosabbá tétele, centrális jelentőségének lelkünkbe vésése volt a Te pályafutásod történeti hivatása, egyben súlyos öröksége. Abban a szilárd hitben, hogy a magyar nemzet politikai ingeniuma megtalálja ennek azt a megnyugtató megoldási formáját, amely után a Te lelked annyit sóvárgott, mondok sajgó szívvel végső búcsúszót a Te idelent fáradhatatlanul küzdő, örökösen vívódó, mindnyájunktól őszintén tisztelt és szeretett lelkednek.

AZ EGYETEM EMBERE

PETZ GEDEON

— Beszéd 70 éves születésnapján tartott egyetemi ünnepélyen
(1933 november 24-én) —

A Pázmány Péter tudományegyetem nevében mély tisztelettel s igaz benső szeretettel üdvözöllek 70-dik születésnapod alkalmából, amelyet a Kar tagjainak és volt s jelen tanítványaidnak Hozzád való mély ragaszkodása, íme fölemelő ünneppé avat.

Valamennyien tiszteljük Benned a kiváló tudóst, aki a germanisztika haladását egy félszázad óta minden irányban máig, a legutolsó idevágó kutatások eredményéig, nyomon kísérte és átélte, egyben jelentős vizsgálatokkal gyarapította. Termékeny gondolatokkal szóltál bele a magyar húnmonda bonyolult problémájába, az indogermán hangtan kérdéseibe; Te indítottad meg a magyarországi német nyelvjárások kutatását.

Valamennyien tiszteljük Benned az ember képzés művészt, a nagyszerű tanárt, a nagyhatású pedagógust is: minthogy valóban megélted a tudományos búvárkodás ihletét, ezért élt mindig lelkedben friss lelkesedés, didaktikai inspiráció, másokat indító lelki készség, áradt ki Belőled sugalmazó erő. Hogy az egyetemen is a tanítás igazában a lelkek személyes formálása, nem gyári munka, hanem a legszemélyesebb tevékenység, azt a Te példád tanúsítja legjobban. Nem véletlen, hogy már közel három évtized óta állasz mint igazgató, majd elnök a Középiskolai Tanárképző Intézet élén. Magad a germán filológiából az országnak leghatásosabb tanárképzője vagy. Minden számottevő német filológus vagy tanár az országban a Te tanítványod.

De valamennyien a legnagyobb tisztelettel veszünk körül Téged, mint egyetemi embert: annak az egyetemi gondolatnak vagy köztünk a megtestülése, amelyet a nagy német idealizmus a XIX. század elején klasszikusan fejtett ki s valósított meg az egyetem sajátos hivatásáról a nemzeti kultúra körében. Te egész életedet kizárólag az egyetemi eszmének szentelted. Több évtizeden keresztül mindmáig Karunknak vezére vagy, előttünk fiatalabbak előtt

az egyetemi gondolat védelmében s az egyetemi tanácskozásban és közigazgatásban fényes mintaként ragyogsz. Mi képesített arra, hogy oly hosszú időn át mindenki elismerte a Karban csorbítatlanul a Te tekintélyedet? hogy, ha komoly erkölcsi pátozoddal valamiben állást foglaltál, ennek az egész fakultás számára mindig döntő jelentősége volt?

Először is az, hogy mindenki mélyen meg van győződve arról, hogy *igaz, tisztaszívű* ember vagy, a platóni állam uralkodó bölcsei közül való, akiket egyedül a közérdek irányít és sohasem az egyéni magánérdek; mindenki érezte jellemednek mindig egyenes irányú vonalát, egyéniséged nemes emelkedettségét, erkölcsi komolyságát és rendkívül érzékeny felelősségtudatát. De egy másik tulajdonságod is eleve kijelölt a vezérségre, változó dékánok mellett mintegy az állandó tiszteleti dékánosság tekintélyére: értelmed tiszta logikai világossága, érveidnek mindig a tárgyból folyó immanens ereje, amelyet nem térített soha ferde irányba a szenvedélyek semmiféle *idolum specus-a.* S ha viszont valamit logikusan a maga tárgyi igazságában beláttál, szívós akaratom attól nem tágitott, férfias nyíltságod a harcot keményen állotta. Egyetemi tekintélyed és befolyásod titka: lelki egyensúlyozottságod, személyiséged zárt és következetes egysége, önmagáddal való változatlan azonosságod. Te mindig az voltál, aki vagy; s az vagy, aki voltál.

Lelki alkatodnak ezzel a formai következetességével mélyen függ össze egyetemi politikádnak az a sajátja, hogy a formáknak, alak szabályoknak nagy tisztelője vagy: mindig érzed a *vis superba formae-t*, a formának fölényes erejét. Ezért az egyetemi szabályzatoknak köztünk legnagyobb ismerője vagy: a Karnak eleven kódexe és élő lelkiismerete.

Egyetemi politikád és kormányzatod mindig okosan konzervatív volt: nem tudsz lelkesedni valamely gondolatért csak azért, mert éppen új, de viszont nem is emeltél soha gátat az észszerű haladás elé. Sok tapasztalatod, nagy egyetemi életismereted a nagyralátó reformterveket mindig a kellő kritikai korlátok közé tudta szorítani. De viszont az egyetemnek történetileg kikristályosodott autonóm jogaiért mindig férfiasan síkra szállottál, úgy is mint egyetemi tanár, úgyis mint törvényhozó a felsőházban, ahol nemes hévvel védted meg másfél évvel ezelőtt az egyetemnek a tanszékek felállítására és megszüntetésére vonatkozó kezdeményező jogát.

Te, Szeretve Tisztelt Kedves Barátunk, nemcsak philo-logos vagy, aki szereted a nyelvet és irodalmat kutatni, de phil-anthrópos

is, aki szereted az embereket, elsősorban kartársaidat és tanítványaidat. Ezek ma, amikor átléped a pátriárkák korának küszöbét, összesereglettek ide, hogy lerójják hálájukat azért a szeretetért és fáradságért, amelyet annyi önzetlenséggel, egyben sikerrel rájuk fordítottál. Arra kérjük az Egek urát, hogy Te, nagyhatású tudós és nevelő, még sokáig elmondhasd Solónnal: Γηράσκω αεί πολλά διδασκόμενος: *folyton sokat tanulva öregedem.*

IRODALOMTÖRTÉNET ÉS IRODALMI KRITIKA

CSÁSZÁR ELEMÉR

— Beszéd ravatalánál (1940 július 6-án) —

Igaz fájdalomtól összeszorult szívvel gyűltünk egybe ravatalodnál, szeretett kedves barátunk, Császár Elemér, hogy elbúcsúzzunk szel-lemed földi maradványaitól. Szomorúan siratunk mint kutató tudóst és fényes tollú író, mint nagy sugalmazó erejű tanárt és mint tiszta lelkű, igaz és szeretetreméltó embert, aki mindenkinek csak jót akart, akinek sírkövére valóban illik a római epítáfium szava: *tristem neminem fecit*.

Sokoldalúnak indultál pályádon. Az irodalomtörténet mellett az esztétika és a művészettörténet vonzott: s ez a sokoldalúságod egész életeden át a szempontok gazdaságával termékenyítette meg négy és fél évtizedre terjedő hatalmas tudományos munkásságodat. Mint irodalomtörténetírót pályád kezdetén Gyulai Pál nemes példája sugallt: s végesvéig, míg csak a *Mors Imperator* le nem zárta szemedet, mind a kutató és adatgyűjtő, mind a feldolgozó és alkotó munkában helyeden voltál. Munkásságod tárgyai és a feldolgozás formái szempontjából rendkívül gazdag változatosságú. Írtál tudományos értekezéseket, írói arcképeket és életrajzokat, óriási számú bírálatot, közöltél irodalomtörténeti leleteket és adatokat, nagy odaadással gondoztad régibb és újabb magyar írók kritikai kiadását. Nagyszabású összefoglaló műveket is szereztél: alapos és szellemes úttörő munkákban megírtad két műfaj fejlődését: *a magyar regény és a magyar kritika történetét*. Az irodalmi szaktudománynak ebben a sokféle műfajában és feladatkörében módod volt sikerrel alkalmazni az irodalomtörténet valamennyi módszerét: a filológiai, a történeti, az összehasonlító, a lélektanit és az esztétikait.

Levéltári kutatások alapján irodalmunkat a kor általános művelődési állapotaira is tanulságokban gazdag munkákkal ajándékoztad meg, amelyek után már nem sok a kutatni való *Verseghy Ferencről*, *Ányos Pálról* és *Kisfaludy Sándorról*. *Bessenyei* akadémiai

törekvéseit új adatok alapján éppoly alaposan jellemezted, mint a *német költészetnek a magyarra való hatását*. Az írói arcképek hatalmas serege mellett meglepően nagy a száma tárgy történeti, hatástörténeti és összehasonlító tanulmányaidnak. *Shakespeare és a magyar költészet* c. könyved a teljes irodalmi anyag ismeretének, a módszeres elemző eljárásnak s az elmélyedő gondolkodásnak valóban mintaképe.

Óriási és szakadatlanul folyó munkásságodat szemlélve, elmúláson érzett fájalmunk még csak növekszik: legtevékenyebb, legtermékenyebb és legtöbb oldalú irodalomtörténetíróink egyikét vesztettük el Benned. A felsőbbrendű irodalomtörténetírói feladatokhoz is megvolt az Isten-adta rátermettséged, melyet páratlan szorgalmaddal szüntelenül iparkodtál kibontakoztatni: az összefoglaló szempontok kitűzéséhez, az anyagnak magas kategóriák alá foglalásához, valamint az esztétikai értékeléshez. Nagy tanultság, gyors lelemény, nemes ízlés és ítéletbiztosság lakozott elmédben. Az adatok pontossága nem jelentett Nálad bágyasztó szárazságot, mert megvolt Benned a jellemző erő, a lényegét kidomborító plasztika, az előadás művészi fordulata és mozgékonyága.

Nagyfokú frisseséged, sokoldalúságod és ubiQUITÁSOD szellemedet különösen ráhangolta az irodalmi kritika műfájára: ezernél több irodalmi műről írtál soha nem fogyó kedvvel bírálatot. Kritikai tevékenységed és irodalomtörténeti munkásságod nagyszerűen kiegészítette és értékben felfokozta egymást. Az élő irodalom jelenségeinek elemző szemlélete, ítéletednek állandó bíráló gyakorlása történeti látásodat is nagyban élesítette: ennek köszönhetik irodalomtörténeti munkáid a részletek élelenségét és az ábrázolás élet-szerűségét. Viszont bírálataidat értékesebbé avatta a nagytávlatú irodalomtörténeti háttér. Kritikai munkásságodban is az alaposság, a józan ítélet, a tisztult ízlés, a legjobb magyar kritikusok hagyományain nevelődött, a szükséges mértékig konzervatív felfogás tükröződik. Kritikusai jellemedet, meggyőződésed szilárdságát és hajthatatlan következetességét élesen világítja meg az a bátorság, amellyel már a világháború előtt férfiasan síkraszállottál a radikális irodalmi irányzatok túlkapásaival szemben.

A magyar irodalomtörténeti tudományak valóban egyik központi személyiségévé emelkedtél: munkaerőd és munkakedved nélkülözhetetlen értéke volt a legelőkelőbb tudományos és irodalmi testületeknek: a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem *bölcsészeti karának*, a *Magyar Tudományos Akadémiának* és a *Kisfaludy-Társaságnak*, amelyeknek nevében és megbízásából a kartársi fájó szeretet koszorúit helyezem most le koporsódra. Az egyetemen

egész sereg kiváló irodalomtörténészt neveltél: a Te példád és tanári Erőszod sugalmazta őket e tudomány történeti művelésére. Tudós és irodalmi társaságaink üléseinek munkájából pedig mint értekező, szónok, előadó és bíráló sűrűn kivetted a magad részét. Tollad vagy ajkad mindig készen állott: mindig volt írni vagy mondani valód. Tollad az alaposágot a könnyűséggel tudta párosítani s a tudományosságot az írói művészettel egybekapcsolni.

S most a toll, amelyet mint az időnek nagy gazdája s ritka beosztója, majdnem szüntelenül forgattál, kihullott kezedből. Sokat harcoltál is vele, bár békés és harmonikus lélek voltál. Petőfi, akiről nevezett Társaságnak érdemes elnöke voltál, ezt súgja fülünkbe:

Az élet rövid béke és hosszú harc,
És a halál rövid harc és hosszú béke.

Pihenj csendesesen ebben a hosszú békében hosszú harcod után. A harc a Te szemedben a munka volt: ennek maradandó alkotásai emlékedet mindig őrizni fogja!

A KLASSZIKUS GONDOLKODÓ-TÍPUS A NYELVTUDOMÁNYBAN

GOMBOCZ ZOLTÁN

— Beszéd ravatalánál (1935 május 3-án) —

Amikor most tavasszal a természet a maga csodálatosan gazdag energiáit pazarul kibontakoztatja, mindent feszülő életerővel duzzaszt, ugyanakkor a magyar szellem világát a Te éltednek javakorban való hirtelen elhervasztásával a legsúlyosabb gyászba borította. Mint jó katona a csatamezőn néztél szembe a halállal: dékáni elnöklő tiszted teljesítése közben hagytál itt bennünket. Halálad szép halál volt, de kegyetlenül meggátolta, hogy csodálatos alkotó szellemed a maga egész mivoltában kiteljesüljön: sok szellemi kincset magaddal vinni kényszerülsz a sírba, mielőtt fényük a magyar és a nemzetközi tudományba sugározhatott volna. Elhúnytod annál súlyosabb és fájdalmasabb csapás, mert Te a tudománynak nem szorgalmas napszámosa, egyszerű *amousoz anér-e* voltál, hanem mindent elvszerűen néző, valóban lényeglátó vezérszellem; nem pusztán az egyes adatokat gyűjtő és szürkén elemző ész, hanem a nagy összefüggéseket rögtön megpillantó fölényes szintetikus elme; nem merőben a részletekhez tapadó szakbúvár élt Benned, aki bámulatbaejtő egyetemességgel uralkodtál a finnugor, török s indogermán nyelvészet egész anyagán, hanem vérbeli filozófus is voltál, aki szaktudományodnak kábító sokoldalúsággal birtokolt tartalmát mindig magasabb elvek és kategóriák szögéből nézted. A szaktudományi és a filozófiai gondolkodásnak ez a benső szerves kapcsolata fényes elmédnek alapvető természete volt: mindjárt első munkáidban *A jelenkori nyelvészet alapelvei*-t (1898) s a *Nyelvtörténet és lélektan* (1902) viszonyának elvi kérdéseit vizsgáltad s Hermann Paulnak és Wundtnak nyelvpszichológiai gondolatait a magyar nyelvanyagra, főképp a jelentéstan és a mondattan terén, eredeti módon először alkalmaztad.

Már fiatalságodban egészen világosan és határozottan tört fel lelkedben hivatásodnak tudata, az az életfeladat, amely a magyar

nyelvtudomány fejlődésében a Te szellemedre várt. Küldetésed tudatából fakadó céltudatos, programszerű tudományos munkásságod életednek belső egységet kölcsönzött. Tudományos fejlődésed vonala nem szeszélyes, zezzugos, váltakozó irányban futott, hanem egyenesen, problémáid természetes tárgyi-logikai fonalán, amelytől nem tudott eltéríteni semmiféle divatszerű irányzat vagy szubjektív önkény. Majdnem négy évtizedet betöltő tudományos munkásságodnak ilyen alapvető iránya a nyelvtörténeti kutatás. De Te nem az öncélú, hanem a szellem, a kultúra fejlődését a nyelv tényein keresztül vizsgáló termékeny hisztorizmusnak híve voltál. A legapróbb részletekig ismerted a magyar nyelv múltját az Árpád-kori nyelvemlékek szórványaitól nyelvünk legújabb költői és prózai klasszikusaiig s mindennek háttérben bámulatosan átfogó elmédnek az összehasonlító módszer számára rendelkezésére állott az európai és ázsiai nyelvek egész légiójának anyaga és fejlődése. Nagyszerű kombináló képzeleted a nyelvi változások mögött mindjárt meg tudta pillantani a művelődési mozzanatok s igazoltan rekonstruálta a magyar őskultúra képét és fejlődését. Milyen mélyen aknáztad ki a honfoglaláskor előtti bolgár-török jövevényszavakat, mint legfontosabb emlékeket az ősmagyar nyelv és műveltség szempontjából! Micsoda sugalló és termékenyítő hatást gyakoroltál ezzel számos tudományágra! Egész sereg probléma rajban szállotta meg a magyar nyelvtudományt a hangtörténet, a műveltségtörténet s a néptudomány szempontjából. Szellemed új fénysugarakat bocsátott török eredetű személyneveinkre, a magyar őshazára és idevágó nemzeti hagyományainkra, a hún-magyar mondára. A magyarságnak Tőled újraserkesztett őstörténete egyben nemzeti öntudatunknak a messze múltba való kimunkálása. Te adtad a magyar tudománynak a legszebb példát arra, hogyan siethet a nyelvtudomány a történet-tudomány segítségére éppen a legnehezebb őstörténeti kérdések megoldásában, ahol az emlékek hiánya miatt a pusztá történelmi kutatás csődöt mond. *Magyar történeti nyelvtan*-od, mely — fájdalom — csak egyetemi előadásaidban van megrögzítve, élted főművének készült. Végleges kidolgozásában a hirtelen lecsapó halál megakadályozott: de ha ez az iránytszabó klasszikus műved torzóban maradt is ránk, a magyar nyelvtudománynak felbecsülhetetlen értékű öröksége.

Nyelvtörténeti munkásságodnak, melyben a történeti és a szisztematikus szempontokat oly szerencsésen egyesítetted, legmonumentálisabb alkotása a *Magyar Etymologiai Szótár*, amelyet rokonlelkű tudós társaddal, Melich Jánossal, a tudományos együttmun-

kálkodás, a szellemi synbiosis remek példajaként együtt írtál. Ez a nagyszabású mű a maga hatalmas arányaival és a legkisebb részletekbe ható elemzésével a magyar tudományosságnak minden időkre egyik legnagyobb nemzetközi büszkesége. Szóelemzéseidben bámulattal érezzük, hogyan tudtál egy-egy *szó* mikroszkopikus elemzése alapján a nagy nyelvi és művelődési összefüggések és távlatok makroszkópiájába átlendülni; mikép tudta a Te egyetemes lelked meglátni egy-egy szó kis világában a népek lelkének titokzatosan bontakozó erőit, a nemzetek és kultúrájuk sohasem sejtett találkozásait. A szavak jelentésárnyalatának legkisebb változásában a kultúra egészének átalakulását pillantottad meg. Leibnizi szellemed igazolta a nyelvtudomány terén is a metafizikai gondolatot: *Tota in minimis existit natura*. A magyar és rokonnyelvi szavak elemzése alapján, amelyet alapvető tanulmányod: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* nyitott meg, a honfoglalás előtti magyarság legjelentősebb nyelvi és művelődési érintkezéseinek ködös kérdésére egészen új világot vetettél: az őshaza és az ősmagyar vándorút világos történeti látását Neked köszönhetjük.

Minderre a nagy kezdeményező, eredeti kutatásra a helyes kérdéseket mintegy megérző s aztán mind világosabban látó titokzatos ösztönöd: mély problémaérzéked képesített. Lényeglátó szellem voltál: a legkisebb jelenség is a kérdések egész seregét indította meg elmédben. Ezt a szellemi problémalátást tükröző szemeid fényében mindig valami *csodálkozás* rezgett, a platóni *thaumazein*, amely a görög bölcs szerint minden tudományos gondolkodás eredő forrása. A Te kivételesen érdekes szemeid mindent belső szemléletességgel, nem elvontan, hanem plasztikusan láttak: Nálad *lát*ni és *tud*ni egyet jelentett a görög *oida* értelmében. Lényedben a hűvös logikai gondolatmenet volt az uralkodó, első pillanatra hideg, klasszikus típusú gondolkodóként állottál előttünk, de azért nem hiányzott Belőled a belső hév és a sugalmazó erő, a személyes melegség és közvetlen inspiráció, sőt sokszor a magával ragadó nemes pátosz sem. Örökös szellemi mozgékonyságban éltél, elméd gyorsan cikázott, termékeny gondolataid mindig csapatostul röptek, de rendszeres eszed mindig megfogta s logikai fonálra fűzte őket. A fegyelmezett gondolkodásnak mintaképeként fény lettél előttünk.

Nagy nevelő és tudományszervező voltál: személyiségedből rendkívüli sugalmazó erő áradt ki. A magyar nyelvészek nemzedékeit nevelted hatalmas tudással, tanítványaidnak gondolatfájást okozó problémaérzékeddel, előadásmódod franciás eleganciájával,

a tanítványaidtól közvetlenül meg-érzett szeretetteddel és odaadásoddal. Személyes kérdésekben is mindig tárgyyszerű gondolkodásod, feltétlen igazságérzésed, társas lelki finomságod, egész lényed önzetlen mivolta, személyiséged lebilincselő kedvessége az oka annak, hogy csak barátaid voltak és soha ellenségeid: mindenki mélyen tisztelt és őszintén szeretett.

S most, kedves társunk és szeretett barátunk, Gombocz Zoltán, elindulsz örök utadra. Összeszorul a szívünk, ha arra gondolunk, hogy nem nézhetünk többé különös ragyogású szemeidbe; nem élvezzük többé mindig bölcs szavad halk és tiszta fonetikáját; nem szoríthatjuk meg többé szerető baráti kezedet; nem hallhatjuk ezentúl mélyen járó s fölényes szellemű előadásaidat. Kiegyensúlyozott lelkű, harmonikus ember voltál, sőt viszonylag boldog ember voltál. Boldog, mert a Gondviselés megadta Neked, hogy ifjú korodtól kezdve teljesen szabadon bontakozhattad ki sajátyszerű szellemi erőidet: mindig azzal foglalkozhattál, amire a gondolkodás szenvedélye, a tudomány tárgyszerelme hajtotta lelkedet. Mindig összhang uralkodott belső szellemi hajlamaid és külső munkaköröd között. Most a szellemi munkának ez a boldogsága és étosza lényeddel eltűnik. De csak látszólag, mert tevékenységed eredményeiben tovább él közöttünk. A nap csak földi szemeink előtt hanyatlik le este a sötétségbe, igazában nem áldozik le soha, hanem továbbragyog. Te is így tündökölsz tovább a magyar tudomány egén.

A ROMANTIKUS GONDOLKODÓ- TÍPUS A NYELVTUDOMÁNYBAN

MELICH JÁNOS

— 70-ik születésnapjára (1942 szeptember 16-án) —

I.

A tudomány, mint igazolt gondolatrendszer, magában véve csak elvonás eredménye: a tudományt mindig a kutató emberi elme alkotja s a tudomány mindig a gondolkodó emberek személyében elevenedik meg és él tovább. A tudomány története ezért nemcsak az eszméknek, hanem a kutató embereknek is a története: nemcsak a *gondolatoknak* személytelen, hanem a *gondolkodásnak* lelki története is. Ebben pedig nem jelentéktelen mozzanat, vajjon a kutatónak milyen belső lelki hajlamai és indítékai vannak, amelyek arra készítetik, hogy bizonyos és nem más módon, ebben a tárgykörben s nem a problémák más birodalmában gondolkodjék. A tudományos gondolkodásmódnak a kutató személyiségek lelki alkata szerint megvannak az egymástól többé-kevésbé elütő típusai. Pár évtized óta a lélektanban mindjobban kifejlődik a tipológiai módszer, amely nem az osztálynak merev, pontosan körülhatárolt fogalmával, hanem a típusnak rugalmasan rendező logikai törzsfogalmával dolgozik. A típus mindig csak eszményi határeset, amelyhez mértén az egyes valóságos személyek lelki alkata közelebb vagy távolabb áll: a személyiségben jobban vagy kevésbé valósul meg. A lelki típus tehát csak bizonyos jellegzetes tulajdonságoknak vagy ezek együttlétének túlnyomóságát jelenti.

Századunk elején *Ostwald W.* a tudós léleknek két szélső típusát szerkeszti meg: a *klasszikus és a romantikus típust*. Az előbbit az elmének viszonylag lassú visszahatásmódja, műveinek minden oldalról való aprólékos kidolgozása, a maga személyének háttérbe szorítása, hideg természeténél fogva a környezetre gyakorolt csekélyebb hatása jellemzi. Önkénytelen és tudatos törekvése, hogy a nyilvánosság előtt tévedéstől mentesen álljon: ezért munkáját lassan érleli, nagy gonddal kicsiszolva teszi közzé. Sohasem céloz arra, milyen személyes erőfeszítéssel gondolkodik, miképpen kutat, hanem csak

eredményeit személyétől elvont, mintegy deperszonalizált formában hozza nyilvánosságra. Hideg gondolkodó, aki csak a tárgyyszerű anyagot tárja fel s a maga egyéniségét egészen kikapcsolni törekszik. Az eredményeihez vezető konkrét lelki utakat, belső küzdelmeit és elmeszítéseit homályban hagyja, mert úgy érzi, hogy személyes gondolkodásmódjának nincsen tárgyi jelentősége, a szubjektív oldal csakis reá tartozik. Nem engedi át magát felcikázó ötleteinek, sejtelmesen gomolygó és formátlan gondolatfelhőinek, hanem világos fogalmakban, ezek észszerűen átlátható összefüggéseiben, szeret gondolkodni. Mindent azonnal logikai fonálon igazolni próbál: eszménye a hézagtalan bizonyosság, minden tapasztalati helyességnek lehetőleg észszerű helyességre való visszavezetése.

A romantikus tudós elme átlag gyorsan és sokat termel, állandóan nyugtalanság s hirtelen lelkesedés feszíti. Ez a személyes feszültség és problémásugárzás másokra is átárad belőle, sugalmazó természete iskolát alapít, nagyhatású tanár, harcias tudós, aki sok heves vitába bonyolul. Gondolkodásmódja erősen szemléletes és képzelettel telített, sokszor támaszkodik a pusztá intuícióra, a tudattalanból hirtelen előszökkenő ötleteire és sejtéseire: nem él benne erős fokon az a lelki szükséglet, hogy gondolatainak következményeit mindjárt végig tudatossá tegye, eszméit minden oldalról apróra igazolja. Nem esik nehezére a gyors egyéni megnyilvánulás, önkénytelenül és melegen kitarja személyes gondolatélményeit, mert egész lelki természetének alapvonása az a törekvés, hogy én-jét a tárgynak átadja. Ezért könnyen és sugalló formában közli gondolatait. Azonban a gyors gondolati visszahatásmódot gyakran az a veszély fenyegeti, hogy az elme nemcsak az értékes eszmét, hanem az értéktelen gondolatsalakat is mindjárt kilöveli magából. A romantikus típus a gondolattartalmakat kevésbé csiszolja ki, fölmerülésük után mindjárt napvilágra hozza s ezzel azt az utat és módot is közvetlenül feltárja, ahogyan kutatásainak eredményeihez jutott. A «romantikus» szóban egyébként itt nincsen valami kicsinyítő jelentésárnyalat. A klasszikus és a romantikus típusnak egyenrangú lángelmék a képviselői. Ki vitatkoznék azon, hogy melyik a nagyobb tudományos kutató: a klasszikus Faraday, Mayer R., Koch R., vagy a romantikus Davy, Liebig, Pasteur?

A magyar nyelvtudományt a Gondviselés egyszerre két legkitűnőbb nyelvbúvárral áldotta meg: *Gombocz Zoltánnal* és *Melich Jánossal*. Tudományos gondolkodás-módjuk, problémalátó érzékük, vérmérsékletük, kutatási tárgykörük nagyszerűen kiegészítette egymást s a legtermékenyebb együttműködésre hangolta őket.

Gombocz egyszer előttem Melichet a romantikus típusba sorozta: nagyszerű sejtelmek bukkannak fel elméjében, ezek jóidőig zavarosak és homályosak, alaktalanságukban szerzőjük nem tudja világosan megformulálni őket, bizonyos idő múlva azonban elméjében kitisztulnak és logizálódnak, az érvek jobbra és balra csoportosulnak, a bizonyítás menete kikristályosodik s mind érthetőbbé válik, a homályos föltevés igazolt gondolattá emelkedik. Miért? Mert Melich lelkes lénye, igazságszomjas lelke, mindenestül a homályosan felbukkanó eszmecsírára összpontosul. Sokáig küzd gondolataival, míg világos nyelvi formába önti. Melichnek tudós lelki alkata valóban romantikus vonásokat mutat: állandó belső nyugtalanságot, heves lelkesedést és feszültséget, vitára mindig kész harciasságot, nagyfokú szemléletességet és fantáziaerőt, könnyű és hirtelen szubjektív lelki kitárulást, közvetlen élményszerűséget, a gondolkodásnak a problémáingerekre való gyors visszaható erejét, az intuíciók ködszerű gondolati lecsapódását, a tanítványokra gyakorolt magas hőfokú sugalmazó hatást. Mindebben kétségtelenül a romantikus lelki struktúra jegyeit viseli magán.

De mégsem gyömöszölhető bele gazdag személyisége egészen a romantikus típus keretébe: hisz ez különben is rugalmas szkéma, amely sokféle változatot és árnyalatot megenged. Melich a maga tudományos sejtéseit, fölgomolygó ötleteit sohasem közli elsietve: türelmesen meg tudja várni, amíg lehiggadnak, a logika világos fényébe öltöznek, észszerűen átlátható összefüggésekbe csoportosulnak, hite szerint apróra igazolt formát öltenek. Nyissuk ki bármely munkáját, akár a rendszereseket, akár a vitázókat: meglep bennünket az óriási bizonyítékhalmozok rendje, amelyek mintaszerű logikai glédába vannak állítva, pontosan számbavéve, sőt mindig megszámozva; szemünkbe szökik az igazolás hézagtalanságára való törekvés, a logikai lelkiismeret, amely nem nyugszik addig, amíg minden oldalról meg nem forgatta a kérdést. Ez már nem romantikus vonás benne: kicsiszolatlan, hebehurgyán odavetett, alaposan még ki nem érlelt gondolatokat írásaiban sohasem találunk. Heves temperamentumát tudományos gondolkodásában az észnek rideg logikája mindig lefésze.

Melichnek személyes vonásait feltáró, gondolkodási élményeit is lelkesen sugárzó dinamikus egyénisége mellett Gombocznak hideg, kezdettől a logika biztos szerkezetére támaszkodó, már a gondolatcsírázásban is mindig világos fogalmakat kapcsoló s tartalmukat módszeresen lemérő személyes vonásait s problématudata gyötrő élményeit sohasem láttató tudós profilja a klasszikus gondolkodó-

zemélyiség típusát képviseli. De ha a rideg logikai összefüggések fonalait tartja is mindig kezében, ha kikapcsol is műveiből lehetőleg minden szubjektív élményszerű vonást s mintegy lehordja az állványokat, amelyeken állva gondolkodott s építette fel műveit: mégis sokrétű személyisége szétfeszíti a klasszikus típus keretét tanításainak hatalmas tárgyyszerű sugalmával, áttetsző világosságával, előadásmódjának közvetlen és biztos művészetével. Személyiségét háttérbe szorította és éppen ezzel a tanítványok szívének előterébe állította. Csak a tudományos gondolkodásban ragaszkodott a racionális világossághoz: egyébként igen finom és fogékony lelki szerve volt az élet irracionális mozzanatait, a homályos érzelmi rezdüléseket, a kedély mélységei irányában. Innen nagy érzéke a költészet és művészet, főképp zene szépségei iránt. Wagner zenedrámáinak rajongó szeretetében lelkének romantikus ere csörgedezett.

Van-e a nyelvtudományi gondolkodásnak valami sajátos jellemzője a más tudományok területén végbemenő gondolkodással szemben? Erre a kérdésre csak úgy felelhetünk, ha először általában szemügyre vesszük a gondolkodást. Ebben két főmozzanatot találunk: a tudatban fellépő *szemléletes* anyagot s ennek a *gondolkodás kategóriáival való aktív feldolgozását*. A szemléletes anyag, akár közvetlen észrevételben, akár csak képzetben van adva, legtöbbször bizonyos vázlatos formák, szkémák keretében jelentkezik a tudat előtt. Ezeket a formákat mintegy kitölti a szemléletes érzéki tartalom (hangok, színek stb.). Az egyes gondolkodók lelki alkata szerint majd inkább a szemléletes tartalmi, majd inkább a formai (szkématis) mozzanat lép előtérbe. E szerint kétféle típus különböztethető meg: szemléletes és elvont gondolkodótípus.

A *szemléletes gondolkodó-típus* tárgyának jelentését és lényegét szemléletes belemerülés útján mintegy a mélység irányában ragadja meg. A konkrét szemléletes tartalomra hatol bele, de a tárgynak egyetemes lényegét, általános jelentését keresi benne. Ez tehát nem annyit jelent, mintha a szemléletesen feltáruló tartalom (hang, szín, alak), mint ilyen, lenne mintegy anyaga a gondolkodás tevékenységének, hanem itt a konkrét tartalmat a gondolkodó mint a tárgy lényegének, általános jelentésének kifejezését és megvalósulását fogja fel: a szemlélet itt a tárgy általános lényegének szemlélete, egyetemes jelentésszövegeinek megragadása és kifejezése. Az ilyen szemléletesen lényeglátó típusnak «szemükkel gondolkodó» képviselői a kutatásnak bármelyik területén eresztik is le elméjük mérőórnját, mindenütt a dolgok általános lényeg-összefüggését «látják». Ez a típus, ha természetbúvár, a tünemények tarka sokfélesé-

géből «kilátja» a közös «*ősjelenséget*», amelynek a tapasztalatban mutatkozó konkrét tünemények csak különféle feltételek között jelentkező változatai. A tárgyak alkatában azonnal azt a lényeget jelentő, jellegzetes pontot szemléli, amelyből a többi tulajdonság levezethető. Ebbe a gondolkodócsoportha tartozik az a biológus, aki a növényekben vagy állatokban a közös típust fölismeri, a morfológus, a fejlődéskutató, aki a növény- vagy állatfajok szerveinek látszólag elütő, de közös eredetre valló jellegeit fölismeri. Ezt a gondolkodásmódot képviseli a lélekbúvár, aki a «megértő lélektanhoz» vonzódik, legnagyobb kedvvel az önmegfigyelés módszerét mint alapot alkalmazza, a lelki alkatokat vizsgálja, főképp a karakterológia területén munkálkodik. Nem véletlen, hogy a tudományos gondolkodás, a *theória* (theóreo) a görögöknél eredetileg szemléletet jelent: mai értelemben is minden tudományos teória voltaképp a tárgyak lényegszemlélete. Formális szempontból a lényegszemléelő tevékenység, azaz a különösen az általánost megpillantó gondolkodás mindig egy és ugyanaz, csak a gondolkodás tárgyainak, a bennük rejlő jelentéstartalmaknak különféle fokú szemlélhetősége és kifejezhetősége folytán a tudománynak különböző területein különböző formát és színezetet ölt.

A nyelvtudományi gondolkodás is lényegében azonos a többi tudományban végbemenő gondolkodással: az általánosnak, a tipikusnak, a különös tényekben való szemlélete. Minden új nyelvtudományi ismeret, új összefüggések fölfedezése, ezen alapszik, vonatkozzék akár a hangok kiejtésére és történeti változásaira (hangtan), akár a szavak jelentéseinek és alakjának módosulásaira (szótan), akár a szavaknak mondatokká való fűzésére (mondattan). A nyelv élete örökösen változik és fejlődik, tenyészik és enyész. A nyelvbúvár a hangoknak, a szavaknak, a jelentéseknek és szerkezeteknek mindig eredetibb és régibb formáját keresi a nyelvemlékekben, a nyelvjáráásokban, a rokonyelvekben: *összehasonlító együttes szemlélet* alapján úgy kutat «*ősjelenségeik*» után, mint a biológiai fejlődésbúvár vagy a paleontológus. Gondolkodásmódja azonos ezekével: összehasonlító módszerével mindig hátrább keresi a rég letűnt időkben azokat a különös formákat, amelyeket az általános alá foglalhat, csak hogy szemléletes anyaga más: a nyelv.

Melich Jánosban megvan, ahogy csodálatos mértékben benne lakozott Gombocz Zoltánban is, az a képesség, hogy a sok-sok holt és élő nyelvnek anyagát szemléletes élenkséggel és plaszticitással összehasonlítsa, a nyelvtények között azonnal rejtett hasonlóságokat és különbségeket pillantson meg, hang- és jelentésbeli, formai

vagy szerkezeti lényeg-alkatukat kihámozza. A mai lélektudomány egyik új ága az alak-lélektan, mely az alak-qualitások szemléletmódjait vizsgálja. A nyelv lélekbúvárának hálás területül kínálkozik az alak-lélektan szempontjainak és eredményeinek a nyelvtudományra való alkalmazása. Az alak-szemléletnek micsoda finom kombinatív képessége kellett ahhoz, hogy Gombocz, Budenz kezdeményezése alapján, régi török jövevényszavainknak forrását egy kihalt bolgár-török nyelvjárásban fölfedezze, amelynek mássalhangzó- és magánhangzórendszere östörök fokozott állott. Vagy annak, aki Melichnek *A honfoglalás kori Magyarország* c. munkáját tanulmányozza, el kell ámulnia a genetikus-szintetikus szemléletmódnak azon a tehetőségén, amely okszerűen egybe tudja látni a magyar nyelvnek hatalmas történeti anyagát egész sereg indogermán és török nyelvű nép megmaradt vagy emlékszerű nyelvkincsével. A földrajzi tulajdonnevek összehasonlító szemléletéből dolgozza ki Melich a honfoglalás kori Magyarország etnikai térképét: milyen nyelvű népeket találtak itt a IX. század második és a X. század első felében a honfoglaló magyarok.

A nyelvtudományi kutatás már tárgyánál fogva is elsősorban szemléletes gondolkodó-típust kíván. Az *elvont gondolkodó-típus* lelki alkata kevésbé lehet sikeres a nyelvtudományban. Miért? Mert ennek a típusnak az a jellegzetes vonása, hogy messze elvonatkozik attól a szemléletes tartalomtól, amellyel a gondolatalkat kitölthető. Zárójelbe téve a dolgok szemléletes elemeit, a formális skémában rejlő törvényszerűség alapján való *szerkesztésben* rejlik saját-szerű gondolkodásmódja. Ilyen elmejárású a matematikus, aki térbeli skémákat vagy mennyiségfogalmakat szerkeszt, amelyeknek apriori érvényes összefüggéseit a végső következményekig nyomozza, miközben a szemléletes tartalom legfeljebb csak érzéki illusztrációul szolgál. Üres formákban való elvont gondolkodásmódot a nyelvtudomány terén legfeljebb a grammatikai, főképp mondattani szabályok igényelnek, bár ezek is tartalommal való kitöltés híján száraz terméketlenségbe vesznek.

II.

Melichet veleszületett szemléletes gondolkodásmódja, ilyen irányú képessége ifjúkorától ösztönösen a nyelv vizsgálatának körébe vonzza. Tehetsége a nyelvtudományban találta meg az éppen neki megfelelő területet, ahol aztán mohó tudásszomja és szívós akarata teljes virágjában bontakozhatott ki. Életének egyetlen fel-

adata volt, amelyet egy félszázad óta hűségesen szolgál: a benne rejlő nyelvészeti talentumnak minden irányban való kifejtése. Amikor pár évvel ezelőtt szülötte földje, Szarvas nagyközség, díszpolgárává választja, a díszpolgári oklevél átvétele alkalmából mondott beszédében szinte költői himnuszt zeng a nyelvtudományról: «Tudomány-nyal, annak is csak egy részével foglalkozom. Ahogy azonban egy csepp vízben benne van a természetnek minden törvényszerűsége, ez a csodálatos törvényszerűség benne van a nagy egységnek abban a részében is, amely nekem ide s tova ötven éve szerelmemem. Az én vizsgálataimnak tárgy a nyelv, érzelmeink és gondolataink kifejezésének ez a csodálatos hangszere, eszköze, amely néma, ha a szellem nem játszik rajta.» Amikor pedig 1904-ben a magyar etimológiai szótár tervére a M. Tud. Akadémia pályázatot hirdetett, a nyertes próbamunkálat jeligéjéül Gombocz Zoltán és Melich János, a pályázók, Hugo Vikornak ezeket az ódái szárnyalású sorait választják, amelyekből az idealizmus izzó hevével sugárzik felénk tudományuk igaz szeretete:

*«... Tout puissant! tel est le mot...
car le mot, c'est le verbe, et le verbe, c'est le Dieu !*

A *Magyar Etimológiai Szótár* 1914-ben indult meg s első tizenegy füzeté a két nagy magyar nyelvűvár közös szellemi alkotása. «Rendesén én dolgoztam ki — írja Melich (Gombocz Z. emlékezete, 1936, 12) — a cikkeket, s Gombocz gondos keze, erős, fegyelmezett ítélőképessége vagy helybenhagyta, vagy átírta s aztán újból hozzám került a kézirat, átolvastam, nyomdába adtam.» Az 1936 óta megjelent folytatás már teljesen Melichnek egyéni munkája. Ez a mű nagyvonalú elvszerűség és lelkiismeretes aprómunka tekintetében az egész világ szótáriróaldalmában is páratlanul áll. Sokkal több nyelv-tudományi kincs rejlik benne, mint amennyit általában a szabványos szófejtő szótárak szoktak tartalmazni: nem elégszik meg az eddigi irodalom szétszórtan heverő eredményeinek kritikai leltározásával, hanem szókészletünknek lehetőleg teljes anyagát igyekszik feldolgozni. A nemzeti tudományok művelői ma már lépten-nyomon érzik, mennyi megtermékenyítő gondolatot, ismeretet és tiszta távlatot köszönhetnek a Magyar Etimológiai Szótárnak, pedig igazi mély hatása majd csak akkor bontakozik ki, amikor egészen elkészül és tanulságainak teljes bőségével világíthat bele a magyar nemzeti művelődés lelkébe és történeti útjába.

Melich János tudós lelki alkatának egyik főjegye az *egyetemesség*, amely azonban a részletekben mélységgel párosul: azért lát meg s

fedez fel frissen annyi meglepő nyelvi összefüggést, mert szeme a magyar nyelvtudománynak egész látóhatárát átfogja és folyton tudatában van a leibnizi szónak: minden mindennel összefügg. Erre a termékeny egybelátásra úgy tett szert, hogy 1893 óta napestig lan-
kadatlan lelkesedéssel, teljes odaadással, valóban a Kazinczytól emlegetett «lelkes istenfinék» szent Erőszával örökösen és folytonosan dolgozik. Még vázlatosan is bajos számot adni páratlanul sokoldalú szellemi tevékenységének irányairól, problémaburjánzásáról, eredményeiről, hatásairól, elismerést parancsoló tudományos sikereiről. Az öncélú lingvisztikában éppúgy úttörő munkát végzett, mint a filológiai eszközökkel dolgozó művelődéstörténeti kutatás terén, a szófejtésnek ugyanolyan avatott mestere, mint a hangtörténeti és alaktani bűvárlatnak, nyelvünknek finnugor öröksége épp úgy érdekli, mint a magyarság külön élete során önállóan kifejlesztett nyelvi elemek vagy a velünk érintkező idegenektől szerzett jövevényszavak. Minden munkáját a vizsgálati anyag teljessége, a megfigyelések finomsága és sokszor a tények rejtett kapcsolatainak sugallatszerű megérzése jellemzi. A romantikus típusnak az eszmék homályos megfogalmazásában feltörő intuitív erejét termékenyen egészíti ki benne a klasszikus gondolkodó-típusnak minden állítást próbakőre tevő logikai lelkiismerete. Ezeknek a tudós erényeknek birtokában gyakran olyan kérdéseket is sikerült megoldania vagy a döntés irányában előbbre lendítenie, amelyeknek nyomasztó sziklái hosszú időn át eltorlaszolták a fejlődés útját.

Ilyen alapvető tanulmányai, amelyek a magyar nyelvtudománynak egy-egy ágazatában új irányt szabtak: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (1900); A magyar szótáriródalom (1907); A magyar tárgyias igeragozás (1914); Keresztneveinkről (1914); Latinbetűs helyesírásunk eredete (1934). Nagyszabású művében, a Szláv jövevény-szavainkban (I. 1. 1903, I. 2. 1905) a magyar nyelv szláv jövevényszavainak, különösen nyelvünk keresztény terminológiájának régóta húzódó vitás kérdését maradandó sikerrel tisztázta. Hatalmas műve: A honfoglaláskori Magyarország (1925-29) sok évtizedes alapvető bűvárkodásának rendszerbe érett gyümölcse.

Ezek a főbb munkái, valamint egyéb kisebb-nagyobb tanulmányai, amelyeknek se szeri, se száma, nemcsak közvetlen eredményeikkel gazdagították a magyar nyelvtudománynak és a vele érintkező művelődéstörténeti és néprajzi tudományágaknak értékállományát, hanem módszer szempontjából is mintául szolgáltak, irányt szabtak, iskolát alapítottak. Jövevényyszó-tanulmányainak és föld-

rajzi névkutatásának eredményei, amelyeket a vezető külföldi folyóiratokban, főképp a *Zeitschrift für slavische Philologie*-ban, Az *Archiv für slavische Philologie*-ben is közölt, világszerte élénk visszhangot keltettek, aminek tanúsága, hogy a porosz, a finn és a krakkói lengyel Tudományos Akadémia tagjává választotta. Ezek a külföldön is sűrűn megjelenő tanulmányai és vitái igen hatékony és pótolhatatlan fegyvernek bizonyultak abba a kemény harcban, amelyet nemzetünk a népek nemzetközi szellemi fórumain a magyar művelődés régi fejlettségének s köröskörül szomszédaira ható magassabbrendűségének elismertetéséért, egyben az ősi magyar földhöz való történeti jogának kivívásáért folytat. A szív mélyéig meghatós a magyarság áthasonító történeti erejébe vetett hit magasságába emelő látvány: milyen boldogságtól sugárzik ennek a szarvasi tót telepes család tudós sarjának lelkes arca, mekkora örömtől beszédes az ajka, ha egy-egy alkalommal nemzetközileg elismert tudományos eredményeivel az egyetemes magyarság életérdekeinek is megbecsülhetetlen szolgálatot sikerül tennie.

III.

Melich János lelki mivoltának egyik alapgyökere, egyben tudós munkásságának is egyik fő hajtóereje: *mély és igaz magyar érzése*. Hogyan vált ennyire gyökössé benne a magyarság öntudata? Kutatásai szerint 1800 előtt jött családjá a nógrádi Málnapatakáról Szarvasra. Anyai ágú őse Tessedik Sámuellel jött, akinek hűséges udvarosa volt. Melichet édesanyja nem egyszer vitte ki Tessedik Sámuel sírjához, amelynek közelében volt nagyapja eltemetve. Apai ágon a család kispap volt s Szarvas öslakói közé tartozott. Melich atyai nagyapja a múlt század harmincas éveiben a gimnáziumba járt. Tőle örökölte a nyelvész-unoka latin-német-magyar-tót Donatusát, amelyet ma is legbecesebb ereklyéi közé számít. Édesanyjának apja öregember volt, aki gyakran maga köré gyűjtötte unokáit s «O zlatej Kacicki» s ehhez hasonló meséket mondogatott nekik. Ezekről a tudóssá cserepedett unoka később megállapította, hogy az akkor legelterjedtebb tót kalendáriumból valók. Édesanyja a bibliát és Tranosciust jól ismerte, az előbbiből sokszor olvasott fel vasárnaponként gyermekeinek. Szerette a magyar költőket is, Petőfinek és Aranyak számos költeményét nemcsak magában olvasgatta, hanem a családnak fel is olvasta. Így a János vitéz-t és a Toldi-t is. Férje-ura Petőfi genreképeit kedvelte.

A tótajkú család magyarnak érezte magát. S ezt az érzést csak

fokozta Melich Jánosban a szarvasi gimnázium szelleme. Különösen mélyen hatott rá magyarnyelvi tanára, Zsilinszky Endre. Feledhetetlennek és lelki fejlődésébe mélyen belevágónak jellemzi Melich azt a jelenetet, amikor a III. osztályban egyik tanulóótársa nevénapján felköszöntötte a szeretett tanárt, s ez válaszul lelkesen elmagyarázta, majd táblára felrajzolta a magyar nép és nyelv származási családfáját. S a kis Melich annyira lelkébe zárta ezt a képet, hogy amikor az egyetemre ment, a magyar nyelvtudományt választotta szaktárgyul. A magyarsághoz való hűsége a nemzetiségi és nemzetközi radikalizmussal szemben — mint maga vallja, amikor a szarvasi ev. gimnázium gondnoki székébe beiktatják (a szarvasi ev. gimn. Értesítője, 1925/26, 2. 1.) — Kölcsey Parainesiséből és Deáknak Felirati Javaslatából táplálkozott, amelyeket az V. osztályban olvastak. Élő valósággá szilárdul benne a Parainesisnek az a hasonlata, amely a nemzet iránt érzett szeretetet a kozmopolitizmussal szembe-szegezi: az egyes ember csak kis mécs, ha ezt a szabadba, a nagy kozmoszba állítjuk, semmit sem világít be, senkinek semmivel sem használ; ellenben ha egy véka alá, a kozmosz kicsiny részébe tesszük, ennek egész belsejét megvilágítja. Ezt a hasonlatot, amely vallomása szerint életfelfogása kialakulásában nagy szerepet játszott, ma is szereti idézni. «Ennek mély értelme — mondja — óvott meg az eszmék világáramlataiban (pedig hej de sokfélét összeolvastam s átéltem), hogy soha hazafiségomban még csak egy percre sem tántorodtam meg.» Jellemző, hogy amikor 1896-ban felszólítják, hogy vagy a bécsi udvari könyvtárban, vagy a Magyar Nemzeti Múzeumban vállaljon állást, egy pillanatig sem habozik. «Én gyűlöltem Bécset — írja — minthogy előzőleg két és fél éven át való ottani tanulmányaim alatt hazám iránt ellenséges légkört tapasztaltam, s ezért a budapesti Múzeumot választottam.» Mint a Múzeum könyvtárának tisztségviselője, majd igazgatója fejt ki tudományos munkásságát, amelynek eredményeit 1901 óta mint az egyetem magántanára nagy hatással az ifjúságnak is előadja. Az 1921. évtől 1941-ig az egyetemen a szláv filológia professzora s a magyar nyelvtudomány jogosított tanára. De miért lép a magyar nyelvnek tüzes lelkű bűvára az egyetem *szláv* filológiai tanszékére? Elsősorban a *magyar* nyelvtudomány érdekében. Először magánúton őt kéri fel a bölcsészeti kar Simonyi Zsigmond tanszékére, ő azonban Gombocz Zoltánt ajánlja, mert így a magyar etimológiai szótáron közvetlenebb együttesben s nagyobb lendülettel dolgozhatnak, semmint ha Gombocz a kolozsvári-szegedi egyetemen marad. Más oka is volt: félt attól, hogy a szláv filológiai tanszék tudománytalan

ember kezébe kerül, akit politikai okból mint csupán gyakorlati tót nyelvmestert ültetnek erre a tanszékre. A kérdés szerencsésen oldódott meg: Gombocz és Melich 1921-ben majdnem egyidőben foglalták el a budapesti egyetemen katedrájukat (L. Melich J.: Gombocz Z. emlékezete, 1936, 14. 1.) A termékeny tudományos synbiosis így még erősebb lendületet kapott.

Micsoda a mi nyelvbúvárunk szerint a *nemzetnek*, mint szűkebb emberi közösségnek, leglényegesebb tulajdonsága? A nyelv. A nemzetet egységessé tevő tényezők közül alapvető az együttes történeti múlt és sors tudata, az évszázadokon át kikristályosodott értékfel-fogás és magatartás közössége, az azonos gazdasági érdek. Azonban az emberi közösségeket mégis elsősorban a nyelv avatja külön nem-zetté. Ezt éppen a nyelvtudós buszkén állapítja meg: az ő kutatásá-nak tárgya a nemzet fogalmának első konstitutív jegye. S boldogan igazolja ezt Szent Ágoston *De civitate Dei*-ének ezekkel a szavaival: «A nyelvek különbözősége választja el az egyik embert a másiktól s már pusztán a nyelvek különbözősége miatt is az emberek társít-ására maga az emberi természet hasonlósága annyira nem tehet semmit, hogy az ember szívesebben él együtt a kutyájával, mint más nyelvű embertársával (ut libentius est homo cum cane suo, quam cum homine alieno). S mire törekszik minden nyelvében élő öntudatos nemzet? Arra, hogy lehetőleg kibontakoztassa a benne szunnyadó sajátzerű szellemi erőket, amelyek az övéi s a többi nemzet-től megkülönböztetik. A műveltségnek s ennek keretében a tudománynak fejlesztése tehát nem nivellál, hanem újabb és újabb különbségekhez vezet. A napestig folyton dolgozó Melich trianoni elesettségünkben még mélyebben érezte s ezért az ifjúság lelkébe még sugalmazóbb erővel bevésni iparkodott azt a parancsot, hogy a munka nemzeti kötelesség s a nemzetek nagy versenyében nem-csak meg kell állnunk helyünket, hanem, ahol csak lehet, túl is kell szárnyalnunk őket. Ebben a saját munkaterületén jómaga mindig a legszebb példával jár elől. Rendíthetetlenül él benne minden a magát a sorsra bízó fatalizmussal szemben az a hit, hogy a világ képe akarattunktól formálható, megváltoztatható s jobbá tehető (Dékáni tanévmegnyitó beszéd, 1935, 93. 1.).

Tüzes és szívós magyar lelkében a nemzet legsúlyosabb sorsa közepett is mindig tántoríthatatlanul élt az a hit is, hogy a trianoni határvonatok egyszer csak kimozdulnak. S hite be is teljesedett. Szer-telen öröme a Kassára való hivatalos bevonulásunk napján, 1938 november 11-én, egyetemi előadásában tört ki: «Amikor a bevonu-lást — mondotta hallgatóinak — az egész, lélekben oszthatatlan

magyar nemzet minden fia, a határokon innen boldogan, nyíltan, a határokon túl titkon, szívbezártan ünnepli, nem tudom *Osszét szavak szókincsünkben* című előadásomat egyszerűen ott folytatni, ahol a múltkor félbeszakadt. Nem engedi túláradó boldogságom. Sok tényező eredménye ez a boldogságom. Egész véletlenül ott voltam a keleti pályaudvaron 1918-ban azon a szomorú őszi estén, amikor a vasúti személyzet jelentette, hogy most jön az utolsó vonat *Kassáiéi*. Azóta sokszor voltam a keleti pályaudvaron, sokszor utaztam azon a vonaton, amelynek egyik kocsján ez volt írva: *Kosice*. Mert Kassának ez a tót neve.» S mivel ünnepli meg az ujjongó magyar nyelvtudós az egyetemen azt a napot, amikor a vasúti kocsin újra a magyar *Kassa* név fénylik? Remekbe készült szófejtő magyarázattal, mint hajdan az iparos céhek tagjai mesteriségük egy-egy remekével szépítették meg a nagy ünnepnapokat. Kimutatja, hogy volt egy ó-magyar *Kosa*, ebből való a magyar *Kasa* — *Kassa* személynév és helynév (*Kassád* is). A magyarok *Kosa* — *Kassa* nevű egyénről a maguk nyelve törvényei szerint akkor nevezték el ezt a helyet, amikor birtokosa, *Kosa* — *Kassa* még élt. A tótok is a maguk nyelve törvényei szerint akkor nevezték el *Kostet* — *Kosice-nek*, amikor *Kosa*, a helység alapítója még élt. A tót *Kostet*, ebből *Kosice* többes nominativus azt jelenti, hogy *Kosa* alattvalói, *Kosá-ék*. Egész sereg hasonló helynevet sorol fel, amelyben az alapszó magyar, az *ice* tót szóvég pedig a hozzátartozást jelentő képző, amely az egyén fiait, leszármazóit, alattvalóit, jobbágyait jelöli: *Appony* — *Oponice*; *C sej te* — *Cachtice*; *Léva* — *Levice*; *Néver* — *N ever ice*; *Finta* — *Fintice*; *Hind* — *Hindice* stb. (Budapesti Szemle, 1938, 373.).

Ebben az ünnepi alkalomra készült szófejtő előadásában egységesen bennelakozik Melich János *egész személyisége*: izzó magyarsága, tudós lelki struktúrája, egybelátó szemléletes gondolkodásmódja, eszének biztos léptű logikai járása, a nyelvtények óriási anyagán való szuverén uralma. Ebből az előadásból egységesen élénk tárul egész szellemi arcképe, amelynek színeit élő szavú előadásmódjának belső lelkes tüze még csak telítettebbé fokozza. De benne rejtőzik Melich egész lelki mivolta annak az elvi kérdésnek ekkor kifejtett megoldásában is, vajjon számúzzuk-e nyelvünkől a *tót* szót s helyébe tegyük-e a politikai okból most divatossá lett *szlovák*-ot? Melich velős okon a *tót* mellett tör lándzsát s meg van győződve, hogy a csonka hazában lakó egyetlen tót sem haragszik rá azért, mert magyar beszédben évezredes magyar nyelvkinccsel él. A *szlovák* szót sok magyar ember mostanában azért használja, mert azt hiszi,

hogy a tótok ezt a szót jobban szeretik s vele szemben a *tót*-nak valami lenéző, megvető, pejoratív értelme van a magyar beszédben. Melich szerint azonban legfeljebb a még határainkon túl lakó s ide visszatérni nem akaró tótok követelik a *szlovák* szó használatát a magyarban. «De hát ők parancsolják meg — kérdi Melich — hogy magyar beszédünkben évezredes szavunkkal ne éljünk a saját portánkon? A határokon túl élők kedvéért mondjunk le ősi birtokunkról? Vagy azt hisszük, hogy a szlovák névvel megnyerjük őket? Lám az olaszokat, németeket, lengyeleket nem mondjuk mai örömmel telt napjainkban sem italiánoknak, dajcsoknak, polyákoknak, noha nekik köszönjük azt a sok-sok örömet, amelyet nemzetünk most segítségükkel megért. Amelyik tót követeli, hogy magyar beszédünkben is szlováknak mondjuk, az sohasem volt, sohasem lesz sorsközösségünkben testvérünk ... És vajjon mit szólnának ezek a tótok, ha azt követeinők tőlük, hogy bennünket, mint még a XIX. század első felében is tótul *uhri-*, *uhornak*, országunkat *Uhorsko*-nak nevezzék hivatalos «szlovák» beszédjünkben? Hiszen Bernolák még 1825-ben szótárát slowenski-uherski-nek nevezi, s ezt a kifejezést csak a XIX. század első felének magyarelles cseh és tót politikája kezdte ki, s a világháború utáni cseh-tót kormány hivatalosan is elrendelte, hogy bennünket cseh-tótul nem szabad *Uhorsko*-nak, csak *Mad'arsko*-nak nevezni. Ha a csehek és a tótok nyelvük ezeréves szaváról, az *uher-uhor-tot* lemondtak, ahhoz semmi közünk. De miért követelik tőlünk, hogy mi az ő kedvükért nyelvünk ezeréves *tót* szaváról lemondjunk?» Ha lemondanánk, következetlenségbe esnénk. Ha magyar beszédünkben Bécsről, Eperjesről, Sóvárról, Pozsonyról, Zsolnárról nem mondunk le, miért iktassuk ki nyelvünkéből a *tót* szót? A *Kosice* s a hasonló, fönnebb említett helynevek egyébként olyan tót-magyar évszázados együttélésről beszélnek, amely a történet bizonyos pillanataiban megszakadhat ugyan, de amely éppen a történeti és helyzeti erőnél fogva folytonosságában újra helyreáll. Ezek a nevek sok századon át tartó magyar és tót együttélésről, testvériségről, sőt vérrokonságról szólnak. Ennek bizonyosságára lelkesen idézi Melich a tót költőnek, Húrban Miloslav Józsefnek 1861-ben írt versét: «Ki választaná szét azt, amit a jó Isten egybefűzött, a tótot és a magyart ki választaná szét? Egy a mi szabadságunk, jó-és balsorsunk, egy a mi hazánk, egy az uralkodónk évszázadok óta!» (Bp. Szemle, 376. 1.)

Melich nemzeti érzése a tudománynak valamennyi munkaterületén azt kívánja, hogy, amennyire lehetséges, érvényesüljön benne a magyar vonatkozás. Lelkesedik az antik viláért, ennek tudomá-

nyáért, a klasszika filológiáért. Azt óhajtja azonban, hogy «a magyar klasszikus filológus tudományos érdeklődése *hungarocentrikus* legyen»: ne korlátozza magát csakis az antik világra, hanem azt is vizsgálja, hogyan sugároztak ki ennek szellemi kincsei hazánkra, milyen az a latinság, amelyet a kereszténységre térésünkön átvtünk, miképpen gazdagodik latinságunk útján műveltségünk és szellemiségünk? (Akad. Értesítő, 1941, 157. 1.)

IV.

A tudományos megismerő törekvés igaz tételekre irányul: a tudomány az emberi kultúrának az az ága, amelynek célja az igazság értékének és eszményének kultusza. Ez a tárgyi feladat már eleve megszabja a tudományos kutató eszményi típusának lelki mivoltát, de egyszersmind étoszát is: ez a tárgyba való önfelelt elmerülés, a merőben objektív ismeret után való sóvárgás, a szenvedélyes tárgyszerelem, a platóni Erósz, amelynek csodálatosan plasztikus jellemzése ragad meg bennünket a Symposiumban. A problématudat gyötrő nyugtalansága, a kiküszöbölésére szegzett szívós akarat, a megoldáson érzett boldogság csendes értelmi gyönyöre az a benső lelki indíték, amelynek eredménye az igazság megragadása. A tudományos kutatással a tépelődés mellett jelentős logikai gyönyör is jár együtt: ahogy szerveink gyakorlása jól esik, akként szellemünk foglalkoztatásának, a gondolkodásnak sikeres tevékenysége is. Ezt a dinamikus értelmi érzelmet, amikor a megismerés elérte célját, a probléma megoldását, az igazság felismerését, fölváltja az ismeret bírásához, az igazság birtoklásához kapcsolódó érzelem, a statikus értelmi érzelem. Ez a kutatónak, most már fölfedezőnek, lelkében úgy merül föl, mint az önérzetemnek, az erő és a hatalom érzésének rokona: olyan a jellege, mint a testi erő, hatalom, tulajdon, vagyon tudatából felfakadó érzelmé, csakhogy most az erőt, hatalmat, vagyont a szellemi javak, az igazság ismerete jelenti. Az igazság birtoklása azt, aki fáradságos munkájával fölfedezte, könnyen hiúvá teszi: csak az ő elméje tudta ezt az igazságot hatalmába ejteni. Föltámad benne a hatalomvágynak sajátos formája: fölfedezett igazsága csakis az ő kiváltsága és monopóliuma, más nem tud mit kezdeni vele, ez csakis az ő kutatásterülete. Irigység és féltékenység fogja el, ha más is hasonló kérdéseken tör a fejét és sikeresen küzd meg velük. Az új igazság birtokában esetleg büszkeség és gőg sarjadzik ki lelkében: a többi tudós bírálatával nem törődik, lenézi őket, önmagának elég. Mindezek az érzelmek, mint szubjektív állás-

foglalások az objektíve érvényesnek hitt igazságok irányában, a tudósok világában sok élénk vitának, versengésnek és harcnak forrásai. Szenvedélyes lobogásuk nélkül azonban sokszor üresek lennének a tudományok történetének lapjai: a termékeny küzdelem hevében sok új probléma fogan meg: számos új összefüggés bukkan elő, s új módszer születik meg. A tudományos kutatás is az életküzdelemnek egyik formája: harc nemcsak a kutatásnak tárgyában rejlő akadályokkal, hanem sokszor a többi kutatókkal, bírálatokkal, ellenvéleményekkel, félreértéseikkel is. Az újonnan meglátott problémák, elméletek, sőt igazságok érvényesülési útja, amely felfedezőjük elméjétől a többi elméhez vezet, nem sima és biztos út, hanem göröngyös és zezugos: a régi, megszokott felfogás torlaszokat emel rajta, hol támad, hol pedig minden eszközzel védelmezi magát. A tudomány élete örökös küzdelem a szellem birodalmában: a tudósok *respublica literarum*-ából igen sokszor hallatszík ki a *scientia militans* csatazaja.

Melich János, mint vérbeli tudós lelki alkatának leglényegesebb alapvonása *az igazság után való olthatatlan szomjúság*, amelyből számos egyéb tulajdonsága, «dianoétikus erénye» természetszerűen fakad föl: ujjongó öröm az új összefüggések meglátásán, ezek birtoklásának gyönyöre s megvédésükre mindig kész harci bátorság. «Úgy teremtett engem is az Isten — mondja önérettel díszpolgári oklevélnek átvételénél — hogy áhítoztam alkotásai törvényszerűségének megismerésére, áhítoztam igazságaira. Születésemkor tüzet gyújtott szívemben, olthatatlan tüzet, hogy megismerjem azt a nagy harmóniát, amely tények, tárgyak között van. Megismerjem azokat a törvényeket, amelyeket a mindenség ural. *S ha el is égtem volna benne, akkor is kutatnom kellett volna.* De nem égtem el. Sok összefüggés felkutatására tett képessé az isteni kegyelem: ezek az én eredményeim.»

S ezeket az eredményeket csendes boldogsággal élvezte s harcos nyugtalansággal és bátorsággal megvédelmezte. Rátarti öntudattal mindig büszke rájuk, de lelke tudós gögbe sohasem merevedik: ha gondolatai nyilván ellentétben állanak addig figyelembe nem vett tényekkel, vagy nem állják ki a logika próbakövét, megvan benne az értelem alázatossága és önkénytes áldozata, hogy lemond róluk s jobbal iparkodik pótolni őket. Még fiatal korában, amikor legnagyobb volt vitázó hajlama s harcos kedve, egyik legélénkebb polemikus, de azért jelentős építő iratában (*Szláv jövevényszavaink eredetéről* 1909, 67) ezt írja: «Az emberi természet olyan, hogy senki sem hiszi magáról, hogy tévedhet. Ha valaki egy részleteiben

hibás elméletet állít fel, pl. a hídépítésnél, hát ott sokkal hamarabb kénytelen tévedését belátni, mert a gyakorlati élet a tévedés belátására kényszeríti. A mi tudományunkban az ilyen tévedés belátása — nem lévén ellenőrzőnk a gyakorlati élet — sokszor nehezebben megy. Nem szívesen mondunk le arról, amiről azt hisszük, hogy jól átgondoltuk. Épp azért egy ideig az ellentmondó adatokat ki- és megmagyarázzuk, egyik-másik ellentanút nem vesszük észre vagy vallomását oly semmisnek tartjuk, hogy agyonhallgatjuk. De végre az ellenérvek mégis megingatnak előbbi hitünkben. Én sem ismerem be szívesen tévedéseimet, de *sokkal jobban szeretem a tudományos igazságot, mint saját elméleteimet.*»

Melichben megvan — nemcsak most idézett elméleti szavaiban, hanem tudományos gyakorlatában is — az igazi kutató szellemi alkátának alapvonása: az önkritika, a maga véleményével szemben is kegyetlenül folytatott kétségeskedés, a *doute méthodique*. Erre mindig annál nagyobb szüksége volt, mert lényegében a romantikus gondolkodó-típushoz tartozik s ennek sejtelemszerű, először ködben gomolygó intuícióit kell a logikával ellenőriznie és nagy önkritikával kidolgoznia. Ennek fényes tanúsága egyik legértékesebb alapvető művének, *A honfoglaláskori Magyarország*-nak utószava, amelyet az első rész megjelenése után négy esztendőre ír. Itt teljes őszinteséggel feltárja az első rész néhány ellenmondását, egyik szómagyarázatának «teljesen hibás» voltát. Joggal idézte tehát negyedszázaddal azelőtt egyik legharcosabb iratában («*Ritus explorandae veritatis*» M. Nyelvőr, 1904, 305) Spencer Herbert önéletrajzának szavait: «Az igazság szeretetének uralkodnia kell bennünk a győzelem vágya fölött.»

A tekintélyé emelkedett vezető tudós, bár hagyományszerű liberalizmussal hangoztatja a gondolat szabadságát és az ész autonómiáját, rendszerint nem szívesen látja az ő tanaival ellenkező gondolatokat másokban kicsírázni. Ezeket személyes sértésnek, sőt tudományos eretnekségnek érzi: *Qui secus docuerit, anathema sit!* S ilyenkor néha megesik, hogy a tekintélyét megőrizni, sőt megörökíteni iparkodó becsvágy és szellemi hatalomvágy végre is legyőzi az igazság szeretetét s a tudomány köteles tiszteletét. A fiatal Melich annyira függetlennek és szuverénnek érzi magát a szellem birodalmában, hogy itt semmi egyéb tekintélyt nem ismer, mint az ész logikáját: a magas külső tudós vagy társadalmi rang nem imponál neki s ha a tudomány igazságát veszélyeztetve látja, vakmerően meg is támadja őket. Amikor Pauler Gyula, az Országos Levéltárnak nagytekintélyű igazgatója, 1900-ban a baskír-magyar rokonságról szóló tanulmányát közli, Melich először a kellő tisztelettel

teszi «a mély tudományú tudósnak» elméletét bírálat tárgyává. Kimutatja, hogy a Paulertől idézett arab írók vallomásaiból s a többi forrásokból csak az tűnik ki, hogy a magyarok és a baskírok hajdan egymás mellett laktak, de nem az, hogy egyben rokonok is. Nyelvi tények az utóbbit egyáltalán nem igazolják, a folklór tanúságai pedig magukban bizonytalanok. Pedig Pauler ezekre is mint meggyőző érvekre hivatkozik s Baskiriába küldi azokat, akik keleti rokonságunkat kutatják. A 28 éves kis múzeumi tisztviselő ezt a történeti baskir-szemléletet maró gúnnyal merészeli nevetségessé tenni. A nagy történésznek kijelentését a láthatatlan kaftánról szóló meséhez hasonlítja. Az, aki a kaftánt meglátja, igaz hívő muzulmán: az, aki nem látja meg, hitvány gyaur. Pauler is a Baskiriába utazóval meglátatja ezt a köpönyeget, mert így ír: «Csakhogy — tegyük hozzá — törzsökös magyarnak, ne csak olyan-
nak, ki talán Magyarországon született, magyarul is beszél, kell lennie annak, ki oda utazik, hogy legyen meg benne az igazi magyar természet, igazi magyar érzés s így a magyar folklór nyilvánulását a baskírokban megtalálja, fölismerje.» Me lieh, bár Pauler Vámbéryra céloz, elvileg magára is vonatkoztatja ezt a kijelentést: szívenszúrva érzi magát magyar mivoltában. Tudománytalannak bélyegzi azt a gondolatot, hogy «egy törzsökös magyar ember megérthet olyat is, amit egy tót származásánál fogva meg nem érthet.» (M. Nyelvőr, 1901, 24. 1.). A tudomány későbbi fejlődése és módszere neki adott igazat: egy nép hovatartozását nyelvi kutatás nélkül eldönteni nem lehet. A régebbi állapotnak a mai alapján folytatott vizsgálata elsősorban nyelvészeti feladat. «Ennek megfejtéséhez pedig — teszi hozzá — Pauler úr nem tud eléggé — arabusul.»

A fiatal Melichnek igazságra törő lelkét mélyen bántja, hogy «sehol sincs a laikus 'tudósnak' olyan meg nem érdemelt tekintélye, mint nálunk.» Sereg példát sorakoztat fel arra, hogy a tudomány pozitív tényeire a laikusok hada azt mondja, hogy mindez mesebeszéd, a «józan ész» tovább és többet lát. Ez a «józan ész» vezette azt is, aki az *évadban* az éjnek a *vadját* kereste, noha a komoly nyelvtudománytól félrevezetett elme erről azt mondja, hogy a leg-sötétebb éjtszakában botorkál. Melich metsző szatírája «a józan ész erejét s a szakszerűségnek butító hatalmát» Ballagi Aladárnak a Nyelvtörténeti Szótárról írt könyvében megsemmisítő gúnnyal, egyben meglepő szellemi mozgékonyssággal és óriási tudással szemlélteti, mert fáj neki, hogy ezt a munkát 1904-ben éppen a Magyar Tudományos Akadémia adta ki (M. Nyelvőr, 1904, 121. sk. lk.). Ballagi, a történész, meg akarja fosztani a nyelvtudóست egyetlen

biztos fegyverétől, a hangtántól, amelyet «hangpengetésnek» bélyegez s ennek művelőit «szakszerű hangműveseknek» gúnyolja, akik «csak alárendelt segéd munkások lehetnek a nyelv megítélésében». Szerinte a nyelv tényeinek megítélésében a legfőbb bíró a «józan ész». Azt azonban, hogy «a hangtántól elrugaszkodott józan ész» mire képes, Melich olyan oldalról mutatja ki, amelynek a történész legerősebb oldalának kell lennie: ez pedig a magyar történeti kútfők ismerete. A tévedések nagy tömegével igazolja, hogy a Nyelvtörténeti Szótárt megtámadó történész Anonymusban, Kézaiban, Leges-ben, a váradi regestrumban stb. a régi írott, a maitól eltérő hangalakkal bíró adatokat képtelen helyesen olvasni; nem tud régi szövegeket hüen idézni; sejtelve sincs a magyar nyelv szókincsének történeti fejlődéséről. A megbírált történészt illetéktelennek minősíti arra, hogy a Nyelvtörténeti Szótárról olyan bírálatot mondjon, amelyet bármely szakember komolyan vehetne vagy belőle valami okulást meríthetne. Szatírája az Akadémiát sem kíméli, amelynek égisze alatt jelent meg a könyv. Ezt kérdi tőle: mikor fogja szakbírálat nélkül kiadni matematikai és természettudományi osztálya valamely tagjának értekezését a lány aspirátákról az ó-zendben, vagy nyelv- és széptudományi osztály tagjának munkálatát a drótnélküli telegráfózás akadályairól? Ez is lehetséges, mert a laikusok évadját éljük s ennek az évadnak hasztalan várjuk elmúlását.

Az igazságra való törekvés és a vele járó harc nemes indítékát, az igazság értékének megvalósítását, a gyarló embernél az együttrezgő kevésbé nemes, a tárgy helyett az én-re vonatkoztatott érzelmek és indulatok sokszor elhomályosítják s figyelmen kívül hagyatják Kempis Tamásnak okos tanácsát: *Ne quaeras, qui s hoc dixit, sed quid dixit, attende* (Ne azt kutasd, ki mondta, hanem arra figyelj, mit mondott). Melich tudományos harcaiban az alapmotívum, bármennyire színezte is sokszor az indulat, mégis az igazság tisztelete s az utána való sóvárgás volt. S e tekintetben is szellemi arcképéből az igazi tudós körvonalai bontakoznak elénk. A tudós feladata ugyanis az, hogy a tételek igazságtartalmát megvizsgálja, belőle az értéktelent vagy félig értékest kiküszöbölje s ezek helyébe értékesebbet, helyesebbet állítson. Az igazság megismerésére való törekvés megköveteli az igaz és a nem-igaz, az értékes és a nem-értékes közötti megkülönböztetés képességét. Tehát természetszerűen kritikát követel, a kritika pedig már a harcnak csírája. Vajjon ez a csira komoly küzdelemmé fejlődik-e, az függ a kutató vérmérsékletétől és támadó kedvétől, a megbírálnak érzékenységtől, evidencia-érzéséből folyó macacsságtól és harci ösztönének fokától. A harcot

azonban érdemben és objektív módon nem ezek a lelki mozzanatok, hanem az érvek tárgyi-logikai ereje dönti el. Valaki lehet kitűnő és éles kritikai ész, a logikai ellenmondásoknak vagy a ténymegállapítások helytelenségének fürge és biztos meglátója, és mégsem teremtő elme, mert megvan ugyan benne a képesség arra, hogy az igazat és nemigazat szétválassza, de már nem tudja az értéktelennek felismert nemigazat az igazzal, tehát az értékessel pótolni. A kritikai és a teremtő tehetség tehát nem esik szükségképpen egybe: a kritikus elme gyakran nem tud a gondolatok helyes szétboncolásán túlhaladni, a teremtő elme pedig gyakran nem törődik az eddigi kutatások helyes és helytelen eredményeinek bíráló különválasztásával, hanem a maga pozitív alkotó útját szuveréne járja. A kritikai és teremtő képesség egyensúlya a kutatónak eszményi szellemi ökonómiája: kritikai érzéke a tévedéseket az útból eltávolítja, teremtő ereje pedig ezeket új és igaz szellemi javakkal pótolja. Melich János lelki alkatában mind a két tehetség benne lakozik. A tudományos balítéletek, a nyelvtudomány baconi idolumai ellen vívott sok heves harca nemcsak kritikai boncoló képességének és bátorságának, nemcsak tudományos étoszának egyik fő jellegzetes vonása, hanem a heves polémia egyszersmind szellemi fejlődésének jelentékeny hajtóereje s termékeny tényezője is: a harci ösztön izgalma sok olyan problémát és megoldást, elméletet és módszert csiholt ki szikrázva elméjéből, amelyek sohasem cikáztak volna föl benne, ha kényelmes, nyugalmat szerető, csak magáért aggódó, idillikus lélek. A harc az ő lelki alkatában valóban teremtő erő a Herakleitos szellemében: *πόλεμος πάτηρ πάντων* (a harc mindenek atyja).

V.

Melich János, a romantikus típusú tudós, személyiségének egyik fő jellemző jegye gondolatainak lelkes, belső tüztől áthatott s éppen ezért sugallni tudó s elmegerjesztő közlési módja: tanítványaira mély hatást gyakorló *tanár*. Lelkén a lelkek meggyúlnak, mint fáklya a fáklyán. Tisztában van az élőszo hatalmával. Távolról sem rétor, a szavak sokszor nehezen tolnak ajkára, a nyilvános fellépésben gátlásokkal kell küzdenie. De bezzeg kihull lelkéből minden elfogultság, ha a katedrára lép: szózatossá lesz az ajka, szavai belefűródnek a lelkekbe, ha szaktudományi kérdéseket, lelkéből lelkezett nyelvtudományi gondolatokat fejteget. Meg van győződve, hogy az élőszo hatalmát az egyetemi oktatásban semmi sem pótolhatja, sem jó jegyzet, sem jó tankönyv vagy könyv, sem grammofon vagy rádió,

«mert az élőszónak nemcsak hallható elemei vannak, a hallható elemeknél sokszor fontosabbak a látható elemek, amilyenek az előadó taglejtése, arcjátéka, szeme villanása, egész alakja; az élőszó a hatás szempontjából szerves egész, innen a semmivel sem pótolhatósága». Ezért a tanár szuggesztív egyénisége döntő jelentőségű az ifjúság szellemi fejlődésére, a tudományág vagy problémakör megválasztására. Ennek igazolására Melich dékáni tanévmegnyitó beszédében Grimm Jakab példáját említi. A marburgi egyetemen eleinte minden tanár előadása egyformán érdekelte. Észrevétlenül azonban Savigny előadásai ragadták hatalmukba, ezeket szerette meg Savigny hangján, gesztusán, arcjátékán, egész előadó lényén keresztül: ezek az előadások tették őt a német múlt emlékeinek fejlődéses alapon való vizsgálójává. Ha Grimm Savignyt csak jegyzetekből, tankönyvekből ismerte volna meg, s nem Savigny személy szerint való hatásából, Grimm pályája bizonyára egészen más irányt vett volna. Ilyen buzdító példán szemlélteti Melich az ifjúság előtt az előadások szorgalmas és termékeny hallgatásának kötelességét és hasznát. Két évtizeden keresztül vezeti egyébként a tanárképzést a legnagyobb odaadással s az ifjúság őszinte szeretetével. Talán a filológust kötelező aprólékos rend hajlamával egy töről fakad lelkében az adminisztratív tevékenységhez való vonzalma, az ügyek pontos és hiánytalan bürokratikus elintézésének szeretete. Hivatali szobájában szinte olyan meleg szeretettel simogatja az aktákat, mint tudós asztalánál a nyelvemlékeket. A nyelvtudományban minden apró adatnak lehet nagy jelentősége: a bürokráciában bármely kis, mellékes adat fontosságra tehet szert az ügyek elintézésében. Melichben, a tudósban és közigazgatóban, az *Andacht zum Kleinem*. finom és érzékeny lelkiismeret lelki bizonyágtétele.

Melich János lelkében hosszú pályáján mély *életbölcesség* szűrődött le. Világnézetének körvonalai fokozatosan széles történeti műveltségéből bontakoztak ki. Idealizmusa ma is ugyanaz, mint fiatal korában, csak hogy ennek harcias tüze higgadt megfontolássá hűlt le. Maga nagyon is tudatában van a kor különbségéből fakadó életfelfogás irányának és szellemének. «Ne higgyék azt — hangsúlyozza az ifjúság előtt — hogy mi öregek kerékkötői vagyunk a haladásnak s józan reformoknak». Nem vallja ugyan teljes egészében azt, amit Cicero mondhat Catóval *De senectute* című művében, hogy az öregek hozták mindenkor rendbe a *respublica* dolgait, amikor ezeket a fiatalok elrontották. De mégsem tartja mint nyelvtudós véletlennek, hogy a *senatus*, *senator*, *presbyter*, *senior*, *signore*, *sir(e)*, *monsieur* megtisztelő, illetőleg méltóságnevek «idősebséget», «öregsebséget»

jelentő köznevekből valók. Az öregek, éppen mert sok a tapasztalatuk, jól tudják, hogy a földi dolgok örökös változásnak, hol lassú, hol meg ugrásszerű átalakulásnak vannak alávetve. De azt is tudják, hogy az emberi élet minden szakának megvannak a maga előnyei és hátrányai. Az ifjúság legnagyobb előnyének Melich azt tartja, hogy tele van a lelke hamvas és rajongó idealizmussal, melyet a rideg valóság még nem hervasztott el, mert az ifjú léleknek még nincsenek élettapasztalatai. Csak a haladó kor tölti meg az elmét kijózanító tapasztalatokkal s foszlatja szét az ifjúkor álmait és illúzióit. A nemzetek életében végbemenő változások okai között egyik legfontosabb az ifjabbaknak tapasztalatoktól úgyszólván mentes idealizmusa s az öregebbeknek az élettől óvatossá tett realizmusa. «E kettő küzdelmeinek eredője a változás, az átalakulás. Az indító, a fermentum, az ifjabbak tapasztalatnélkülisége: nélküle az öregek tapasztaltsága sok mindent a régiben hagyta.»

Az életbölcesség nagy tisztelete vonzza Melichet Bartóky Józsefhez, a *Magyar fabulák* szerzőjéhez, az élet fennkölt magyarázójához s mélyérzésű vigasztalójához, akit éppoly élvezettel olvas a túlfinomodott modern ember, mint a naiv lélek, éppúgy csüng írásain az öreg ember, mint a serdülő ifjú vagy leány. Melichnek egyetlen szépirodalmat elemző munkája a Bartóky Józsefről, a szarvasi diákról tartott serlegbeszéde. Erre azért vállalkozik, mert pályájuk menetében rokonságot érez: politikai szereplés és családi összeköttetés híján is Bartóky olyan fényes pályát fut be önerején a vármegyében, a földművelésügyi minisztériumban és az irodalomban, hogy valóban kivételes egyéniségnek kellett lennie. «Ha azonban sem a vármegye, sem a földművelésügy, sem pedig a költészet dolgához nem értek, hogyan vállalkoztam Bartóky munkásságának méltatására?» — kérdi szokott őszinteségével s az illetéktelenségtől mindig visszariadó aggodalmával Melich János. Vállalkozásának lelki kulcsát nyíltan így csörgeti: ha nem is értek a művészi alkotások értékeléséhez, de a műalkotást magát tudom élvezni, benne önfeledten gyönyörködni. A Bartóky műveiben talált élvezet olyan hálára kötelezi, hogy szép kis esztétikai esszét ír róla: igaz beleéléssel jellemzi a költő derűs világnézetét, emberszeretetét, humorát, életismeretét s Lafontaine vagy Aesopus meséihez hasonló velős tanulságait. Bartóky lelki fejlődését és természetszeretetét vizsgálva, Melich szembeállítja a falusi és a városi gyermek lelkének a környezet benyomásaiból fakadó világszemléletét: «Az egyik gyermek olyan helyen nő, ahol kergeti a tovalibbenő pillangót, figyeli a fűszálra kapaszkodó bogárkát, a virágról virágra szálló fáradhatatlan kis

méhet, látja a rózsaujjú hajnal ébredését, a napsugarak szivárványszínű játékát, köszönheti a tavasszal érkező fecskét, örülhet a tojásból kibúvó csirkének és libuskának, szeretettel tekinthet a kis borjúra és csikóra s az erdő és mező ezer és ezer színű ragyogására, a természet szépségeire. Egészen más az a környezet, amelyben a nagyvárosi gyermek nő fel, aki a tojást legfeljebb a boltból, a szorgalmas méhet, a kisbocit, a kislibát, pipikét s annyi kedves más dolgot legfeljebb a képeskönyvből ismeri meg.» (A szarvasi öregdiákok szövetségének 1928/9. évi jelentése, 14. l.).

Ezekből a sorokból Melich Jánosnak, a kisbirtokos sarjnak, új vonása csillan elénk: a természet nagy szeretete. A múzeumi könyvtárosnak, a régi nyelvemlékek elfakult leveleit betűző tudós-nak, a mindig könyvekbe magát belerágó nyelvbúvárnak lelkéből nem vészett ki gyermekkori emléke. A betű nem ölte meg benne a természetérzéklet, a földhöz való ősi vonzalmat, az eleven élet meleg szeretetét. Egész ember maradt: gazdag lelkű, összhangzó személyiség.

TARTALOM

SZELLEMI ARCKÉPFESTÉS.....	Lap 5
----------------------------	----------

FILOZÓFUSOK

BIOS THEORETIKOS. — Pauler Ákos. — Beszéd ravatalánál (1933. július i-én)	19
SKOLASZTIKA ÉS MODERN TUDOMÁNY. — Schütz Antal. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián r. tagsági székfoglalója alkalmából (1939. december 18-án)	22
A NEMZETNEVELÉS RENDSZERE. — Imre Sándor. — Egyetemi működésének harmincadik évfordulójára (1935.)	26
FILOZÓFIA, KÖLTÉSZET ÉS ÉLŐSZÓ EGYSÉGE. — Ravasz László. — Elnöki üdvözlő beszéd a Petőfi-Társaságban tartott székfoglalója alkalmából (1942. március 15-én).....	30
KULTÚRFILOZÓFIA ÉS NEVELÉSELMÉLET. — Prohászka Lajos. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1941. október 20-án).....	32

JOGÁSZOK ÉS KÖZGAZDÁSZOK

JOG ÉS JELLEM. — Polner Ödön. — Üdvözlő beszéd Pozsonyban 1919. március 15-én	37
A JOGTUDOMÁNY EGYSÉGE. — Erekly István. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián r. tagsági székfoglalója alkalmából (1935. október 21-én)	41
JOGFEJLESZTÉS ÉS TÖRTÉNETI ÉRZÉK. - Vladár Gábor. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1939. május 22-én)	43
A JOGTUDÓS KÖTELESSÉGE. — Nizsalovszky Endre. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1941. február 10-én).....	45
A RÓMAI JOG MAI ÉRTÉKE. — Marton Géza. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1942. április 13-án) ..	49
A GAZDASÁGI ÉLET TUDOMÁNYA, MINT EGYSÉGES RENDSZER. — Navratil Ákos. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott r. tagsági székfoglalója alkalmából (1940. február 12-én).....	52
PUBLICISZTIKA ÉS TÖRTÉNELEM. — Gratz Gusztáv. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1941. december 15-én).....	5 ⁶

TÖRTÉNÉSZEK

	EURÓPAI MAGYAR MŰVELTSÉG. — Berzeviczy Albert. —	Lap 61
	NEVELÉS ÉS TÖRTÉNELEM. — Fináczy Ernő. — Beszéd ravatalá- nál (1935. február 28-án).....	121
	TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS TÖRTÉNETPOLITIKA. — Székfü Gyula. Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmá- ból {1940 április 22-én)	124
	MŰVÉSZETTÖRTÉNET ÉS LÉLEKBŰVÁRLAT. — Hekler Antal. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián r. tagsági székfoglalója alkalmá- ból (1935 február n-én)	131
	TÖRTÉNELMI ISMERETKRITIKA ÉS FORRÁSKRITIKA. — Mad- zsar Imre. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott r. tagsági székfoglalója alkalmából (1940. január 15-én)].....	134
	TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS SZOCIOLÓGIA. — Hajnal István. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott r. tagsági székfoglalója alkalmából (1940 december 16-án)	139
	EGYHÁZTÖRTÉNELEM ÉS VALLÁSTÖRTÉNELEM. — Révész Imre. — Üdvözlőbeszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1936 március 9-én).....	142
	ASSISI SZENT FERENC TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SUGALMA. — — Balanyi György. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1939. november 13-án)	144
A	«LEGHÚSÉGESEBB VÁROS» MÚLTJA. — vitéz Házy Jenő, — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1939. október 16-án).....	147
	TÖRTÉNELMI ISMERET ÉS NEMZETI ÖNISMERET. — Bíró Ven- cel. — Üdvözlő beszéd a M. T. Akadémián tartott székfoglalója alkalmából (1942. március 9-én)	148
A	FÖLD, A POLITIKA ÉS A TÖRTÉNET EGYSÉGE. — Gr. Teleki Pál. — Elnöki megnyitó beszéd a M. T. Akadémia II. osztályának 1941. április 7-én tartott ülésén.....	151

FILOLÓGUSOK

	MAGYARSÁG ÉS NÉMETSÉG. — Bleyer Jakab. — Beszéd ravatalánál 1934 december 8-án	165
AZ	EGYETEM EMBERE. — Petz Gedeon. — Beszéd 70 éves születés- napján tartott egyetemi ünnepélyen (1933 november 24-én) ...	170
IRODALOMTÖRTÉNET ÉS IRODALMI KRITIKA. — Császár Ele- mér. — Beszéd ravatalánál (1940 július 6-án)	173	
A	KLASSZIKUS GONDOLKODÓ-TIPUS A NYELVTUDOMÁNYBAN. — Gombocz Zoltán. — Beszéd ravatalánál (1935 május 3-án.) ...	176
A	ROMANTIKUS GONDOLKODÓ-TIPUS A NYELVTUDOMÁNYBAN. — Melich János. — 70-ik születésnapjára (1942 szeptember 16-án) 180	